

Industrisamfundets kulturarv

- Regional indberetning af industriminder i Københavnsregionen i henhold til Kulturarvsstyrelsens brev j. nr. 2003-300-0001 forbindelse med satsningsområdet "Industrisamfundets Kulturarv"

Deltagende institutioner:

Arbejdermuseet
Københavns Bymuseum
Nationalmuseet
Kroppedal
Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for
Københavns og Frederiksberg Kommuner
Det Regionale Faglige Kulturmiljøråd for
Københavns Amt

Formalia

Nærværende rapport er udarbejdet på baggrund af Kulturarvsstyrelsens brev j.nr. 2003-303-0003 samt brev af 23/6 – 2004 j.nr. 2003-303-0012.

Udpegningen af industrimiljøerne er - i samarbejde med projektgruppen - foretaget af arbejdsgruppen. Udpegningen af industriminder i amtet har taget udgangspunkt i Amtsmuseumsrådets Notat af 21.11.2003 vedr. "forslag til særlige bevaringsværdige industriminder i Københavns Amt".

I henhold til institutionernes ansøgning om støtte til dette arbejde, har Kulturarvsstyrelsen desuden givet støtte til en foreløbig undersøgelse af de udvalgte industrimiljøer, udarbejdelsen af en metode for udvælgelse og undersøgelse, samt til en foreløbig udpegning af fysiske strukturer, der relaterer til industrisamfundets industrielle produktion.

Følgende institutioner har medvirket i projektet:

	Styregruppe	Arbejdsgruppe
Kroppedal	Lars Buus	Peter Sorenius
Nationalmuseet	Annette Vasstrøm	Lars K. Christensen
Københavns Bymuseum	Jørgen Selmer	Inger Wiene Niels Jul Nielsen
Arbejdermuseet	Peter Ludvigsen	Jacob Bjerring-Hansen
KMR Amt		Poul Sverrild
KMR Kommuner		Bjørn Westerbeek Dahl

Projektansvarlig
Museumsdirektør: Jørgen Selmer

Faste projektmedarbejdere:
Museumsinspektør, Arbejdermuseet: Jacob Bjerring-Hansen
Historiker: Søren Kronholm
Kunsthistoriker: Mette Sandhoff Mansa
Stud.mag: Nikolaj Friis, Astrid Caspersen og Ulla Schärfe

Indholdsfortegnelse

Industrisamfundets kulturarv	1
Formalia	3
Indholdsfortegnelse	5
Indledning	7
Rapportens fokus og afgrænsning	8
Metode	9
Fase 1's bruttoliste	9
Metodisk tilgang i fase 2 til de udvalgte industrimiljøer	9
Beskrivelsen af de udpegede industrimiljøer	10
Industrikvartererne - præsentation og metodiske valg	11
Metode	12
Afgrænsning af industrikvartererne	12
Forudsætningerne for den industrielle produktion.	13
Den historiske ramme	14
Resumé af regionens industrihistorie	14
6 industrielle produktionsformer 1840 – 2000	16
Produktion på markedsvilkår	17
Produktion uafhængig af markedet	20
Storkøbenhavns industrielle kronologi	22
Storkøbenhavns primære industrielle brancheinddeling	24
Storkøbenhavns industrielle geografi	25
De 29 udpegede industrimiljøer	28
B&W	29
Brede Klædefabrik	37
Brune og Hvide Kødby	43
Carlsberg A/S	49
Classensgade 7, baghuset, forskellige erhverv	56
F.L. Smidth og Co.	62
Frederiksberg Forbrændingsanstalt, kedelhallen	69
Havnemøllen, Nielsen og Smith	73
H.C. Ørsted Værket	77
Henkel A/S	81
Holger Petersens Tekstilfabrik og tilhørende arbejderboliger	86
Holmen	91
J. P. Jensens eddike- og sennepsfabrik	97
Den Kongelige Mønt	101
Den Kongelige Silkefabrik	106
Københavns Vandværk	110
LEO Pharma Nordic	116
Messerschmidts Garveri	119
Priorparken	124
Pumpestation Kløvermarken	127
Rockwool A/S	132
Rud. Rasmussens Snedkerier	136
Raadvad	140
Thorsbro Vandværk	145
Toms Fabrikker A/S	148
Uniscrap A/S	153
Valdemar Tørsleff & Co.	157

Værkstedstadsbyen	161
Østre Elværk	164
Industrikvartererne	170
De fire industrikvarterer	170
Industriområdet Mølleådal	170
Valby industrikvarter	176
Gladsaxe/Mørkhøj industrikvarter	181
Avedøre Holme industrikvarter	186
Industrikvartererne i formidlings- og bevaringssammenhæng	191
Den industrielle produktions forudsætninger og vilkår	192
Infrastruktur	192
Distribution	193
Den finansielle sektors udvikling	194
Arbejdsmarkedets organisering	194
Afslutning	196
Den røde tråd	196
Behov for yderligere undersøgelser	196
Bevaring i et formidlingsperspektiv	197
Generel litteraturliste	199
Bilag	204
Bruttoliste	204

Indledning

Det er vores håb, at vi med denne indberetning for Storkøbenhavn kvalitativt og kvantitativt viser bredden af regionens industrielle udvikling, og samtidigt gennem vores udvalgte industrimiljøer og undersøgelse af disse, kan være med til at sikre centrale dele af Københavnsregionens industrielle kulturarv.

Projektet er baseret på den grundlæggende opfattelse, at kulturarv ikke er noget, der er givet i sig selv, men udspringer af de spørgsmål vi til enhver tid stiller. Det, som vægtes og tildeles særlig opmærksomhed netop nu, kan være noget ganske andet om få år. Derfor har vi ikke udarbejdet en prioriteret liste over de "vigtigste" industrimiljøer, men i stedet fokuseret på, at samtlige industrimiljøer i denne regionale indberetning i princippet er lige væsentlige, alt efter hvilket perspektiv man anlægger.

Ligeledes har vi beskrevet de industrielle bygningskomplekser i sin helhed, idet vi opfatter de industrielle bygninger, dels som vigtig forståelsesramme for udviklingen af den industrielle produktion – herunder forholdt mellem mennesker og maskiner, dels som et vigtigt historisk dokument i sig selv, der fortæller om udviklingen i den industrielle produktion. Igen er perspektivet - altså begrundelsen for den bevaringsværdige karakter - væsentlig at have sig for øje i forbindelse med udvælgelsen af hvilke bygninger, maskiner eller arkivalier, der skal bevares eller dokumenteres.

Det er således helt centralt, at stat, amt/regioner og kommune samarbejder i forbindelse med bevaringen af den industrielle kulturarv, og at dette ikke sker på basis af den almindelige opfattelse af bevaringsproblematikken, som et spørgsmål om at sikre et "autentisk industrielt udtryk" gennem restriktioner på facadeforandringer og lignende. Der er brug for, at kulturhistoriske hensyn i det videre arbejde får samme status som æstetiske og danner baggrund for, at de vigtigste årsager til den faglige udpegning af industrimiljøet som bevaringsværdigt, også er det vigtigste argument i forvaltningen af industrimiljøets fremtid. (Se endvidere rapportens sammenfatning)

Rapportens fokus og afgrænsning

Nærværende rapport fokuserer på arbejdet med fase 2 af denne indberetning af den regionale industrikulturarv. Fase 1 blev indrapporteret i juni 2004. De centrale dele fra denne fase indgår i denne rapport: en bruttoliste på 145 industrimiljøer samt en kort karakteristik i revideret form af den metode, der lå til grund for udvælgelsen til denne bruttoliste. Fase 1 fokuserede udelukkende på den industrielle produktion.

Fase 2's primære mål har været at udvælge et antal (29) industrimiljøer fra fase 1 til en såkaldt nettoliste. Desuden indeholder denne rapport en beskrivelse af disse industrimiljøer, eller som vi har valgt at benævne dem, "industrimiljøer". Vi mener, at termen "industrimiljø" i højere grad indbefatter et holistisk perspektiv, mens "industrimiljøer" snarere minder om en industrihistorisk kanon. Indberetningen vil desuden indeholde en begrundelse for udvælgelsen af hvert enkelt industrimiljø, altså hvilke repræsentative eller karakteristiske træk, der er blevet lagt vægt på. I nær tilknytning hertil indeholder indberetningen en beskrivelse af arbejdsgruppens metode for udvælgelsen generelt, dels det teoretisk-metodiske valg og dels det empiriske grundlag herfor: regionenes industrielle kronologi, geografi og særlige branchemæssige karakteristika.

Undersøgelserne af de enkelte, udvalgte industrimiljøer er først og fremmest foretaget ud fra KUAS' retningslinier for indberetningens form. Disse kan studeres på institutionens hjemmeside. Undersøgelsen af det enkelte industrimiljø fokuserer på industrimiljøernes fysik, ikke kun i et æstetisk-arkitektonisk lys, men som ramme for industriel produktion. Det skal i denne sammenhæng understreges, at vi ikke ønsker og ikke har tilstrækkelige ressourcer til at foretage en tilbundsgående undersøgelse af alle mulige udvælgelseskriterier for hvert industrimiljø. Vi har desuden ønsket at skitsere nye undersøgelses- formidlings- og bevaringsmæssige aspekter af den industrielle kulturarv. Disse aspekter vil fremgå af beskrivelserne af de enkelte industrimiljøer samt i rapportens afsluttende sammenfatning.

I fase 2 har vi desuden - i henhold til KUAS' brede definition af vores arbejdsområde: "Industrisamfundets Kulturarv" - bredt vores fokus ud, så det ikke kun omfatter den industrielle produktions kulturarv, men også de fysiske strukturer der binder de enkeltstående industrier sammen i egentlige industrikvarterer eller -områder. Dette finder vi er en væsentlig fysisk struktur, der relaterer til den industrielle udvikling i Københavnsområdet. Vi beskriver desuden en række forudsætninger, hvis særlige danske karakter har haft betydning for den industrielle udvikling i Københavnsområdet. Det er forudsætninger, der relaterer til arbejdsmarkedets organisering, råvarernes og produkternes distribution og industrialiseringens infrastruktur. Men dermed også være sagt, at på det beskrivelsesmæssige plan er en lang række bygninger og anlæg - uddannelses- og omsorgsinstitutioner samt boliger - knyttet til det industrielle Danmark fravalgt i denne rapport. Arbejdsgruppen afventer generelt KUAS' fremtidige udmeldinger vedrørende afgrænsningen af området.

Metode

Det følgende afsnit skitserer kort processen for udvælgelsen af Københavnsregionens repræsentative industrimiljøer - dvs. fase 1 og 2 af denne regionale indberetning, samt de teoretisk-metodiske valg der ligger til grund for den valgte metode. I rapportens underafsnit, der omhandler de udvalgte industrimiljøer, industrikvarterer samt relaterede industrielle strukturer, vil der indledningsvis blive redegjort for metode og teori/analyse.

Fase 1's bruttoliste

Bruttolisten i fase 1, der bestod af 145 industrimiljøer, blev udarbejdet ud fra de præmisser og den eksisterende viden, de involverede institutioner havde. Samtidig var der et ønske om at opnå en stor geografisk, kvantitativ og kvalitativ spredning, som i et diakront historisk perspektiv repræsenterede væsentlige træk af regionens industrielle produktions udvikling. For at sikre bredden blev der udarbejdet et produktionsforms-begreb, der indeholder seks produktionsformer, som kategoriserer industrimiljøerne empirisk. (se nedenfor).

Andre kriterier – f.eks. det af KUAS' skitserede formidlingsperspektiv - har naturligvis for hver enkelt virksomhed været inde i billedet i forbindelse med udvælgelsen, men i sidste ende er bruttolistens industrimiljøer grupperet således, at de samlet afspejler væsentlige grundtræk. Således har det haft høj prioritet for arbejdsgruppen, at listen er repræsentativ i den forstand, at den ikke udelukkende fokuserer på de kendte succesfulde virksomheder, men også indbefatter en række relativt ukendte, men typiske virksomheder, jvf. ovenstående udgangspunkt at alle typer industrimiljøer i princippet er ligeværdige. Der optræder dog også enestående virksomheder, dels fordi succesfulde virksomheder som regel fysisk repræsenterer en lang udvikling- og tilpasningshistorie, dels fordi disse virksomheder faktisk er typiske for udviklingen af industrien i københavnsområdet.

Metodisk tilgang i fase 2 til de udvalgte industrimiljøer

Det var i forbindelse med projektets anden fase nødvendigt at foretage en udvælgelse fra bruttolisten. Denne udvælgelse er foretaget ud fra det enkelte industrimiljøes historiske repræsentativitet, dets muligheder i den videre proces for at inddrage et mere holistisk perspektiv på industrimiljøet, samt ud fra en gennemgang af lokaliteternes fysiske udtryk med henblik på formidlingspotentialer. Samlet set vurderedes industrimiljøernes narrative kvaliteter - altså om man med udgangspunkt i industrimiljøets bygninger, kilder og dokumentation kan formidle den historie, som var grundlaget for udvælgelsen. Hvor disse krav opfyldes af flere analoge industrimiljøer, er der i udvælgelsen skelet til f.eks. branche, lokalisering – herunder som del af den kommunale og statslige planlægning - og råstofudnyttelsen.

Inddelingen i produktionsformer, som anvendtes i fase 1, var mest af alt tænkt som et kategoriseringshjælpemiddel, der skulle sikre bredden af indberetninger og fordele disse indberetninger i passende skuffer. Disse indgår naturligvis også i fase 2, men er ikke den primære kategoriseringsform, og desuden er en af produktionsformerne udgået og dens indhold flyttet til en anden.

De meget differentierede argumenter for at bevare eller beskrive industrimiljøet er i udvælgelsen fra bruttolisten blevet kombineret, således at der ofte er tale om industrimiljøer, der indeholder en række repræsentativiteter. Det medfører naturligvis også, at de narrative kvaliteter der er knyttet til miljøerne - og dermed det formidlingsrettede element - i højere grad vil blive opfyldt.

I fase 2 er der dermed valgt flere tilgange til de udvalgte miljøer. Tilgange der i højere grad placerer industrimiljøet ind i den større statslige kontekst, eller som en del af en branche eller en industrihistorisk epoke. Men der er som sagt brug for, at der i det videre arbejde sker en deskriptiv bevægelse "indad", der beskriver industrimiljøet som et produktionsmiljø, hvor der blev arbejdslivet også får vægt. En sådan holistisk tilgang vil være optimal for de udvalgte industrimiljøers vedkommende, ikke mindst i det videre arbejde med de udvalgte industrimiljøer. Det er et perspektiv, der kun er berørt antydningssvis, fordi kildematerialets karakter kræver større ressourcer, end vi har rådet over til dette projekt.

Beskrivelsen af de udpegede industrimiljøer

Metoden ved beskrivelserne har været ens for alle lokaliteterne. Efter den nødvendige research, som muliggjorde den endelige udvælgelse fra bruttolisten til nettolisten, var næste skridt at foretage et fysisk eftersyn på adressen, hvor industrimiljøet samtidig blev gennemfotograferet. Der blev taget digitale farvefotos af industrimiljøet set som en helhed, af enkeltbygninger og deres samspil med hinanden, af relevante bygningsdetaljer og af diverse produktionsspor som f.eks. hejseværk, lossebomme, stikspor m.v.

Dernæst blev den eksisterende litteratur lokaliseret og gennemgået – på Bymuseet, biblioteker, i samt artikler mv. på Internettet - og de relevante arkiver, herunder omegnskommunernes byggesagsarkiver, blev besøgt. Hvad industrimiljøer i Københavns kommune angår skal især byggesagsarkivet hos Byggeri og Bolig fremhæves som hovedkilden til den arkitektoniske del af beskrivelsen.

Alle anvendte kilder og andre oplysninger af interesse kan ses i rapportens kildehenvisninger under de enkelte industrimiljøer.

Selve beskrivelsen for hver af de 29 industrimiljøer er standardiseret og dermed ens for såvel store som små fabriksanlæg, dog naturligvis med de uundgåelige indholdsmæssige forskelle.

Beskrivelserne falder i følgende hoveddele:

Øverst en *fakta-boks* med stamdata for det pågældende industrimiljø: navn, adresse, opførelsesår osv. Umiddelbart derunder er placeret et nutidigt foto af lokaliteten, evt. suppleret med 1-2 flere senere i teksten.

En *historisk* del med en kort gennemgang af de væsentligste elementer i industrimiljøets historie, f.eks. forhistorien på adressen, grundlæggelses- og opførelsesår, større ombygninger og/eller produktionsændringer og fraflytning/lukning. Desuden vil industrimiljøets kontekst i regionens industrihistorie blive belyst og begrundet.

I beskrivelsen af *industrimiljøets fysiske anlæg* er hovedvægten lagt på en arkitektonisk baseret beskrivelse af bygningerne, hvor det basale udseende, dvs. dimensioner, materialer og eventuelle særpræg, beskrives. De meget store fabrikskomplekser rummer så mange bygninger, at en detailbeskrivelse af hver enkelt er blevet vurderet urealistisk af tids- og pladshensyn. I stedet har vi valgt at beskrive komplekset som et hele, evt. med enkelte interessante bygninger trukket frem som eksempler.

Desuden gives en beskrivelse af *bygningernes udtryk* i en arkitektur- og stilhistorisk kontekst, hvorunder forholdet mellem form og funktion diskuteres. Bygningernes totaludtryk samt deres detaljesærpræg afkodes og forklares ud fra en række præmisser: bl.a. den tid bygningen stammer fra, den tids gængse byggeskik og materialevalg, bygningens funktion, f.eks. lager, produktion, administration mv. og ud fra hvilke signaler, byggherren har ønsket at udsende.

Ligeledes belyses de *infrastrukturelle aspekter*.

I afsnittet *industrimiljøet i fremtiden* bliver industrimiljøets formidlingspotentiale vurderet ud fra forskellige præmisser som f.eks. offentlig tilgængelighed, hvilke bygningsdele der er centrale at formidle funktionen af, hvilke produktionsdele der bør bevares m.v.

Afsluttende præsenteres forslag for mulig *fremtidig brug og forvaltning* af industrimiljøet.

Under *kilder* oplistes både de kilder vi har anvendt, men også kilder vi har kendskab til, men som vi ikke har brugt. Eventuelle arbejdspladsbeskrivelser eller hjemtagne genstande til museer o.lign. vil også blive omtalt her.

Industrikvartererne - præsentation og metodiske valg

For at vise centrale strukturer i Københavnsområdets industrielle udvikling, har vi valgt at trække nogle strukturelle og geografiske linier imellem de industrimiljøer, der er lokaliseret i egentlige industrikvarterer. Arbejdsgruppen har besluttet at indberette fire industrikvarterer med meget forskellige industrihistoriske karakteristika:

1. Mølleåindustriene med fabrikssamfundene, som ligger langs Mølleåen, der løber mellem Furesøen og Øresund. Området er ikke et industrikvarter i moderne forstand, men et sammenhængende industriområde, hvor der findes en række strukturer og relationer mellem produktionsenhederne. Her ligger en række industrimiljøer, der har sit udspring i den præindustrielle tids vanddrevne møller og værker. Fra omkring 1830 udviklede det sig til egentlige industrielle produktionssteder.
2. Industrikvarteret i Valby, der opstår i begyndelsen af 1900-tallet omkring Carl Jacobsens Vej, Trekronergade, Gl. Køge Landevej og godsbanen. Her ligger vigtige industrier som Henkel, Københavns Sukkerraffinaderi "Sukkertoppen" og F.L. Smidth & Co. Fabrikkerne har været centrale ikke kun for københavnsområdet, men for dansk industris udvikling i det hele taget.
3. Gladsaxe/Mørkhøj industrikvarter, der planlægges i 1930'erne og for alvor bliver udbygget i efterkrigstiden. Her er en lang række virksomhedstyper repræsenteret lige fra den lille fabriksprægede håndværksproduktion til den større, moderne fabrik. Udviklingen af området har i høj grad været præget af virksomhedernes egne behov, der blev varetaget i fællesskab af Industrisammenslutningen i Gladsaxe.
4. Avedøre Holme som anlægges i 1960'erne og repræsenterer et af de i omfang største offentligt planlagte industrikvarterer, og en helt ny revitaliseret interesse for at forbinde reproduktion og produktionsenheder.

Alle fire kvarterer indeholder en række enkeltstående industrimiljøer, der hver for sig kan betegnes som bevaringsværdige. De har samtidig en fremtidsrettet funktionalitet i kraft af deres formidlingspotentiale. Når vi imidlertid betragter industrikvarteret som en helhed bestående af en række strukturer, som industriernes produktionsformer, forudsætninger og vilkår, mener vi, at *industrikvarteret* kan fortælle noget mere og andet end de enkeltstående *industrimiljøer* kan:

- At industrien har været lokaliseret i deciderede industrikvarterer er i sig selv en vigtig historie, der vidner om dels industrikvarterernes rolle i forhold til de enkelte industriers levedygtighed og trivsel, dels om den industrielle udvikling i københavnsområdet.
- Industrikvarteret betragtet som en helhed, bestående af en række strukturer og relationer, placerer de enkelte industrimiljøer i en fysisk og kontekstuel sammenhæng. Disse strukturer og relationer - fysiske som indholdsmæssige - er således forudsætninger og vilkår for de enkelte industriers opståen, eksistens og levedygtighed.

- Industrikvartererne afspejler fire tidsmæssige epoker, der tilsammen afspejler en kronologi i den industrielle udvikling i Københavnsområdet. Dette ses bl.a. af den industrielle arkitektur, de forskellige produktionsformer, forskellige kraftformer, primære infrastrukturer og af det offentliges planlægning og regulering af industrien i Københavnsområdet.
- Med udpegning af industrikvartererne sikres bevaringen af en stor produktionsteknisk variation indenfor industriens forskellige epoker. Dette afspejles ofte i produktionsbygningerne, men også i andre relationer, som behovet for lagerplads, forsyning, service mv. Især i Valby og Gladsaxe/Mørkhøj er der f.eks. en bred branchefordeling og stor spredning af tidstypiske produktionsformer.

Metode

Inspirationen til arbejdet med industrikvartererne er hentet fra begrebet kulturmiljø og har dermed været præget af en helheds- og systemtankegang. Industrikvarteret skal således betragtes som en helhed, der med sine elementers og strukturers indbyrdes relationer udgør et system.

Industrikvartererne skal ikke forstås som afgrænsede øer, men som områder, der er mere og andet end summen af en given mængde industrimiljøer. Et industrikvarter bindes sammen af en række fysiske og indholdsmæssige strukturer. Relationen mellem virksomhederne og disse strukturer som eksisterer i og udenfor industrikvartererne er essentiel for virksomhedernes opståen, eksistens og trivsel, samt for den industrielle udvikling i det hele taget.

Den metodiske fremgangsmåde har derfor også været at pege på både fysiske og indholdsmæssige strukturer, der har haft en betydning for de enkelte virksomheder i kvarteret og for kvarteret som helhed. Således har vi arbejdet med begreber som indre dynamik og ydre relationer, push- og pull-effekter i forhold til, hvad der binder kvarteret sammen, og hvad der trækker i det udefra.

De fire indberettede industrikvarterer repræsenterer fire forskellige epoker i Københavnsområdets industrielle udvikling. Det har været et metodisk valg at lade beskrivelserne af industrikvartererne afspejle udvalgte hovedperioder. Dermed vil vi understrege, at beskrivelserne af industrikvartererne kunne have været anderledes, hvis man ønskede at beskrive kvarterernes fulde "levetid".

Afgrænsning af industrikvartererne

Vi har arbejdet med en tidsmæssig, indholdsmæssig og geografisk afgrænsning af industrikvartererne. De fire industrikvarterer er valgt ud fra et tidsmæssigt repræsentativt perspektiv. De er således fire tidstypiske og dermed også indholdsmæssige forskellige kvarterer. Vi har besluttet at afgrænse undersøgelsen indholdsmæssigt ved at fokusere på produktionen, men desuden har vi i arbejdet med kvartererne også berørt andre af industrisamfundets kulturelle implikationer. Eksempelvis er den offentlige planlægning og de reproduktive systemer tydelige indholdsmæssige strukturer, der hører med til forståelsen af industrikvartererne som helheder. Industrikvartererne er blevet geografisk afgrænset på et kort. Denne afgrænsning må betragtes som en nødvendighed, frem for en grænse, der adskiller væsentligt fra uvæsentligt. Der ligger adskillige elementer og strukturer placeret udenfor den geografiske afgrænsning, som er af stor betydning for forståelsen af industrikvarterets indre og ydre relationer. Eksempelvis er motorveje, kolonihaver, grønne områder, tilstødende boligområder og andre fysiske elementer ikke konsekvent blevet indberettet som en del af industrikvarteret.

Kvartererne skal altså ikke opfattes som isolerede systemer, men som områder, der indgår i en samfundsmæssig planlægning. Eksempelvis repræsenterer motorvejene og den øvrige infrastruktur relationerne til reproduktionsstrukturene og "markedet".

Ved at udpege de fire de industri kvarterer på linie med industrimiljøer kan man altså i højere grad indfange kompleksiteten i den industrielle kulturarv. Herunder at finde karakteristiske træk mellem flere forskellige industrimiljøer, der optræder i geografisk sammenhæng. Det er vigtigt, at vi ved at fokusere på industri kvarteret får rettet blikket mod de strukturer og sammenhænge, som forbinder virksomhederne i området. Strukturer der let kan blive overset, hvis vi alene fokuserer på enkeltstående virksomheder. Ved at beskrive sådanne sammenhænge inddrages også alle de reproduktive strukturer, som er udviklet sideløbende med den industrielle produktion, og som i nogle tilfælde indgår som en del af planlægningen af industri kvartererne og i andre tilfælde fungerer som afgrænsning af disse.

Formidlingsmæssigt har udpegningen af industri kvartererne den fordel at en lang række strukturer og perspektiver kan koncentreres i ét område. Empirisk set er industri kvartererne en udmærket ramme for at studere og bevare den diakrone, horisontale og vertikale organisering af den industrielle produktion.

Forudsætningerne for den industrielle produktion.

I relation til KUAS' foreløbige udmeldinger har vi valgt i denne fase 2 at omtale nogle væsentlige strukturer i det industrielle samfund. Fysiske strukturer, hvor der ikke har været industriel produktion, men som har fungeret som støtte for denne eller dannet rammen om vigtige institutioner, der har haft afgørende betydning for den industrielle produktion, som den har udviklet sig i Danmark/københavnsregionen.

I fase 2 vil vi derfor operere med en kategori, der indeholder industrimiljøer, der fungerede som industriens infrastrukturelle, forsyningsmæssige, distributive, finansielle og organisatoriske forudsætning. Vi har valgt at bruge begrebet forudsætning, for at kunne afgrænse vores fokus indenfor rammen "Industrisamfundet". Vi har, som tidligere nævnt, valgt at fokusere på den industrielle produktion, og rapporten vil derfor kun i prosaform gennemgå disse forudsætninger for den industrielle produktion i Danmark. Der vil blive foreslået eksempler på institutioner, fysiske strukturer og bygninger, der udgør eller har været ramme for disse forudsætninger. Det er eksempler som man dårligt kan forestille sig den specifikt danske industrielle udvikling uden. Samtidigt er det en svær kategori, som er vanskelig at indkredse præcist, for hvad der i dag anses som en *forudsætning*, har måske nok snarere for samtidens aktører været et *vilkår*.

De reproduktive strukturer indgår ikke i dette afsnit, men behandles i de dele af rapporten hvor de indgår som en central del af organiseringen af en produktion i et geografisk afgrænset industrisamfund, eksempelvis Brede Klædefabrik eller Avedøre Holme. Med servicesamfundets parallelle eksistens med industrisamfundet i efterkrigstiden bliver den offentlige service i form af bl.a. børnehaver i høj grad en forudsætning for den specifikke industrielle udvikling i Danmark. Vi vil derfor opfordre KUAS til i det videre forløb, at lave særskilte undersøgelser og udpegning af de vigtigste bygninger, der knytter sig forudsætningerne for den industrielle produktion.

Den historiske ramme

I de følgende afsnit vil vi redegøre for den historiske ramme, som er grundlaget for arbejdsgruppens udpegning af forskellige karakteristiske eller typiske industrimiljøer. I henhold til den metodiske fremgangsmåde som skitseret ovenfor, er eksempelvis afsnittet ”6 industrielle produktionsformer” samtidigt et metodisk afsnit, der redegør for udvælgelsen til bruttolisten i fase 1. Eksemplerne der nævnes undervejs er taget fra de industrimiljøer, som indgår i brutto- og nettoudpegningen. Bruttolisten findes som bilag bagerst i rapporten.

Resumé af regionens industrihistorie

Indledning

Industrialiseringen var en langt hurtigere og mere omfattende proces i København end i landet som helhed. Således var ca. halvdelen af alle arbejdere i industrien i Danmark beskæftiget på fabrikker i hovedstaden i 1914. Byens dominans var betinget af en række selvforstærkende faktorer. I vore nabolande opstod væsentlige dele af industrien, hvor råvarer som træ, jern og kul var at finde. Dansk industri havde et stort behov for råvarer til produktionen. Disse råvarer kom stort set uden undtagelse - bortset fra landbrugets produkter samt kalk og ler – fra udlandet. Søvejen var den traditionelle hovedtransportåre, og derfor blev Københavns placering central. Samtidig var Øresund et af verdens mest befærdede stræder. Med jernbanes udvikling, der tog udgangspunkt i hovedstadens behov, blev denne infrastrukturelle fordel endnu større. Københavns industrialisering nød desuden stor fordel af, at bystyret og centraladministrationen understøttede industrien ved at udbygge byens indre infrastruktur og forsyningsindustri. Desuden var der i hovedstaden et eksisterende borgerskab, der udviste en betydelig investeringsvillighed. Disse faktorer, kombineret med en voldsom demografisk udvikling i hovedstadens indbyggertal og en øget mekanisering samt teknologiske innovationer, udviklede Københavns industri, så den i 1914 ikke bare var hægtet på den generelle europæiske industrialisering, men i flere brancher var på forkant af udviklingen.

Det er karakteristisk, at staten som (merkantilistisk) entreprenør bliver mindre og mindre fremtrædende, mens den omvendt får større regulativ betydning for industriens udvikling og placering. Samtidigt får store industrielle entreprenører som Tietgen og H.N. Andersen hermed større og større betydning, dels som teknologiske foregangsmænd, dels som økonomiske bagmænd og endelig som iværksættere med aktie- eller interessentskabskapital.

Industrialiseringens forudsætninger og første fase

Det egentlige industrielle gennembrud i København bliver ofte dateret til 1840erne. Før denne periode var det hovedsagelig Orlogsværftet, der producerede i stor skala, men også tekstilindustrien var karakteriseret ved egentlig industriel produktion. Således var ca. 40% af industriarbejderne beskæftiget i tekstilindustrien omkring 1840. Denne ”præ-industrielle” produktionen var afhængig af strømmende vand som kraftkilde, og den tidlige og omfangsrige industri langs Mølleåen er et godt eksempel herpå. Her opstod egentlige industrisamfund, hvor reproduktion og produktion var knyttet fysisk sammen til en enhed. Størsteparten af regionens senere industri blev drevet af dampmaskiner og var lokaliseret i den indre by, som endnu i 1870erne stod for 75% af arbejdspladserne. Dette skyldes ikke mindst, at virksomhederne samtidig var afhængige af havnen for at kunne modtage råstoffer og afskibe produkter.

Den gradvise overgang til i første omgang dampkraft og siden elektrificering af industrien betød, at i stedet for at placere sig efter vandvejenes og vandkraftens potentialer, kunne virksomhederne placere sig langs det hastigt udbyggede jernbanenet og på den måde sikre en effektiv tilgang af

råstoffer og afsætning af de forarbejdede produkter. Udviklingen stillede nye og store krav til statens evne til energi- og vandforsyning og til at aftage affald og spildevand fra virksomhederne. Transportvejenes betydning gjorde samtidigt, at der blev skabt mulighed for en vis grad af offentlig styring af industriens placering. Infrastruktur og forsyningsindustri har i høj grad sat sig spor i bybilledet gennem f.eks. gas-, el- og kraftværker og vej- og jernbanestrukturer. Den voksende efterspørgsel efter arbejdskraft i industrien og overskuddet af arbejdskraft på landet førte til hastigt voksende byer i hele landet, ikke mindst København. Hovedstadens befolkning steg således eksplosivt igennem hele perioden: fra 131.000 indbyggere i 1840 til 215.000 i 1870 og 390.000 i 1890. Vekselvirkningen mellem den demografiske udvikling og industriens øgede produktion og deraf kommende søgning efter arbejdskraft fik afgørende betydning for regionens industrialisering. Ikke kun i form af en større arbejdsstyrke, men i høj grad også pga. den øgede efterspørgsel efter industriens produkter og ikke mindst boliger til de mange tilflyttende arbejdere, som i stigende grad bosatte sig i de kraftigt udbyggede brokvarterer. Disse strukturelle forudsætninger blev grundlaget for en række meget forskellige industrimiljøer i regionen og ikke mindst omkring bykernen. Langt de fleste af landets dampmaskiner blev anlagt i hovedstaden og brugt i bl.a. nærings- og nydelsesmiddelindustrien, tekstilindustrien, den kemiske industri samt jernvare- og maskinindustrien. Industrimiljøerne fra denne første fase består af virksomheder og produkter af vidt forskellig størrelse og karakter. Således er overgangen fra håndværk til industri en kontinuerlig proces, hvor tendensen til stadig større og mere specialiseret produktion er tydelig, men for den enkelte virksomhed kunne det være en langt mere kompleks proces, fordi man i perioder kan betegne den selvstændige produktion som udpræget industriel og til andre tider snarere som håndværk.

Industrialiseringens senere faser

I første halvdel af 1900-tallet er det traditionelle fabrikssamfund, hvor fabrik og bolig samt arbejdsliv og fritid var integrerede elementer, under afvikling. I stedet for disse integrerede enheder opstod der større sammenhængende industriområder med klassisk industri og større selvstændige virksomheder. De placerede sig praktisk ved de store transportårer, hvor der var gode muligheder for tilgang af råvarer og afsætning af produkter. I den store økonomiske opgangsperiode omkring århundredeskiftet og i mellemkrigstiden opstod der således fem karakteristiske industrikvarterer i udkanten af boligkvartererne: på Ydre Nørrebro, på Vesterbro, på Østamager, ved Frederiksberg Station og i Valby. De havde alle det til fælles, at de lå i tilknytning til de udbyggede gods- og lokalbanestrækninger. Et karakteristisk industrikvarter af denne type findes langs godsbanen i Valby ved Carl Jacobsens Vej. Bygningerne i disse tidlige industrikvarterer er ofte meget karakteristiske og imponerende arkitekttegnede anlæg opført til en bestemt produktion. Arbejdsstyrken måtte nu komme til arbejdspladsen fra de store brokvarterer til fods, senere på cykel eller med offentlige transportmidler. I 1914 søgte kun ca. 25% af industriens arbejdere – mod altså 75% i 1870'erne - til arbejdspladserne i den indre by. I efterkrigstiden blev denne tendens endnu mere markant med helt isolerede industrikvarterer i forstæderne. Disse industrikvarterer var ikke længere i samme grad afhængige af jernbanenettet. I 1950'erne opstod der industrikvarterer langs det ringvejssystem, som blev anlagt omkring København. Eksempelvis er Avedøre og Ballerup opstået som "rene" industrikvarterer. Her er ofte ingen dominerende produktionsform, men tværtimod tale om en række integrerede produktionsformer, service- og liberale erhverv (og evt. boliger). Produktionsbygningerne fra denne periode er ofte langt mere anonyme i deres udtryk og fleksible i forhold til anvendelsen. I takt med at forstædernes industrikvarterer vokser frem, falder antallet af industrielle virksomheder i København og på Frederiksberg markant. Produktionsbygningerne transformeres til boliger og liberale erhverv, hvis de da ikke står tomme i årevis og til sidst bliver revet ned. Udviklingen indenfor efterkrigstidens klassiske industri har en parallel i udviklingen i de mindre selvstændige virksomheder. I den saneringsbølge, der fra ca. 1930 startede i Indre By (specielt Adelgade-Borgergade-saneringen) og skyllede videre hen over brokvartererne i efterkrigstiden og

rensede dem for støjende og forurenende baggårdsindustri og håndværk, bliver gård-baghussymbiosen ligeledes erstattet af separat anlagte produktionsenheder. Også i denne udvikling spillede den offentlige styring en stor rolle, idet man på den ene side initierede saneringen og samtidig medvirkede til, at disse mindre virksomheder samlede sig i egentlige værkstedsbyer eller industrihuse. Andre virksomheder flyttede af egen drift til områder med færre myndighedskrav og lavere jordpriser.

6 industrielle produktionsformer 1840 – 2000

Brugen af de idealtypiske produktionsformer har været et middel til at forene økonomiske og produktionsorganisatoriske strukturer som ejerskab og måden hvorpå arbejdskraft, -middel og -genstand sammenføres. Metodisk har produktionsformstilgangen været anvendt både som inspiration, idet det har betydet en skærpet interesse for eksempelvis den offentlige produktion, og som et metodisk skuffedarium, der gjorde det muligt at inddele og sortere i brutto-udpegningens virksomheder og sikre en bred variation af virksomheder i nettolisten. Dette uden at hævde, at produktionsformerne, som de foreligger her, har en teoretisk stringens så de indbyrdes både udelukker og betinger hinanden.

Produktionsformstilgangen har vist sig at være en brugbar måde at sikre en bred repræsentation i tid, størrelse og form, men som nævnt indledningsvis har vi i fase 2 af dette projekt også brugt andre kriterier som bl.a. geografi og branche i udpegningen. Vi har i forbindelse med de enkelte industrimiljøer taget udgangspunkt i, hvilken produktionsform de repræsenterede på det tidspunkt, hvor det givne industrimiljø blev til eller havde udviklet sig til den væsentligste form, og altså ikke fokuseret på virksomhedens historie forud for industrimiljøets tilblivelse. En del af de udpegede virksomheder har så at sige pendlet mellem den ene og den anden produktionsform, mens andre er fortsat næsten uforandrede. Det er derfor ofte sådan, at en bestemt virksomhed kan fremvise et eller flere træk fra forskellige produktionsformer.

Desuden har det vist sig, at de forskellige produktionsformer og skiftende markedsvilkår ofte sætter et præg på industrimindernes arkitektoniske fremtoning, ligesom disse vilkår naturligvis også har betydning for de mere produktionstekniske fysiske udtryk. Det skal i den forbindelse nævnes, at mange andre faktorer spiller ind, men oftest i samspil med produktionsformens betydning. I forbindelse med industriens beliggenhed har offentlig planlægning, infrastruktur og energitilførsel naturligvis en stor betydning. Grundprisernes udvikling har betydning for hvor, og ikke mindst hvor stort et areal, en fabrik kan brede sig over, hvilket i sidste ende også spiller en afgørende rolle for anlæggets fysiske udformning. Dette skal imidlertid sammenholdes med industriernes produktionsform, der i både økonomisk og produktionsteknisk forstand er bundet i forskellige traditioner og økonomiske strukturer. Derfor flytter en virksomhed ikke nødvendigvis der hen, hvor eksempelvis jordpriserne er billigst eller udvider produktionen optimalt. Disse valg afhænger også af de muligheder eller de traditioner eller virksomhedskulturer mv., man har som virksomhedsejer. Dette er oplagt for bl.a. den selvstændige virksomhedsejer, men også den offentlige produktion/forsyning er et område som er underlagt et andet rationale end den privat-kapitalistiske virksomhed.

Overordnet har vi valgt at skelne mellem produktion tilpasset markedsvilkår og offentlig produktion, idet det ofte giver et væsentligt forskelligt fysisk udtryk, om en produktion er markedsafhængig eller markedsuafhængig.

De markedsafhængige virksomheder afspejler typisk den dynamik og tilpasningsevne, som er nødvendig for at en virksomhed i fri konkurrence kan overleve svingende konjunkturer, teknologisk udvikling etc., mens de markedsuafhængige virksomheder eksisterer pga. af statslig initieret og støttet produktion og typisk fremstår mere statiske som følge af garanterede og dermed stabile afsætningsforhold. Ligeledes har den byggetekniske udvikling og skiftende tiders normer for moral og æstetik spillet en rolle for virksomhedernes udformning.

Produktion på markedsvilkår

1. Fabrikssamfund

Produktionsformen, var i sin oprindelige form typisk afhængig af vandkraft, og derfor er vi tidsmæssig før ca. 1840 for sådanne virksomheders grundlæggelse jvf. industrierne i Brede og Mølleådalene generelt. Et fabrikssamfund kan ses som en samlet helhed, som en selvkørende organisme, hvor alle delene til produktion er tilstede. Denne produktionsform blev senere til et produktionsprincip, som fabriksejeren kunne organisere arbejdet efter, som det eksempelvis ses i Holger Petersens Tekstilfabrik.

I denne helhed findes produktionsbygninger, oftest en til hver af produktionens delprocesser, og da infrastrukturen på denne tid ikke byder på transportmuligheder over større afstande mellem hjem og arbejde, bygges arbejderboliger og desuden ofte andre faciliteter til arbejdskraftens reproduktion som for eksempel børnehaver, skoler og butikker. Ejeren af virksomheden bor også i fabrikssamfundet i sin direktørbolig.

Når vandenergien er afgørende, betyder det, at sådanne produktioner ofte bliver lagt udenfor de større byer – altså i en vis afsondrethed. For at produktionen kan finde sted, er det nødvendigt at købe arbejdskraften inklusive hans/hendes familie. Dette organiske samfunds ledelse er ofte præget af fabriksejerens direkte interesse for og udnyttelse af arbejderens hele liv, hvorved han kan fremstå som en form for patriark. Her er i mange tilfælde tale om, at én ejer selv står for tilførsel af alle komponenter og selv indkasserer overskuddet.

I sin fysiske form breder fabrikssamfundet sig naturligvis ofte over et stort areal, der også alt efter produktionsperioden kan være sket i form af knopskydning. Der er ofte tilstræbt en vis homogenitet i anlæggene, selvom funktionerne i de enkelte bygninger kan være meget forskellige.

2. Klassisk industriproduktion

Denne type virksomheder har oftest flere ejere, som regel organiseret i et aktieselskab. Virksomheden er meget konjunkturfølsom, hvilket betyder, at kapitalen flyder videre til andre virksomheder, hvis den aktuelle virksomhed giver underskud. Ejere køber tilgængelig arbejdskraft, og medarbejderstaben er stor, meget differentieret og hierarkiseret. Virksomheden masseproducerer produkter til ukendt marked. Det offentlige - og/eller andre - sørger for arbejdskraftens reproduktion i form af skoler, børnepasning, bolig mv. Det er ikke noget, der vedrører virksomheden, på anden måde end at man placerer sig således, at man kan nås af arbejderne.

Denne produktionsform er, som navnet "klassisk" angiver, en meget stor kategori. Så stor, at vi har foretaget en yderlig underopdeling/nuancering. Flere industriforskere har givet bud på en tidsmæssig underopdeling. I beskrivelsen af de nedenstående to underformer har vi især ladet os inspirere af Ole Hyltoft og Knud Knudsen.

2a. Den ældre klassiske industriproduktion

De fysiske rammer, som denne form for klassisk industriproduktion foregår i, er dem mange umiddelbart forbinder med "typisk" industri og fabrikker: Store gedigne bygninger med store vinduer til godt lysindfald samt en eller flere skorstene er nogle af de mest iøjnefaldende karakteristika.

Produktionsbygningerne er bygget til specifikke formål og er altid tilpasset tidernes skiftende vilkår for produktionen (eksempelvis skiftende energiformer, produktionstekniske nyskabelser, produktudvikling og produktionsudvidelse eller -nedgang) i form af "knopskydning". Det vil sige, at hvis en virksomhed fra denne underkategori har eksisteret i f.eks. 100 år, vil den sandsynligvis have bygninger/produktionsanlæg fra flere perioder. I forbindelse med selve produktionsanlægget, vil der være nødvendige reproduktionsbygninger til brug i arbejdstiden som f.eks. omklædningsrum og kantine. Desuden er kontorer til arbejdsledere også en synlig del af bygningskomplekset. Bygningerne er meget specialiserede, og kan kun sjældent bruges til anden produktion. Disse industrimiljøer er ofte anlagt i den periode, som Ole Hyldtoft kalder "den første industrialiseringsbølge" fra 1840 – 1890. Den er ud over ovennævnte bl.a. kendetegnet ved brug af kulfyrede dampmaskiner. I København var disse store pladskrævende industrier beliggende udenfor Indre By – tit på brokvartererne eller lidt længere ude.

Eksempler: B&W og Carlsberg

2b. Den yngre klassiske industriproduktion

Fra omkring 1900 var infrastrukturen blevet så veludviklet, at arbejdere og råvarer kunne transporteres over større afstande, og grundpriserne var steget i Københavns nærmeste omegn. Udviklingen af den offentlige persontransport betød desuden, at man i højere grad kunne adskille industri og bolig. Virksomheder fra denne periode begynder at antage mere eller mindre anonyme udtryk og ses oftere og oftere placeret i industrikvarterer. En nu hyppigt forekommende bygningstype er fladebyggeriet, der som ordet siger er en eller flere flade bygninger fordelt på et større grundareal. Desuden kan nævnes større planlagte produktionsanlæg, anlagt af succesfulde mindre virksomheder, der kender behovene for produktionsbygningerne, men ikke kan få dem opfyldt på virksomhedens oprindelige adresse, som det for et eksempel var tilfældet med Holger Petersens Tekstilfabrik, i årene omkring århundredeskiftet eller senere som i 1960'erne, hvor Toms flytter til Ballerup. Vinduerne i fladebyggerierne erstattes af ovenlys, først i form af shedtage og senere i forskellige udgaver af ovenlys monteret i de flade tag.

Det er sjældent, at man på bygningerne kan aflæse hvilke produkter, der blev produceret i disse industrimiljøer. De kan relativt nemt bruges til anden produktion end den, de oprindeligt er bygget til. Skorstenene er i nogen tilfælde nedlagt da elektricitet driver fabrikkerne.

Nye brancher, som f.eks. medicinalvirksomhed, kemi, og i tilknytning hertil en mere kemiorienteret fødevarerproduktion samt transport, er stærkt repræsenterede i denne produktionstype.

Eksempler: Novo, Henkel, Toms og NKT .

3. Selvstændige erhvervsdrivende

I denne produktionsform er ejeren én person, som ofte selv deltager i produktionen. Der er som oftest under ti ansatte. Virksomheden opfattes af ejeren som et livsværk, mere end det ses hos ejere af den klassiske industriproduktion. Det betyder, at sådanne virksomheder er mere konjunkturresistente med en høj grad af fleksibilitet og tilpasningsevne.

Generelt set sørger det offentlige for arbejdskraftens reproduktion i form af skoler, børnepasning, boliger mv. Som det også gælder for den klassiske produktionsform, er disse dele af livet ikke noget, der vedrører virksomheden.

Også her har det vist sig relevant at underopdele produktionsformen i en ældre og en yngre del, idet der i dette tilfælde i perioden sker markante holdningsændringer indenfor den fysiske planlægning, som får stor indflydelse på produktionsformens fysiske udtryk. Der er ofte – specielt hvad angår overgangsfasen mellem den ældre og yngre selvstændige erhvervsdrivende - tale om en produktionsform, hvor grænsen mellem håndværk og industri er hårfin, idet den enkelte virksomhed pendler mellem de to. Som det er tilfældet i rapportens udpegninger, er virksomheden i flere tilfælde startet som håndværk, har derefter befundet sig i en mellemfase for senere at have udviklet sig til egentlig industri. I mellemfasen må man ty til et begreb som "håndværksindustri" for at kunne beskrive produktions karakteristika. I en del tilfælde kan man se at virksomhederne i denne mellemfase vælger eller bliver tvunget til at flytte til egentlige industriområder, f.eks. i Gladsaxe, Valby eller på Østamager.

3a. Den ældre selvstændige erhvervsdrivende

Da brokvartererne bliver bebygget fra ca. 1850 til 1920, bliver der i mange af baggårdene bygget mindre industribygninger – den såkaldte baggårdsindustri. Beliggenheden midt i beboelseskvarterer betyder naturligvis let adgang til arbejdspladsen for de ansatte. Mange af disse industrimiljøer fremstår som mindre, men gedigne bygninger med store vinduer i to-tre etager. De er tit udrustet med hejsekvist og en til to relativt høje skorstene. Her er der som regel ingen særskilte reproduktionsbygninger. Bygningerne kan og blev ofte brugt til flere forskellige efter hinanden følgende virksomheder, ligesom der også mange gange var flere forskellige virksomheder tilstede samtidig.

Disse industrimiljøer er i dag i udstrakt grad nedrevet i forbindelse med gårdsaneringer. I de tidligere industrimiljøer, der er tilbage af denne slags, er der som regel nu anden form for produktion. Det kan for eksempel være kunstneratelier, grafiske værksteder eller andre mindre håndværksvirksomheder, som man se det for nuværende i Classensgade nr. 7 og det daværende Messerschmidts Garveri på Gammel Kongevej 25.

Et eksempel på en af de større baggårds- eller håndværksindustrier der stadigvæk er i brug er Rud. Rasmussens Snedkerier på Nørrebro. Rud. Rasmussens produktionsbygning er en stærkt funktionsopdelt produktion med adskilte arbejdsprocesser og fagkompetencer, der tydeligt bærer præg af dels industrielle arbejdsformer, men også håndværksmæssige krav. De manglende lagringsfaciliteter til færdige produkter peger i samme retning, idet afsætningsforholdet er som en typisk håndværksvirksomhed dvs. man arbejder på bestilling. Men bygningen bærer også præg af de særlige branchespecifikke produktionsforhold – jvf. de højloftede tørrerum i kælderen til tørring af træ. Rud. Rasmussens bygninger er opført til formålet og bortset fra overgangen fra dampkraft til elkraft, er bygningerne uforandrede.

3b. Den yngre selvstændige erhvervsdrivende

Fra 1930'erne og frem bliver der ikke bygget nye industrihuse i boligkarreernes baggårde i erkendelse af, at det var uhensigtsmæssigt at have industri og bolig tæt på hinanden. I 1950'erne og 1960'erne planlægger man derfor at adskille industri og bolig. Industrierne skulle ud af boligkvartererne. For at huse de udsanerede baggårdsindustrier bygges der såkaldte håndværkerbyer og industrikvarterer helt adskilt fra boliger. Disse bliver ofte lagt i omegnen af København, men således at transport af både arbejdskraft og produkter let kunne foregå ad den nu veludbyggede infrastruktur - altså i nærheden af jernbane og/eller veje, som det f.eks. ses i Mørkhøj/Gladsaxe industrikvarter.

Håndværkerbyen i Valby er et godt eksempel på denne ofte ensartede type bebyggelse, anlagt hvor der var gode adgangsforhold og infrastruktur, og hvor huslejen alligevel kunne holdes nede. Første del af Håndværkerbyen i Valby var finansieret af penge fra Marshall-hjælpen, og normalt fungerede disse efter andelsprincippet.

Modsat håndværkerbyerne fremstår industrikvarterene ofte meget uensartet. I deciderede industrikvarterer er det ikke unormalt, at stationære byggerier suppleres med bygninger af mere kortvarig levetid.

En stor del af virksomhederne i denne kategori er altså eksisterende produktioner, der har brug for eller er tvunget ind i nye rammer.

4. Kooperativer

I slutningen af 1800-tallet dukker de første kooperativer op og vokser sig de næste årtier stadigt stærkere. Kendetegnet ved kooperativer er, at der er tale om sammenslutninger af mange personer uden stor kapital, der i fællesskab ejer og driver en virksomhed. Disse virksomheder kan enten være ejet af forbrugere (brugsforeninger), brugere (andelsmejerier) eller af arbejderne selv (arbejderbevægelsen).

Kooperativernes bygninger ser (med undtagelser) ikke fysisk anderledes ud end virksomhederne beskrevet under den klassiske produktionsform.

Eksempel: FDB i Njalsgade og mejeriet Enigheden. Desuden er Værkstedsbyens ældre del et andelsfællesskab.

Produktion uafhængig af markedet

I denne kategori skelnes der mellem to forskellige produktionsformer. Den ene er en decideret fremstilling af varer af enhver slags. Den anden er støtteindustri, som er produktion af eksempelvis kraft og vand samt udbygning af infrastruktur til at modtage overskudsproduktion og restprodukter fra produktionen, dvs. især vand og affald. Dette er alt sammen elementer, der er nødvendige for den i pkt. 1-4 beskrevne produktion på markedsvilkår.

5. Offentligt drevne fabrikssamfund, eller klassisk produktionsvirksomhed

Det ser ud til, at decideret offentlig industriel fremstilling i fabrikssamfund næsten kun er foregået i statsligt regi i forbindelse med forsvaret. Organiseringen er stort set som i et fabrikssamfund, der producerer på markedsvilkår, og de er også alle anlagt før ca. 1840.

Eksempler: Holmen.

6. Offentlig forsyningsindustri

I sidste halvdel af 1800-tallet starter Københavns kommune med at etablere de første værker til forsyning af kraft til både boliger, gader og industri. Det første gasværk bliver bygget på Vesterbro omkring 1857. I 1859 bliver det første vandværk beliggende på tidligere Vestervold - nu Studiestrædes start - taget i brug. Begge anlæg er fremstillet af det engelske entreprenørfirma Cochane & Co. om end med danske arkitekter. I 1892 bygger Københavns Kommune det første elværk.

Disse forsyningsværker er ofte gedigne anlæg, som er let genkendelige, fordi de er bygget til at producere bestemte ting. Man kan med relativt få hjælpeinformationer aflæse de enkelte bygningers funktioner. Bygningerne er gedigne, fordi det er kommunalt byggeri, hvorigennem kommunen kan signalere soliditet og formåen. De tidlige værker er alle dampdrevne og har derfor markante bygninger til dampmaskinerne, kedelhuse af solid konstruktion, høje skorstene samt bygning til opbevaring af kul. Disse tidlige værker har for en dels vedkommende også funktionærboliger tilknyttet, som man ser det i anlægget Københavns Vandværk i Studiestræde. Gasværker er ofte placeret ved havne på grund af nem transportadgang til de store mængder stenkul, der forbruges og de koks, der efter gasudvindingen er tilbage som yderligere produkt. Gasværkerne har karakteristiske bygninger som gasbeholdere og målerhuse m.m. Elværker er også ofte placeret ved en havn på grund af de store mængder kul, der benyttes til elproduktion. Karakteristisk for de tidlige værkers vedkommende er især de store procesbygninger; højt maskinhus, som husede store dampmaskiner, kedelhus og en akkumulatorbygning som det ses ved f.eks. Østre Elværk. Samme udtryk ses i det senere Ørstedsværk, selvom det er væsentligt større.

Restproduktbearbejdning

Håndteringen af affald fra den industrielle produktion er den anden side af den offentlige produktion. Tidligere havde det mest af alt karakter af affaldsdeponering og spildevandsudledning, mens det i dag i højere grad er blevet en produktion – gennem spildevandsrensning, affaldsindsamling og genbrug samt varmeproduktion ved affaldsforbrænding. Vi fokuserer ud fra et bevaringsperspektiv primært på de ældre strukturer i denne indstilling, eksempelvis Kloakpumpestationen på Kløvermarken og Frederiksberg Forbrændingsanstalt. Det skal dog understreges, at også private virksomheder har bearbejdet industrifundets restproduktion og udslidte produkter på markedsvilkår, eksempelvis Uniscrap.

Storkøbenhavns industrielle kronologi

I udvælgelsen af industriminder er der blevet lagt vægt på, at listen skulle repræsentere en række af de kronologiske udviklingstræk, som er typiske for udviklingen af industrien i københavnsområdet.

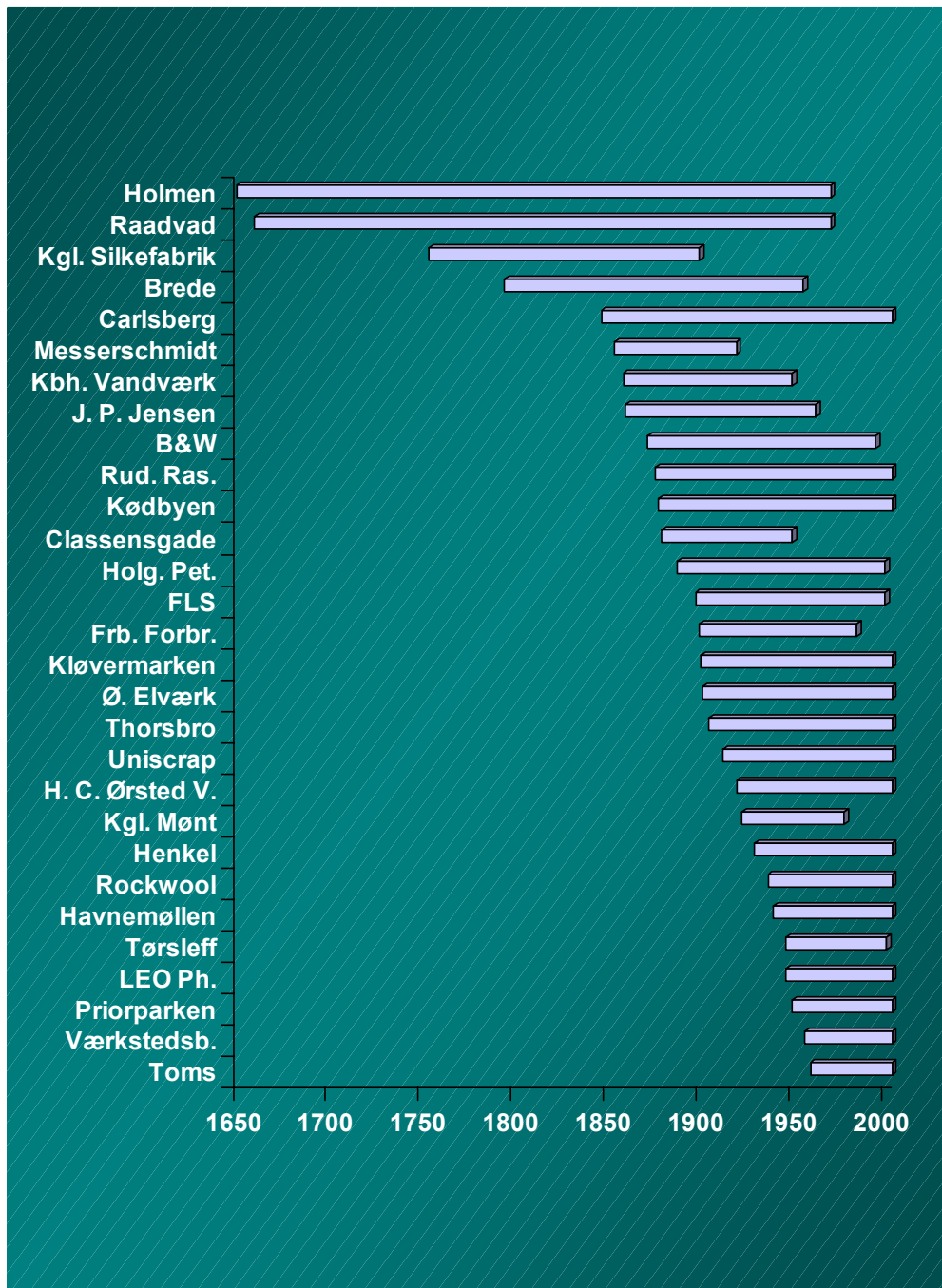
I den forbindelse spiller den tidlige (præ-)industrielle udvikling i Mølleådal og den statsligt afhængige industri, som eksempelvis Orlogsværftet, Den kgl. Silkeindustri og Kgl. Mønt, en stor rolle.

I tiden op til 1900 bliver rammerne for udviklingen af industrien i den indre by for snævre, og en lang række industrier flytter til eller opstår i de udbyggede brokvarterer eller i de områder, der i 1901 blev indlemmet i Københavns kommune. (Valby, Sundbyerne mv.). Der er typisk tale om mindre og mellemstore håndværksvirksomheder/småindustrier, der starter eller udvider produktionen i boligkvarterernes baghuse (Eksempelvis Frobenius Orgelbyggeri i Classensgade og eller Rud. Rasmussen Snedkerier på Nørrebrogade).

De større virksomheder opkøbte ofte store billige arealer udenfor de egentlige boligområder (NKT, Carlsberg, FLS og B&W). Her opstår der i mellem- og efterkrigstiden egentlige industrikvarterer, hvor store og små virksomheder producerer side om side. Flere af disse er etablerede virksomheder fra provinsen (Bomuldsspinderiet og Tørsleff).

På samme måde blev de håndværksprægede virksomheder ofte presset ud af baggårdene pga. saneringen af brokvartererne, og disse kunne med fordel slå sig ned i egentlige Værkstedsbyer, hvor kommunerne stillede lokaler til rådighed, eller i de meget sammensatte industrikvarterer i Københavns omegn (Gladsaxe-Mørkhøj). Andre industrier har flyttet dele af produktionen til andre dele af landet (Carlsberg), eller til udlandet, den såkaldte "outsourcing" (FLS). Overgangen fra vand- og dampkraft til elektrificeringen har sammen med den generelle udvikling af den industrielle produktion og dermed behovet for krafttilførsel betydet, at den offentlige forsyning er blevet udbygget væsentligt igennem hele den omtalte periode. Disse forandringer kan dels aflæses af den konstante udbygning værker som f.eks. H.C. Ørsted Værket og af nybygninger (Avedøre Værket). I takt med industriens udbygning er også affaldsmængderne vokset, og det offentlige har måttet udbygge både vandrensningskapaciteten og affaldshåndteringsanlæggene.

På tidslinien er der desuden angivet en række institutioner som virkede som *forudsætninger* for udviklingen af den industrielle produktion, som den ser ud i Danmark – herunder de infrastrukturelle, distributive og organisatoriske. Vi har i den forbindelse valgt at pege på perioden 1870-1945 som helt central for udviklingen af disse strukturer. Som tidligere nævnt er de finansielle institutioner og uddannelsesinstitutionerne ikke medtaget her.

Nettolistens industrimiljøer i kronologisk orden

Storkøbenhavns primære industrielle brancheinddeling

Ser man på industrialiseringen i Københavnsområdet ud fra den branchemæssige repræsentativitet er det klart, at udviklingen har været markant anderledes end i resten af landet, fordi stort set alle brancher er repræsenterede her. Det skyldes flere faktorer, men her skal der primært peges på den stærke infrastrukturelle udvikling. Den sikrede, at stort set alle brancher kunne få arbejdskraft, og ikke mindst få lokale og importerede råvarer leveret sikkert, hurtigt og billigt. Derfor var man ikke så afhængig af de specifikke lokale råvarer. Også afsætningsmulighederne var unikke, fordi man havde et stor lokalt forbrug og gode infrastrukturelle og distributive afsætningsmuligheder i forbindelse med eksport.

Hvor det er muligt i forhold til andre prioriteter ved vores udvælgelse af industrimiljøer (i denne forbindelse primært lokaliseringen) – har vi valgt at fokusere på de brancher, der er specielt udviklede i området. Dette gælder indenfor flere forskellige produktionsformer, f.eks. den statsligt støttede industri (Orlogsværftet og tekstilindustrien). Det gælder også inden for kategorien af større selvstændige industrier, hvor der inden for næsten alle brancher findes virksomheder, der var førende i teknisk-kvalitativ forstand eller i kvantitativ forstand, dvs. antal medarbejdere eller størrelse af indtjening. (Brede Klædefabrik, Orlogsværftet, B&W, FLS, NOVO). Hovedstaden tiltrak sig desuden mindre virksomheder indenfor en række brancher, som oprindeligt havde etableret sig i provinsen (Tørsleff). En lang række virksomheder udnyttede lokale råstoffer – især landbrugsprodukter (Tørsleff, sukker- og spritfabrikkerne, kødbyerne, garveriet Messerschmidt, Havnemøllen, J.P. Jensens Sennepsfabrik og Carlsberg), men også den helt lokale undergrund (Rockwool). Tegl-, glas- og kalkværker var desuden repræsenteret i området, men havde relativt set ikke samme lokale betydning for industriudviklingen, som det ses andre steder i landet. Både den kemiske industri samt metal- og jernindustrien var stærkt repræsenteret i området. Mens den kemiske industri fortsat har stor betydning og dens bygninger er i brug (Novo, Løvens Kemiske og Henkel) er metal- og jernindustrien i stor skala stort set forsvundet som levende industri. Der er dog bevaret enkelte bygningskomplekser (Nielsen og Winter, B&W, FLS), men kun NKT har fortsat egentlig produktion i Priorparken i Brøndby.

Brokvarterernes symbiotiske produktion og reproduktionsmiljø er i den skala, som det ses i København, ganske unik i en dansk sammenhæng, og derfor er den massive udflytning og relokering af disse kvarterers industri også helt speciel (Håndværkerbyen, omegnens industrikvarterer i efterkrigstiden). Her er et bredt udsnit af brancher repræsenteret, og der er mange eksempler på at disse håndværksvirksomheder udviklede sig til egentlige "håndværksindustrier" (Rud. Rasmussen, Messerschmidt)

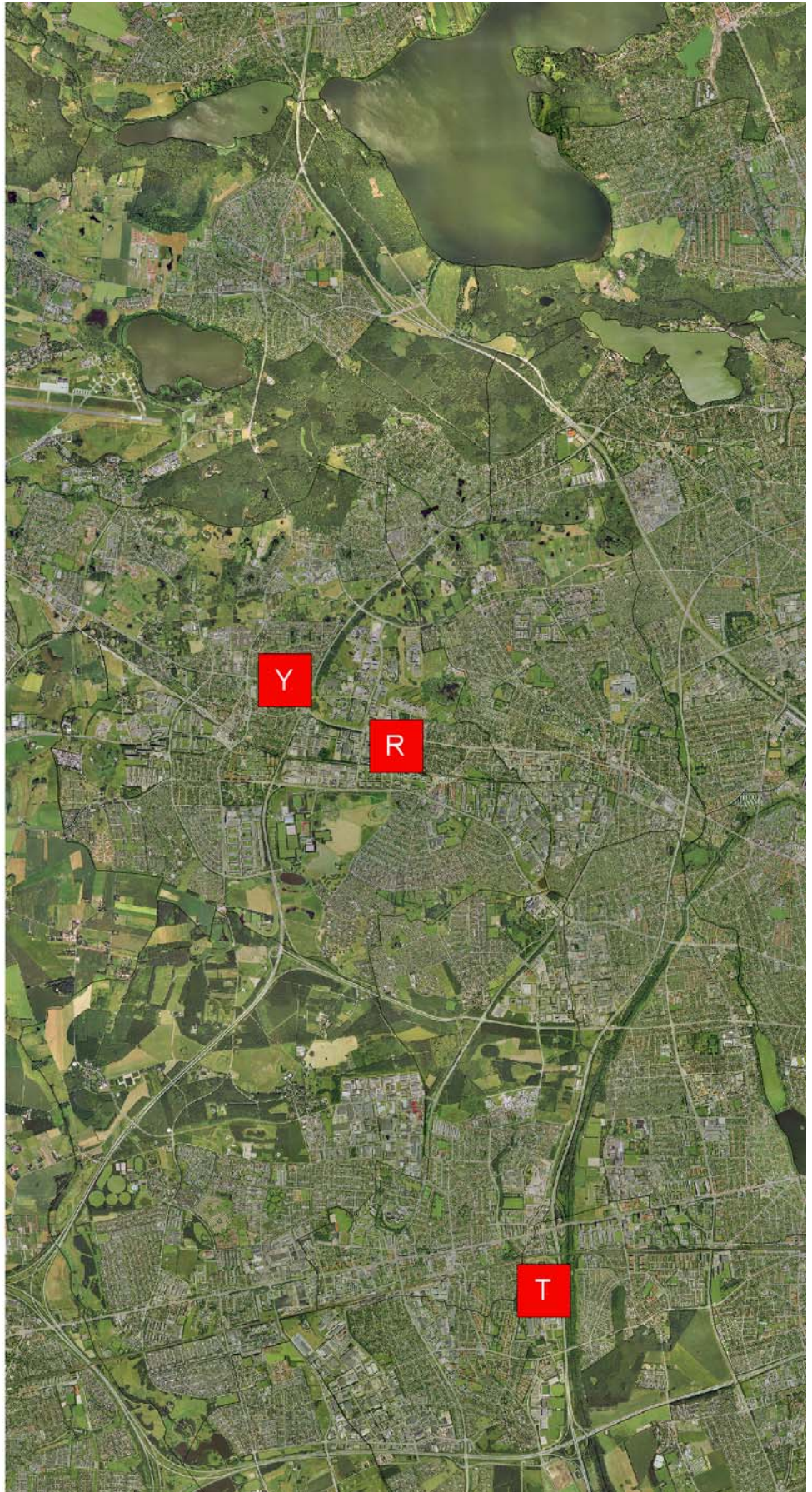

Storkøbenhavns industrielle geografi

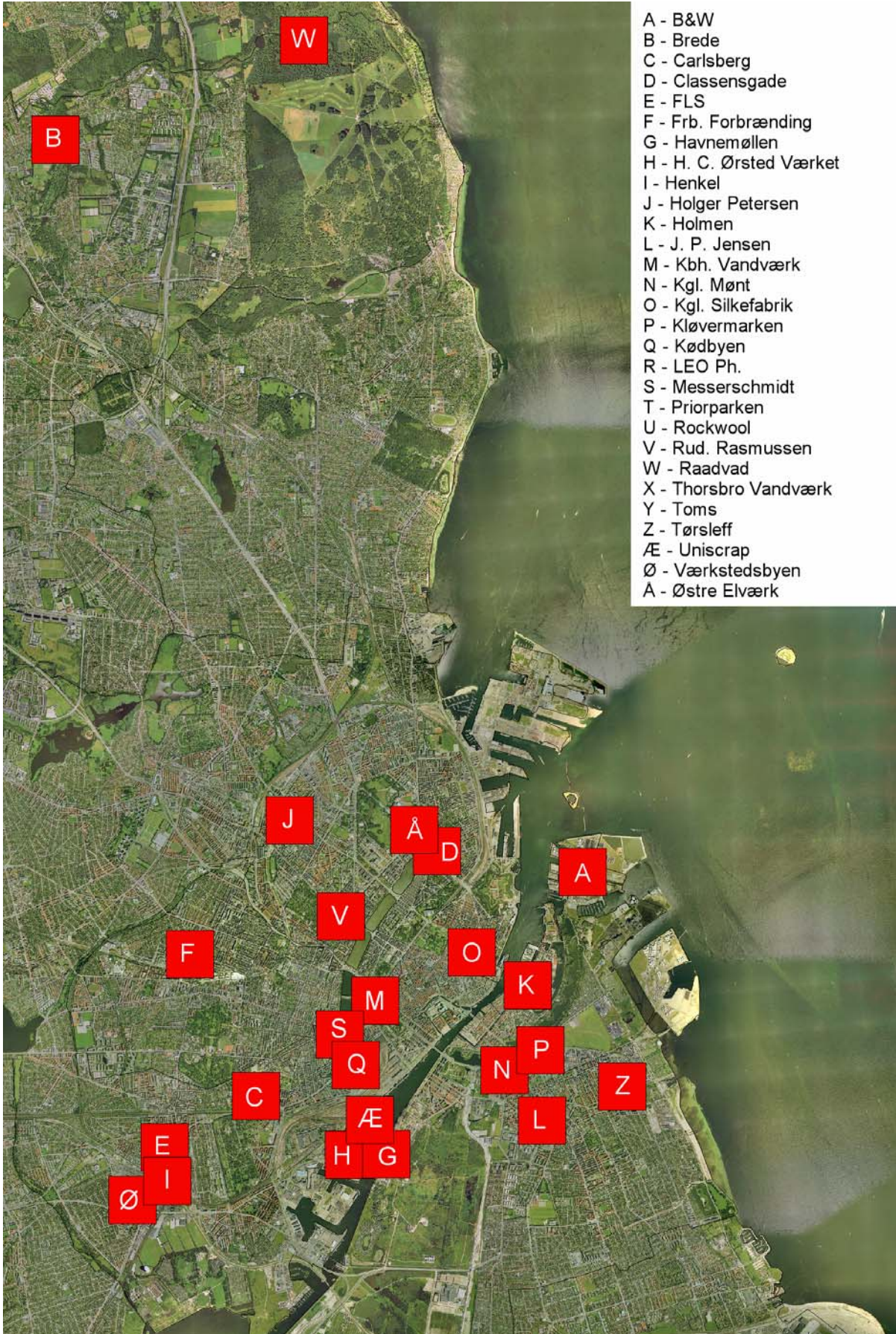
Som det fremgår af kortet nedenfor, er der en stor spredning i de udvalgte industrimiljøer. De tidligste industrier er således beliggende langs Mølleådalene, der kunne levere kraft til produktionen, samt i Indre By hvor en række arbejdsintensive industrier lå. I havnen repræsenterer Orlogsværftet den tidligste industrielle udvikling, mens den senere udvikling her er repræsenteret ved B&W, Oliemøllen og Uniscrap. Den Kongelige Silkefabrik i Bredgade og Orlogsværftet er de eneste repræsentanter for den tidligste industrialisering inden for voldene. Vandværket i Studiestræde, der var beliggende på selve volden, og er fra tiden umiddelbart omkring voldenes sløjfning. Majoriteten af industrivirksomhederne i industrialiseringens første fase var placeret indenfor voldene, men denne fase er altså kun repræsenteret ved enkelte udpegninger. Dette skyldes, at bygningerne her ikke længere er bevaret, eller, i de sjældne tilfælde hvor de endnu findes, bærer præg af den industrielle produktion. Man kunne fra samme periode pege på enkeltstående industrier, som lokaliseredes efter den lokale råvaretilgang (Kastrupværket og teglværker). Denne type har vi valgt at repræsentere med Rockwools moderne fabrik ved Hedehusene, hvor råmaterialerne hentes op af undergrunden lige bag fabrikken.

Man kan følge industrialiseringens opståen og udflytning kontinuerligt længere væk fra den indre by over tid. Fabrikernes placering bliver uafhængig af vandkraft og efterhånden også af vandet som transportvej, mens jernbanen og senere vejnettet får større betydning. Endelig får andre faktorer som pladsmangel, jordpriser, miljøhensyn, tilgangen af arbejdskraft og offentlig planlægning nu større betydning. Dette ses tydeligt i forbindelse med industrien på brokvartererne og især i udkanten af disse, hvor egentlige industrikvarterer skød frem fra omkring år 1900.

Den offentlige styring af industriens placering fik stor betydning fra omkring 1900, idet der udlagdes store arealer til industrien i forbindelse med indlemmelsen af Valby, Sundbyerne mv. i 1901. I disse områder lå ca. 60 % af industrien i fastlagte industriområder, mens det for København som helhed kun var ca. 30 %. Men også i efterkrigstiden ses offentlig planlægning af industrien i en helt særlig skala i forhold til resten af landet. Dette skyldes, at store dele af den eksisterende industri i Københavns Kommune af stigende grundpriser, pladsmangel og miljøkrav presses væk fra boligområderne og ud i omegnen. De fire industrikvarterer, som vi i denne rapport peger på som bevaringsværdige strukturerer, er et stærkt fysisk vidnesbyrd på det 20. århundredes offentligt styrede industrilokalisering. Det er dog klart, at den offentlige styring af industriens udvikling og placering kun havde succes, fordi den var tænkt nøje sammen med en sideløbende infrastrukturel udvikling. Industrikvartererne på Østamager, i Nordvest og i Valby blev således understøttet af gods- og lokalbanernes placering. Det samme gør sig gældende for Gladsaxe-Mørkhøj og Avedøre Holme industrikvarterer, hvis succes er stærkt afhængig af den sideløbende udbygning af det Københavnske Ringvejssystem.

De 29 udpegede industrimiljøer

Indledning

Det vil under læsningen af den følgende beskrivelse af de udpegede industrimiljøer fremgå, at kildemateriale ikke har været helt ensartet. For nogle miljøer gælder det, at den arkitektoniske detaljeringsgrad er høj, mens den for andre er mere flygtig, ligesom der ved nogle miljøer vil være gjort en del ud af det historiske aspekt, mens det andre steder er mere sparsomt.

Dette skyldes i høj grad, at den dybdegående undersøgelse af alle 29 industrimiljøer i virkeligheden fortjener, er uden for denne rapportes tidsramme. For at rationalisere processen er der derfor anvendt samme metode til dataindsamling for alle industrimiljøer. Ligeledes er alle industrimiljøer sat ind i en standardiseret ramme, hvor samme oplysninger gives for alle. Dette skulle gerne give en fornemmelse af sammenhæng som modvægt til den opståede uensartethed i de indsamlede informationer.

Som nævnt indledningsvist har pladsmæssige hensyn bevirket, at ved de meget store industrimiljøer, Carlsberg, F.L. Smidth m.fl., er der ikke givet en detaljeret beskrivelse af alle bygninger, men et antal er trukket enkelte frem som eksempler.

Under feltet *Produktionsperiode* står der ved nogle industrimiljøer et årstal i parentes. Dette årstal markerer virksomhedens start, når den ikke er startet på industrimiljøets adresse.

De 29 industrimiljøer er opsat alfabetisk. Dette system er valgt for at undgå nogen form for uheldig rangordning, hvor et industrimiljø fornemmes som vigtigere end et andet. Alfabetiseringen er neutral og passer til vores synspunkt om, at alle de 29 udvalgte lokaliteter, store som små, har lige stor værdi i en kulturhistorisk sammenhæng.

Beskrivelsen af de fire industrikvarterer er derimod opsat kronologisk, da deres opståen og funktion netop skal ses i en kronologisk kontekst. En alfabetisering ville i dette tilfælde virke meningsforstyrrende.

B&W

Adresse:	Refshaleøen
Matrikelnummer:	513, 535, 539, 416, 507, 509, 541, 549, 517, 542, 551, 553 Frihavnskvarteret
Opførelsesår:	1872ff
Arkitekt:	Ingen oplysninger
Produktionsperiode:	1872 - 1996
Primære produktion:	Skibsværft
Produktionsform:	Ældre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Høj, middel, lav og ingen iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	Adskillige

Industrimiljøets historie

Baumgarten & Burmeister er navnet på den maskinfabrik på Christianshavn, som senere udvikler sig til skibsværftet Burmeister & Wain. Fra midten af 1850erne begynder B&W produktionen af dampdrevne jernskibe ved siden af maskinfabrikens produktion af maskiner mv.

Anvendelsen af Refshaleøen som hjemsted for Burmeister & Wain Skibsværft starter i 1872. I perioden 1873 - 1986 er der ad flere omgange sket opfyldninger, således at Refshaleøen i dag har den form, vi kender.

Da B&W etablerer et værft på Engelskmandens Plads i 1847, indledes en vigtig epoke i Danmarks industrialisering. I 1854 løber den første nybygning - hjuldampere Hermod - af stablen. Skibsbygningen bliver efterhånden en af de største valutaindtjeningskilder, og således en hovedhjørnestein i udviklingen af Danmark hen mod en moderne industrination. En af årsagerne til at værftet så hurtigt kan tage nye produktionstekniske processer i brug, er formentlig dets tætte formelle og uformelle (vandring af arbejdskraft) samarbejde med orlogsværftet. Denne omstillingsparathed er yderst vigtig, og det er eksempelvis på B&W, at arbejderne for første gang kan arbejde i elektrisk lys, hvilket giver større fleksibilitet i forhold til døgn- og årsrytmen for arbejdet. Dette aspekt hænger sammen med, at fagforeningerne hurtigt må acceptere nye produktionsmetoder – i modsætning til i f.eks. England, hvor man modsætter sig at lade skibene svejse, idet det bryder med den traditionelle fagdeling. Værftet er samtidig arnested for dele af den danske arbejderbevægelse, og det er rammen for utallige strejker, men også for nogle af de første større overenskomster. Det er også på B&W, at en af de mest gennemgribende rationaliseringer og moderniseringer af produktionen finder sted i begyndelsen af det 20. århundrede. Værftet specialiserer sig nu i produktionen af dieselmotorer og dieseldrevne skibe, mens man går bort fra den hidtidige produktion af bl.a. kedler, centrifuger og en lang række støbeopgaver. Det er på B&W, at verdens første oceangående dieseldrevne motorskib M/S Selandia bliver produceret for ØK, hvis samlede skibsflåde allerede efter tre år udelukkende består af dieseldrevne skibe. I 1914 har værftet 3.628 ansatte mod 1.900 i år 1897 og 500 i år 1874. Fra 1930 bliver B&W landets største arbejdsplads med over 7.700 ansatte.

I efterkrigstiden udvikler B&W sig til verdens førende leverandør af bulkcarriers. Efterspørgslen på denne skibstype forsvinder efter 1977, og trods stor succes med at rationalisere driften, lykkedes det ikke at redde virksomheden, der i juni 1995 går i betalingsstandsning.

Maskinproduktionen er på det tidspunkt solgt fra til den tyske koncern MAN, der endnu i dag eksisterer under navnet MAN B&W Diesel i bl.a. Danmark. I Sydhavnen foregår udvikling, design og salg af totaktdieselmotorer til brug i skibe og på stationære kraftværker, mens bygningen af disse og andre motortyper sker i Frederikshavn og Holeby. MAN B&W Diesel beskæftiger i Danmark i alt 2.250 medarbejdere, fordelt med ca. 1.100 i København, ca. 650 i Frederikshavn og ca. 500 i Holeby.

Industri miljøet i regionens industrihistorie

B&W har på skibsbygningsområdet været blandt de store og toneangivende værfter, og er som sådan typisk for teknologiudviklingen med løbende tilpasning til nye produktionsformer, arbejdsprocesser osv. På grund af sin størrelse har det københavnske arbejdsmarked haft en betydelig aftager af arbejdskraft; for lønarbejdere gælder det især på smedeområdet, men også diverse småvirksomheder har haft underleverandøropgaver.

Hvad angår forholdet arbejdere-ledelse - 'industrial relations' – er B&W landets mest fagligt og politisk iscenesatte og profilerede. Denne position går faktisk tilbage til den tidlige arbejderbevægelse. Konflikten i 1871 betragtes således som landets første egentlige storstrejke i industrikapitalistisk sammenhæng. I mange årtier var dette især begrundet i virksomhedens størrelse, i den forstand at aftaler og regulering på B&W dårligt kunne fraviges markant af andre lignende arbejdspladser. Efter 2. Verdenskrig blev en væsentlig supplerende grund til den fremtrædende position, at arbejdspladsen rummede et stort kontingent kommunister med bred opbakning blandt arbejderne. Den lokale arbejdskamp fik i denne sammenhæng en markant storpolitisk profilering. Talemåden "Hvad siger de på B&W?" stammer fra 2. Verdenskrig, hvor B&W-arbejdere stod i spidsen for forskellige former for folkelig modstand, og den karakteriserer fint den generelle betydning arbejdspladsen fik – selv om den på sin vis var højst atypisk. Det er

således ikke blot regionens industrihistorie, der har været præget af B&W, men hele nationens, eksempelvis brugte Linnø-arbejdere over for den lokale ledelse, truslen om en stærk kommunistisk indflydelse på arbejdspladsen som brækstang til forbedrede arbejderforhold.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Bebyggelsen på Refshaleøen begynder for B & W's vedkommende i midten af 1870'erne. Området er gennem tiden blevet udvidet i takt med skiftende behov. Nye beddinger og større værksteder er tilføjet med jævne mellemrum, frem til produktionen på Refshaleøen blev lukket i 1996. Derfor er der på området mange flere bygninger, som det ikke i denne rapport er pladsmæssigt muligt at omtale, andet end som beskrevet nedenfor.

Det første byggeri bliver anlagt på den nordlige del af den oprindelige Refshaleø. Det er et meget stort trelænget anlæg i en etage. Hovedlængen er i 79 fag. Byggeriet er opført i gule sten og vinduerne er høje, smalle og rundbuede, afbrudt af et antal døre og porte. Længerne indeholder magasinbygning/skibsbyggeri, metalværksteder og træværksteder. Sporene efter det oprindelige anlæg er ikke synderligt genkendeligt i dag, da hovedlængen er gennembrudt og en række mellemfag er nedlagt, desuden er der tilkommet diverse tilføjelser, samt fortaget nogle facadeændringer, men både de oprindelige materialer og konstruktioner er at stadigvæk finde i kernen af bygningen. Helt frem til 1945 udgør den trelænget bebyggelse grundstrukturen i anlægget.

Efter 1. verdenskrig indledes en modernisering af værftet, hvor der blandt andet kommer større kraner og nye skibsbyggeri-haller til. Anlægget udvides i 1919-20 mod øst med to nye bygninger; marketenteri og omklædning.

I 1942 bygges en ny høj, 62 m lang svejsehal med segmentbuet tag ud for det nordre Refshalebassin. Hallen udvides flere gange. Første gang er i 1946, hvor der mod nord udvides til det dobbelte, og igen i 1951 tilbygger man en ny lavere del mod syd, samt endnu et afsnit af den oprindelige, så denne bliver på i alt 124 meter i længden.

I 1953 bliver midtersektionen tilføjet, således at hele den lange hal i et stykke står som en pendant til det oprindelige skibsbyggerværksted.

Dele af dette anlæg er for nylig nedbrændt.

Da man omkring 2. verdenskrig gradvis indfører en ny svejseteknik, begynder man også at bygge skibe på en helt ny måde; det såkaldte sektionbyggeri. Flere dele bliver nu samlet på værkstederne, inden det bliver fragtet til skibene på beddingerne, og produktionsapparatet ændres til at omfatte større bygninger med større krankapacitet, hvilket man kan se på byggeriet på Refshaleøen. Byggerierne 40'erne og 50'erne vokser eksplosivt i størrelse og kulminerer med de to store sektionshaller fra 1960.

I løbet af 50'erne bliver flere større bygninger føjet til anlægget. I 1951 bygger man omklædningsbygningen, et hus i to etager, opført af et skelet i jernbeton, udfyldt med rødt tegl. Huset er i fire moduler, og det indeholdte blandt andet lokaler til forskellige fritidsforeninger.

I 1955 kommer administrationsbygningen til, og året efter bliver den anden tørdok bygget; den første var helt tilbage fra 1895.

I 1957 beslutter man at udvide værftet endnu engang. På opfyldt grund bygges mod øst de to gigantiske skibsbygningshaller, kaldet sektionshaller samt en tilhørende byggedok. Hallerne er 65 meter høje, sammenbyggede i længden og placeret let forskudt i forhold til hinanden. De fremstår med rå, nøgne og tillukkede facader, udelukkende med store åbninger i gavlen, der til gengæld er lig med hele højden og bredden. Hallerne har sadeltage udstyret med ryttertagsektion. Med de nye haller har B & W udvidet sin kapacitet til over det dobbelte.

Industrimiljøets udtryk

Burmeister & Wain har stået for et antal progressive, storslåede og spektakulære industribyggerier på henholdsvis Refshaleøen, Christianshavn og i Sydhavnen. En del af bygningerne eksisterer dog ikke længere.

Refshaleøen er på størrelse med en bydel og med mange hundrede arbejderes daglige gang på arbejdspladsen, kunne man godt i storhedstiden betragte B & W's fabriksanlæg, som en by i byen. Den meget pladskrævende produktion har betydet enorme produktionsbyggerier, og arbejdsgangen har især krævet de meget lange og relativt flade byggerier samt de forskellige typer dokker, der er en del af skibsproduktionen.

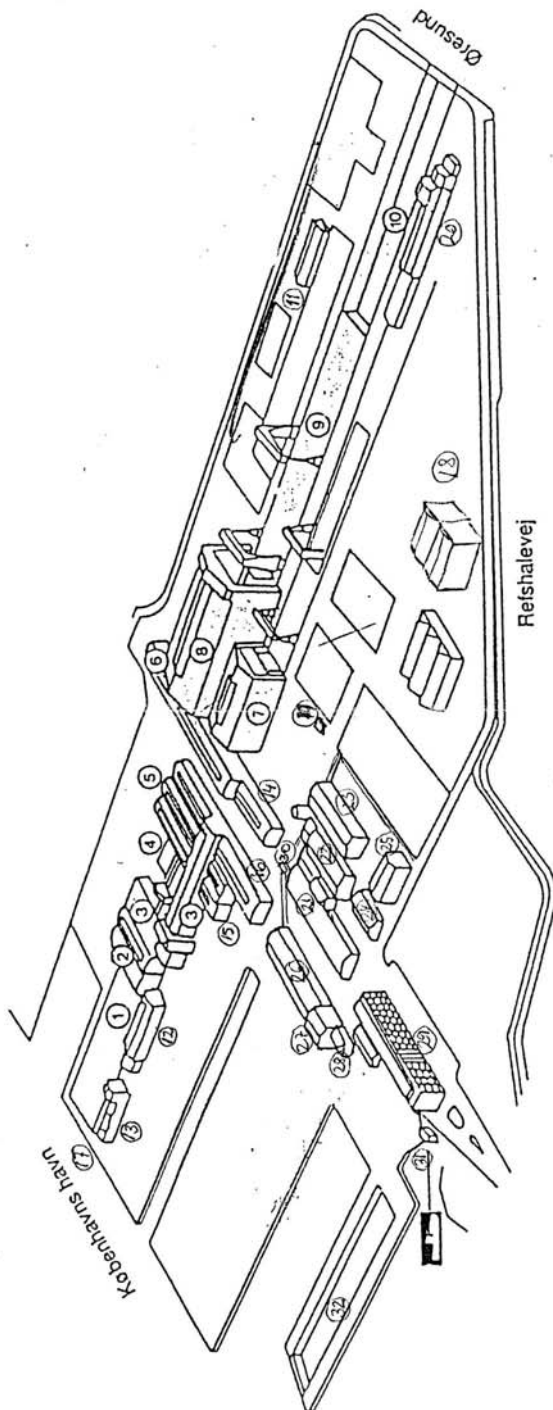
B&W's fabriksanlæg fortæller ikke bare historien om en virksomhed, der er ekspanderet på grund af succes. Det fortæller også om en produktionsform, der over en 100-årig periode har ændret sig så meget at bygningernes fysik i den grad ændrer karakter fra de tidlige lange fladebyggerier til de senere gigantiske haller.

Heri er også en fortælling om forholdet mellem mennesket og en produktion, der i løbet af det 20. århundrede specielt i denne sammenhæng voksede til uanede dimensioner. Dette kommer til udtryk i forskellen mellem husene bygget til menneskene, som for et eksempel omklædningsbygningen fra 1951 og de store sektionshaller. Omklædningsbygningen virker næsten lilleputagtig i forhold til hallerne, og murværket og ornamentikken på dennes facade er detaljer, der står i diametral modsætning til de rå produktionshaller.

Inde i omklædningsbygningen er opgangen formet som en hall med et åbent trapperum. Et særligt kuriosum er den seks-armede lysekroner af lysstofrør, der oplyser rummet. Lysstofrøret, der om noget er indbegrebet af den moderne, industrialiserede verden er på næsten symbolsk vis parret med lysekronen, som er et ikon fra en borgerkultur, der leder tankerne i retning af hjemlig hygge snarere end rationel arbejdsgang.

Situationsplanen over B&W i 1993 stammer fra Niels Jul Nielsen og Torkil Adersen: Erfaringer fra nødregistreringen af B&W skibsværft 1996, i: Industrialismens kulturarv.

B & W Refshaleøen 1993 (de fleste oplysninger fra 1996)

1. Støllager
2. Stølbearbejdning. I hallernes sydlige ende værktøjsrum for maskinarbejdere og rørsmede -ombord-
3. Skarshaller. Heri to plasmaskæremaskiner foruden numerisk og optisk styrede flammeskæremaskiner
4. Mellemflager. Pausekure til kranførere -> Cafe Svingkranen-?
5. Haller til påvisning af styrcelementer
6. Svejseshal. Med lakproduktionsanlæg (arbejdsstationer, der bevæger sig gennem hallen)
7. Sektionsbygget. S1. Med krankapacitet på 240 tons. Længs væggen i både S1 og S2 er indrettet pausebåse.
8. Sektionsbygget. S2. Med krankapacitet på 600 tons
9. Sektionslager og busbyggeri
10. Byggeblok. På byggetokkens nordlige (og delvis på den sydlige) side en mangfoldighed af små arbejds- og pausekure (og -containere), undermesterskure, svejseapparater, stilladser, pissoirer. Længst mod øst et pumpehus (ikke tegnet) til lømning af dækken og styring af dokporten
11. Snekterværksted og montageværksted (blikkenslagere og smede)
12. Maskinværksted og kleinsmedie i sneetagen. Undermester- og mesterkontor indrettet i skur monteret på bygningen. På 1. sal riggeriøft, med selvlagerfunktioner. Undermester- og mesterkontor i vestenden af engen (jf ØFD med skitse af indretning)
13. El-værksted. Undermester- og mesterkontor (jf FDB med skitse af indretning). På bygningens nordside en del containere indrettet som el-regneste. I bygningens vestre ende malerværksted med undermester-/mesterkontor
14. Rørsmede. Lille lokale indrettet som gravør- og skilteværksted
15. Vedligeholdelses- og anlægsafdeling. Indeholder også cykelværksted. På pladsen syd for bygningen opmagasinering af luftslanger, ventilationsanlæg mm
16. Hovedmagasin og værelser. På 1., 2. og 3. sal tegnestuer og konstruktionsafdeling
17. Udrustningskaj. Her placeres skibet efter uddokning. På kajen et virvar af skure og containere til opbevaring, lagring, pauser osv
18. Malerhaller opført omkring 1993. De lave haller længere mod vest er ældre
19. •Orneshal. Tomternes skur
20. Panelværksted til bearbejdning af store plader (til klædning, dæk mm). Arbejdslederkontorer. Pausekure
21. Arbejdernes markeder med køkken, bageri mm. I den sydlige ende funktionærkontorene siden 1994. Den lille tilbygning stammer tilbage fra opførelsen i 1920 som bolig for markederne. I 1924 overtog arbejderne markederet. I loftetagen tidligere værelser for unge piger. Lokalerne på 1. og 2. sal kan lånes af arbejderne til private sammenkomster
22. Omklædningsrum fra 1920. I bygningen har Fællesklubben sine lokaler
23. Omklædningsrum fra 1951. I bygningen er indrettet lokaler til diverse fritidsforeninger. Tennisbane - tidligere håndboldbane - øst for bygningen
24. Klubhus fra 1956. Tilhører arbejderne. Fælleslokale, lokale til tillidsmandsmøder mm
25. Læringskole fra 1958
26. Magasinbygning. Indtil 1993 den oprindelige bygning fra 1872. Den nuværende bygning i bølgeblik. I den nordlige ende en rest af den oprindelige bygning, der rummer skalesaue
27. •Dødens hule. Reparationsafdeling hørende under Vedligeholdelsesafdelingen, hvor ældre medarbejdere kunne få lettere arbejde med at rengøre og vedligeholde værktøjer
28. Personalekontor. Bygningen har tidligere tilhørt Havnevesenet og stammer fra Refshaleøens etablering
29. Administrationsbygning. Reception i sneetagen. Diverse kontorer. Indtil for få år siden funktionsoplysning på øverste etage.
30. Porthusbygning. Grænsen til •Vertisområder-, der skal passeres ved arbejdsstart, i frokospauser og ved fyraften.
31. Aftubro for bådaren til og fra Toldboden.
32. Tårdblok fra 1956. Har ikke været i brug siden lukningen af reparationsværftet i 1974 (?)

Infrastrukturelle aspekter

Ikke overraskende er vandvejen ubestridt den vigtigste infrastruktur for et skibsværft som B&W.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

B&W-grunden rummer et meget stort formidlingspotentiale. Værftets rumlige udstrækning kommer tæt på, når man befinder sig på området. Teknologihistorien lader sig fint fortælle med overgangen til sektionbyggeri: Den oprindelige trefløjede struktur kan stadig fornemmes med pladsen for beddingerne i midten (samt dokken, der blev lavet i 1890'erne i forbindelse med byggeriet af skibet Standart til den russiske kejser). Svejsehallerne fra 1940'erne og frem kan ses, og endelig kan den såkaldte "stållinje", som er den fuldt gennemførte nye proceslinje afsluttet med byggedokken, nemt konstateres i anlægget. En af overgangsformerne i forbindelse med rationalisering af processen fra tegnestue til værksted kan også konstateres, nemlig den optiske opmærkning, der fremgår af tårne (til projicering af tegninger 1:10) på to bygninger.

Værftet som rammen om de ansattes dagligdag er også tydelig. Produktionsområdet angives af porten, uden for hvilken omklædningsrum, fritidsrum, fællesklublokaler, hvor sidstnævnte også peger på værftets storpolitiske betydning, og arbejdernes klubhus, der blev skænket af ledelsen som arbejdsvenlig, tidstypisk gestus i 1957, befinder sig. Desværre brændte det store marketenderi, som var kooperativt drevet og stærkt benyttet til debatter gennem tiden for nyligt. Suppleret med den afsondrede beliggenhed i Københavns yderste kant får man et levende indtryk af den klassiske industriarbejdsplads som et særligt kulturelt rum, adskilt fra familielivet.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

En bevaring af de to store sektionshaller – S1 og S2 – samt byggedokken og eventuelt nogle af hallerne i processen frem mod samlingen af de store sektioner i S1 og S2 vil være yderst relevant i *teknologihistorisk* sammenhæng. Overgangen til sektionbyggeri og indførelsen af et nyt tegningsystem, der flyttede kvalifikationer fra værkstedsgulvet til tegnestuerne er en milepæl i skibsbygningens historie og principielt noget helt andet end den succesive opbygning på bedding. Sydøstasiatiske ingeniører besøgte B&W som foregangsværft i den forbindelse og kopierede siden principperne. Man kan stadig se lokaler fra en af værkstedsklubberne ude i anlægget ved hallen, der indeholder taktproduktionsanlægget, ligesom som nævnt fællesklubbens lokaler ligger i en af bygningerne uden for produktionsområdet.

Den *fagpolitiske* side af historien er overordentlig relevant i forbindelse med den store opmærksomhed omkring arbejderspørgsmål og bl.a. af den grund et meget indflydelsesrigt Socialdemokrati, der karakteriserede hele 1900-tallet og som forstærkedes markant efter 2. Verdenskrig med den stærke kommunistiske indflydelse blandt især arbejdere fra B&W. Gennem dette arbejde skete der en kobling mellem storpolitik og den jævne arbejders vilkår.

Det vil være oplagt at gøre en indsats for at tydeliggøre bygningernes funktioner ved skiltning, oplysende situationsplaner m.v. så besøgende kan orientere sig på området og få en fornemmelse af den tidlige produktionsgang. Det er ikke nok bare at kunne se et antal meget store bygninger. Den dybere forståelse for B&W-grundens betydning skal understøttes af lettilgængelig og uddybende information, så man kan gå rundt på egen hånd. Guidede byvandringsture, hvor man også kan komme ind i nogle af bygningerne, er også en oplagt mulighed for at formidle områdets særegenhed.

Litteratur

- Adsersen, Torkil & Jul Nielsen, Niels: Erfaringer fra nødregistreringen af B&W skibsværft 1996. Industrialismens kulturarv. Udgivet af Farum Arkiver & Museer. 2000. S. 24-33.
- B&W Museet, København. Fabrik og bolig 1997. Årg. 23, nr. 1, s. 40, ill.
- B&W's krise og effektivitet. Fagbladet 1981. Nr. 12, s. 4.
- Bangsmark, Ove: Frikorpset contra B&W-arbejderne - en episode. Erhvervshistorisk årbog 1994, s. [80]-90, ill.
- Bernhard, Bertel(red.): Sådan skabtes Danmarks store virksomheder. 1988, s. [107]-116.
- Bonde, Per: B&W har skruen i vandet. Københavns havneblad 1990. Årg. 43, nr. 3, s. 10-11, ill.
- Burmeister & Wain. Aktieselskabet Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri, 1872-1922. København, Levison, (1922).
- Bygninger og anlæg i Københavns Havn. 1988, s. 142-143.
- Dirckinck-Holmfeld. Gregers: Det går ufatteligt godt. Den nye Danmarkskrønike 2. 1998, s. [86]-89, ill.
- Eriksen, Erik: Værftet bag de 1000 skibe. 1993. 140 s., ill.
- Hartung, Annette: Et minde for B&W. Ingeniøren 1995. Årg. 21, nr. 11, s. 10, ill
- Hindsbo, Erik: Arbejder på B&W. En rapport om en del af dansk arbejderbevægelse. 1974.
- Holmsgaard, Jens: Bomuldstøjet kan også være brandsikkert. Arbejdsmiljø 1989. Årg. 5, nr. 5, s. 18-19.
- Hyltoft, Ole: Moderniseringen af Burmeister & Wain 1898-1914. Fabrik og bolig 1982. Nr. 2, s. 3-18, ill.
- Jacobsen, Otto: Burmeister & Wain. Københavns havneblad 1983. Årg. 36, nr. 6, s. 96-98.
- Jensen, Benny: I-S anbefaler regeringen at standse salget til MAN. Ingeniøren/job & tekniker 1980. Årg. 6, nr. 13, s. [1].
- Jeppesen, Hans: Industrikulturel case: Da værftet lukkede i København - organisering af kulturarven. Industrialismens kulturarv. Udgivet af Farums Arkiver & Museer. 2000. S. 21-23.
- Jul Nielsen, Niels: Skabelsen af den danske arbejder. Bånd og brudflader i arbejder- og virksomhedskulturer 1850-1920 med Burmeister & Wain som hovedeksempel. 1998.
- Jul Nielsen, Niels: Bånd og brudflader i arbejder- og virksomhedskulturer. Arbejderhistorie 2000. Nr. 2, s. 21-30, ill.
- Jul Nielsen, Niels: Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920. 2002. 543 s., ill.
- Kjær, Bjarne: B&W lukker!. Fagbladet 1996. Nr. 9, s. 7, ill.
- Knudsen, Knud: Arbejdskonflikternes historie i Danmark. Arbejdskampe og arbejderbevægelse 1870-1940. 1999, s. 40-42.
- Kofoed Pedersen, Jens Erik: Tradition og historie fra B&W bevares i ABA. Arbejderarkivalier fra Burmeister & Wain Skibsværft. Årsskrift. Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv 1997. S 26-28, ill.
- Kristensen, Karin: B&W 74-80. Brikker til en hvidbog. 1982.
- Københavns Bibliografi 3, s. 231-235 (et stort antal henvisninger), og Supplement I, s. 141-142 (17 henvisninger)
- Lange, Ole: Juvelen, der blev til skrot. Kampen om B&W 1945-1996. 2001. 377 s., ill.

Lindgren, Malin et al.: Bonde Nielsen knækker halsen på B&W. Illustreret tidende 1999, nr. 5, s. 14-15, ill.

Local plan: Shipyard on Refshaleøen, i: Copenhagen! - views & visions. 1993, s. 178-179, ill.

Lokalplan: Skibsværft m.m. på Refshaleøen, i: København! - hvorfor?, hvordan?. 1993, s. 178-179, ill.

Monrad Møller, Anders: Sejl, damp og Burmeister & Wain. Dansk søfarts historie 4 1998, s. 117-121, ill.

Pedersen, Jan: Burmeister & Wain og mælkecentrifugen 1881-1910. 1066. Tidsskrift for historisk forskning 1993. Årg. 23, nr. 1, s. 12-22, ill.

Pedersen, Jan: Burmeister & Wain. Årbog for arbejderbevægelsens historie 1994. Nr. 24, s. 240-247, ill.

Petersen, Palle: 50 år i jernet. Rapport fra en arbejdsplads. 1973. 40 s.

Rapport fra et skibsværft. Svejsning, sundhedsfarer og ulykker på B&W. Udarbejdet af Arbejdsmedicinsk gruppe m. f. 1974. 107 s., ill.

Santesson, Tine: Farvel til skibsværftet. Ingeniøren/job 1996. Årg. 22, nr. 26/27, s. 8, ill.

Skov Kristensen, Henrik: Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig. 1988, s. 371-412, ill

Thomsen, Poul: Øens folk. En beretning om Arbejdernes Fællesklub på Burmeister & Wains Skibsværft på Refshaleøen gennem 50 år. 1973.

Østergaard, Marianne: B&W investerer under truslen fra øst. Amt og kommune information 1992. Årg. 10, nr. 6, sektion 3, s. 7.

Andre kilder m.v.

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Der findes et større antal genstande på Teknisk Museum, på Københavns Bymuseum, i Nationalmuseets udstilling "Danmarkshistorier" samt på B&W's eget museum og arkiv.

Erhvervsarkivet, Århus

NIHA 0430: s. 1-12: Om arbejdet, og forholdene på Rådvad 13-14: 1901 Hos B & W på Refshaleøen og på Strandmøllens Skibsværft. 15-16: 1902-1906 Smed på Rådvad.

NIHA 0999: s. 20: 1914: - Arbejder på Orlogsværftet og B&W.

Brede Klædefabrik

Adresse:	I.C. Modewegs vej 1, 2800 Lyngby
Matrikelnummer:	2b & 2e Lundtofte
Opførelsesår:	(1795) 1831
Arkitekt:	Ingen arkitekter tilknyttet
Produktionsperiode:	1831 - 1956
Primære produktion:	Tekstilfremstilling (til 1855 også kobber)
Produktionsform:	Fabrikssamfund
Bevaringsbestemmelse:	Fredet
År for større ombygninger m.v.:	Adskillige, sidste i 1951

Industrimiljøets historie

I 1668 bliver kornmøllen og krudtværket i Brede nedlagt for at give plads til et hammerværk "Brede Kobber- og Messingværk". Råvarerne til produktionen kommer hovedsagelig fra Norge. Fra 1831 foregår der en parallel produktion af klæde og kobber, men i 1855 er kun Brede Klædefabrik tilbage. Hovedbygningen opføres i 1795 som landsted af Brede Værks ejer, etatsråd Peter van Hemert (1734 - 1810).

Det er fabrikant J.C. Modeweg, der allerede har klædefabrikation i København, som starter

klædeproduktionen i Brede. Årsagen til at flytte til Brede er Mølleåens kraftpotentiale, men desuden udnyttes vandet til vask, valkning og farvning. Der investeres dog hurtigt derefter i en dampmaskine, hvis kapacitet overstiger åens. Produktionen er specialiseret og mekaniseret, men opdelt i forskellige afdelinger, der tager sig af hver sin del af klædeproduktionen: kartning, spinding, vævning, valkning osv.

I 1858 er der ca. 139 faste arbejdere, i 1866 ca. 170, i 1888 ca. 300 og i 1905 arbejder 500 mennesker på fabrikken. Ved fabrikkens 125 års jubilæum i 1935 er der ca. 600 arbejdere og funktionærer, der alle har deres livsgrundlag i fabrikken, og der bor i alt ca. 1000 mennesker på Brede. Antallet af ufaglærte er steget fra 50 % af arbejdsstyrken i 1831 til over 90 % omkring århundredeskiftet. Fabrikkens afsides beliggenhed betyder at produktion og reproduktion kan organiseres som et fabrikssamfund, hvor fabrikanten sørger for arbejdernes liv - også uden for arbejdspladsen. Det der strukturelt kendetegner det patriarkalske fabrikssamfund er, at fabrikkens ejer/ledelse foruden at lede produktionen også sørger for en del af reproduktionen i form af mad, tøj, bolig, børneomsorg m.v. til de ansatte. Dermed bliver arbejdernes liv organiseret omkring og dybt afhængig af arbejdet, fabrikken og fabrikanten. Der er således ikke bare tale om en rationel organisering af arbejdet og binding af arbejdskraften, men specielt i slutningen af det 19. århundrede er det en bevidst strategi, der dæmper op for indførelsen af fagforeninger på fabrikken.

Arbejde og bolig kommer til at udgøre en sluttet enhed for de ansatte, hvis hele liv er afhængigt af fabrikken. Gradvist udbygges institutioner for arbejderne: Brede Arbejderforening i 1873 (pensionskasse, sygekasse og stiftelse for ældre arbejdere) samt asyl og vuggestue i 1877.

Udviklingen af det patriarkalske fabrikssamfund fortsætter mellem 1890'erne og frem til omkring 1920 under ledelse af direktør Edmund Daverkosen. Omkring århundredeskiftet bliver der bygget ny skole med lærerboliger, vuggestue og asylbygning, spisehus med forsamlings- og festlokaler, samt badeanstalt i kælderens. Før denne tid har der også været stiftelse for ældre, bibliotek, købmand, sparekasse, gratis lægekonsultation to gang om ugen, rabatordninger ved køb af brændsel og klæde på fabrikken m.m. Boligerne udbygges, idet de forbedres med mere plads og bedre faciliteter. I årene 1913-21 bliver der bygget 14 to-etagers blokke med 8 lejligheder i hver. Boligerne fra 1890'erne, oprindeligt med stråtag, er der endnu.

Omkring 1950 sker der et skift på fabrikken, idet man pga. nedgangstider i branchen tvinges til rationalisering af arbejdet - herunder et opgør med den patriarkalske idé. Rationaliseringen får dog ikke den ønskede effekt, og klædeproduktionen bliver nedlagt i 1956. I 1959 overtager Nationalmuseet Brede Klædefabriks bygninger, der i dag rummer udstillingslokaler, spisehus, selskabslokaler, konserveringsværksteder samt Magasinsekretariatets magasiner og kontor.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Brede Klædefabrik er blandt de førende virksomheder i det sammenhængende industrimiljø langs Mølleåen. Der er tale om et enestående nationalt eksempel på et bevaret fabrikssamfund. Produktionsbygningerne er desuden af enestående national betydning som dokumentation for fabriksbyggeriets udvikling i perioden. Anlægget er et af de 5 danske industrielle kulturmiljøer, som er optaget på TICCIH's liste over industrimonumenter af international betydning.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Groft sagt kan man inddele udviklingen af industribygningerne i Brede i tre perioder, der samtidig markerer tre generationer, eller udviklingsstadier. Vi vil her kun redegøre kort for disse perioder og ikke gå ind i detaljerede beskrivelser af de enkelte bygninger. Vi henviser dels til den omfattende litteratur, dels til rapportens afsnit "*Industriområdet Mølleådalen*" og til oversigtskortet nedenfor.

De første bygninger fra 1830 og frem til 1860'erne, er inspireret af den engelske etagefabrikstype fra 1700-tallet, men har i øvrigt bærende konstruktioner af træ, som er en dansk tradition. I deres ydre er der heller ikke noget, der adskiller dem væsentligt fra en typisk dansk fabrik i 1800-tallet. Facaderne er hvidpudsede, vinduerne er opsprossede og saddeltagene er i tegl.

Med bygningerne fra 1890'erne går man over til brandsikre konstruktioner med støbejernssøjler og dæk af murede buer i rammer af jernbjælker. Bygningernes proportioner og især vinduerne bliver større, og det store sprinkleranlæg i seks etager dominerer denne del af byggeriet. Stilen er tysk inspireret og karakteriseret af gul blankmur med røde dekorationsbånd forsynet med traditionelt skifferklædt saddeltag. Vinduerne er rund- eller fladbuede.

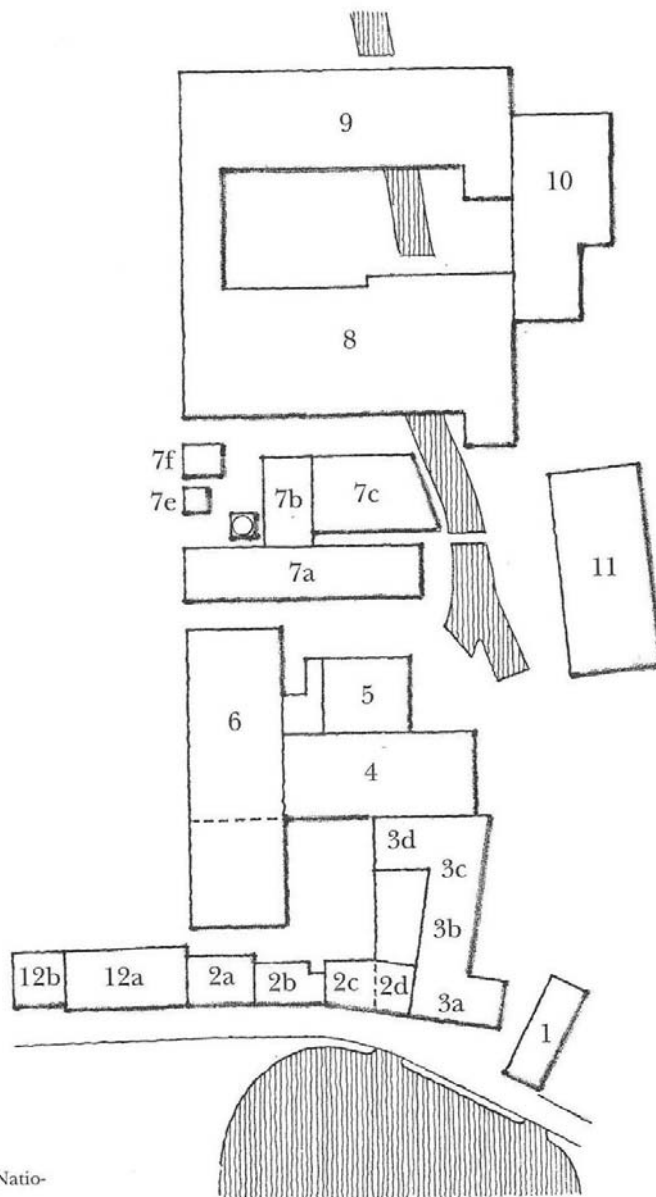
En af de vigtigste nyskabelser i klædefabrikens historie er indførelsen af jernbetonbygningerne, som man begyndte at opføre i 1907-08. De er samtidig nogle af de første af denne type i Danmark. Ikke bare blev det muligt med meget store vinduesarealer, stor bæreevne for de tunge maskiner, men materialet var desuden i høj grad sikret mod brand og rust, som begge var et kendt problem i tekstilindustrien. Tagene er forsynet med ovenlys, og facaderne fremstår enkle, rå og ubearbejdede med ingen eller meget lidt stiliseret ornamentik omkring vindues- eller facadefagene.

Figur 6. Brede Klædefabrik 1956

1. Kontorbygning. Forlænget 1941
- 2.a-d Vaskeri og valkeri, appretur
- 3.a-d Færdigvarelager
4. Farveri. Opført 1936
5. Farvelager. Opført 1916
6. Appretur og reparation. Opført 1905/1931/1941
- 7.a Maskinværksted og noppestuer
- 7.b Maskinhus. Udvidet 1930
- 7.c Kedelhus. Opført 1930
- 7.d Rund 50 meter skorsten. Opført 1930
- 7.e Kloakfilter
- 7.f Vandværk
8. Vulferi, karteri, spinderi. Opført 1907/1913
9. Kædeskæneri, Væveri. Opført 1918-20
10. Garnlager og kontorer. Opført 1951
11. Råvarelager og kluderiveri. Opført 1943
- 12.a-b Hovedbygning

Kilde: Peter Ottosson: Brede Werck – fabrik og samfund. Nationalmuseet 1971. Skitse af Peter Ottosson 2004.

59

Industrimiljøets udtryk

I Brede Værk har man en enestående chance for at se, hvordan produktionsbygningerne har forandret sig over tid - hvordan både udviklingen i selve produktionen og ny byggeskik har spillet ind. Gamle og nyere bygninger er ikke blandet sammen, men i stedet placeret i forlængelse af hinanden indad på grunden. Forrest mod vejen har man de ældste bygninger, og ned langs

grunden følger de nyere fabriksbygninger anbragt som perler på en snor, så man med det blotte øje eller på en kort gåtur kan følge udviklingen.

I første omgang springer de forskellige proportioner i øjnene, og stilistisk er der også synlige forskelle på de yngre og ældre fabriksbygninger. Til gengæld har bygningerne en masse karakteristiske fællestræk, der peger på dem som værende bygget til industri.

Det høje, smalle vandtårn er et dominerende bygningselement forenden af den ellers så nøgterne tre-etagers fabriksbygning. Tårnet er forsynet med et ur, som vel næppe tilfældigt, er placeret på anlæggets højeste gavl; en daglig påmindelse om at være punktlig.

Lige bag ved tårnet knejser den lige så dominerende 50 meter høje skorsten, der i dag er den eneste tilbageblevne på anlægget.

Bygningerne generelt er udprægede funktionsbygninger. Der optræder halvbygninger til maskin- og kedelhuse, bygninger med forbindelsesgangbroer og alle huse er forsynet med store vinduesåbninger i samtlige etager.

Et andet fællestræk ved anlægget er den generelle enkelthed, hvormed bygningerne fremstår. De er på ingen måde arkitektonisk anmassende. Der er ingen prangende, overlegne eller dekadente rigmandsattributter påklæbet nogen af bygningerne, og decideret ornamentik er meget begrænset. Det vidner om en rationel, pragmatisk holdning til byggeriet som noget, der først og fremmest skal være funktionelt.

Det er i den sammenhæng værd at bemærke, at der frem til 1907 ikke var akademiske arkitekter involveret i byggerierne på Brede. To lokale muremestre, August F. Lippert og Vilhelm Suhr, har stået for en del opførelser, både boliger og fabriksbygninger frem til henholdsvis 1900 og 1908. Jernbetonbygningen er opført i ingeniørfirmaet Christiani og Nielsen's regi.

Infrastrukturelle aspekter

Mølleåens kraftpotentiale var oprindelig den direkte grund til, at både kobberværket og klædefabrikken blev placeret her. Selvom klædefabrikken ret hurtig investerede i en dampmaskine, hvis kapacitet oversteg åens, blev vandet stadig udnyttedes vask, valkning og farvning.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Brede Værks formidlingspotentiale er meget højt. Anlægget kan som beskrevet følges visuelt over lang tid og anskueliggør på fornem vis et industrimiljøes udvikling. Udbygningen indad på grunden illustrerer således vandkraftens vigende betydning. Med sine bevarede bygninger og kildemateriale udgør Brede et industrihistorisk mikrokosmos, som omfatter både produktion og reproduktion, herunder såvel arbejdernes indbyrdes relationer som relationerne mellem ledelse og arbejdere. Bygningerne er repræsentative for forskellige perioder af dansk fabriksbyggeri, ligesom de fortæller om vigtige innovationer, f.eks. Danmarks første sprinkleranlæg og den ældste bevarede fabriksbygning i jernbeton. Udstillingen "Industriens vugge" formidler på stedet fabrikssamfundets historie.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Anlægget ejes i dag af Nationalmuseet, som har konkrete planer for opbygning af en omfattende udstilling om industrisamfundets kulturarv. Planernes realisering afhænger dog af fornøden ekstern finansiering.

Kilder

Litteraturlisten for Brede og relaterede emner er omfattende. I stedet for at gengive den her henvises til kilde- og litteraturfortegnelsen i:

Tønsberg, Jeppe: Brede Klædefabrik, Århus 2004.

Der findes 10 beretninger hos Nationalmuseet og 20 hos Byhistorisk Samling for Lyngby-Taarbæk kommune

Der er ca. 1400 genstandsnumre i Nationalmuseets samlinger. Det oprindelige produktionsudstyr er dog næsten ikke bevaret. I stedet er opbygget en samling af tilsvarende maskiner mv. fra andre klædefabrikker.

Hertil skriftligt kildemateriale i bl.a. Nationalmuseet, Erhvervsarkivet og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Genstande indgår i udstillingen "Industriens Vugge"

Undersøgelser mv.:

Brede Klædefabrik er hovedemnet for Jeppe Tønsbergs ph.d. afhandling: Den danske klædeindustri i international belysning (Upubl., 2003). Der ud over div. undersøgelser i Nationalmuseets regi.

Erhvervsarkivet, Århus

Industriregistreringen, diverse fotos

NIHA 0084: s. 5-7: 1887-91 Spinderdreng på Brede klædefabrik, i skole i Brede

NIHA 0540: s. 1-3: 1868-1883 Barndom på Brede Klædefabrik, hvor faderen var fyrbøder. Spindedreng fra 10 års alderen. s 3-5: 1883-1920 I smedelære 4½ år, derefter svend på Rådvad, Brede, Ørholm.

NIHA 0842: s. 1-7: 1889-03 Barndom i Brede, Lyngby. Faderen fyrbøder. Arbejde på klædefabrikken fra 10 år. Kost. Sociale forhold i Brede.

7-12: 1903 Hattemagerarbejde i Brede, senere i Skodsborg Fagforening stiftes.

NIHA 1233: s. 10-13: 1900 På Brede klædefabrik.

NIHA 1547: s. 6-7: 1890-1899. På nystartet hattefabrik i Brede.

Brune og Hvide Kødby

Adresse:	Halmtorvet 9-29, 1700 Kbh. V. + underadresser
Matrikelnummer:	374 & 1566 Udenbys Vester
Opførelsesår:	Brune Kødby: 1878 Hvide Kødby: 1934
Arkitekt:	Brune Kødby: Hans Jørgen Holm og Ludvig Fenger Hvide Kødby: Poul F. Holsøe samt Tage Rue, Curt Bie og R. C. C. Hedegaard
Produktionsperiode:	Brune Kødby: 1878 – 1970erne Hvide Kødby: 1934 – 1992 (dog fortsat kontorer, distribution, catering, salg af færdigvarer m.v.)
Primære produktion:	Køb, salg og slagtning af kreaturer, heste o.a. samt videreforarbejdning, en gros handel og distribution af animalske produkter
Produktionsform:	Statslig produktion/Yngre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Begge fredet
År for større ombygninger m.v.:	1882, 1901

Industrimiljøets historie

Store dele af det bygningskompleks vi i dag kalder den Brune Kødbý bliver opført i 1878 på den store ejendom Enighedsværns grund. Som nabo havde man Vestre Gasværk med Gasværkshavnen. Anlægget bliver kaldt "det nye kvægtorv", da det afløser blandt andre de gamle slagteboder ved Trommesalen. I forbindelse med opførelsen planlægges også slagtehuse, og disse kommer til i 1882-83.

Fra 1888 bliver al kreaturslagtning forbudt i København undtagen i slagtehusene i Kødbýen, og samtidig bliver der indført obligatorisk kødkontrol, som også finder sted i den Brune Kødbý. I samme periode diskuteres behovet for en lukket salgshal, og i 1901 står Øksnehallen færdig sammen med nye kalve- og fårefolde.

Flere tilbygninger og udvidelser kommer til gennem tiden, men i slutningen af 1920'erne står det klart, at tidens nye krav til især hygiejne, hvad angik både slagteforholdene og engroshandlen, ikke kan opfyldes. Man planlægger derfor en rationel omordning af torve- og slagtehallerne.

I mellemtiden er Vestre Gasværk nedlagt og grunden blevet ledig. På den og dele af det gamle kvægtorv skyder det nye centrale kødmarked op i årene mellem 1931-34. Den Hvide Kødbý eller blot Kødbýen er landets første storskala-betonbyggeri og kraftigt inspireret af funktionalismen.

Den Brune Kødbý lukker ikke fra den ene dag til den anden i 1934, men markedet bliver etapevist afviklet. F.eks. bliver halvdelen af Øksnehallen udlejet til parkeringspladser i 1955. I 1974 bliver det sidste kreatur solgt, og området har ikke længere status som en levende kødbý.

Fragtmandshallen, forskelligt teatervirksomhed m.fl. rykker ind i nogle af bygningerne, men ellers

forløber en årrække med tiltagende forfald. Området bliver fredet i 1984, og i begyndelsen af 1990'erne sætter kommunen gang i en række initiativer til renovering af det nedslidte område, så det kan anvendes til rekreative og kulturelle formål. Renoveringen, som i skrivende stund stadig er i gang, sker med hensyntagen til bygningernes oprindelige udtryk, hvorfor området som et hele fremstår stort set velbevaret. Øksnehallen åbner i 1996 som konference- og udstillingsbygning, og også de fleste andre bygninger har fundet ny anvendelse, så den Brune Kødbys i dag viser sig som et levende kulturcentrum.

Den Hvide Kødbys fortsætter med nødvendige ændringer over tid sine funktioner, indtil den sidste slagting finder sted i 1991. Fire år senere afvikles kølecellerne også, og områdets bygninger anvendes i dag primært til engrosvirksomhed, catering og et par enkelte detailhandlere. Andre erhverv, som har en mere perifer tilknytning til fødevarereproduktion, har fundet ind i nogle af bygningerne som f.eks. Miljøkontrollen og Hotel- og restaurationskolen. Også den Hvide Kødbys fremstår som et meget intakt område og fredes i 1996.

Industrimiljøet rolle i regionens industrihistorie

Brune og Hvide Kødbys betydning i København er meget stor. Oprettelsen af den Brune Kødbys accentuerer det danske landbrugs omlægning til animalsk produktion. Samtidig gør man op med århundreders traditionelle kødmarkedstype med flere mindre markeder på torve og pladser i byen foruden det store ved Trommesalen. Med aktiviteten samlet centralt bliver det desuden også nemmere for kommunen at håndhæve regler og regulere slagtingen og handelen med kreaturer, svin, får, heste og fjerkræ. Samtidig bliver den hygiejniske standard forbedret betydeligt i forhold til de gamle salg-under-åben-himmel-markedspladser.

Med den Hvide Kødbys åbning kommer man endnu et skridt videre hen mod topmoderne fødevarerhåndtering, og det samlede kødforarbejdningsanlæg bliver et forbillede for adskillige andre lignende anlæg. Men trods de nye, rationelle arbejdsgange er der alligevel stadig tale om fysisk hårdt arbejde og akkordlønninger. Driften af de to kødbyer er i øvrigt en ret sjælden blanding af privat og offentlig regi.

Den almindelige udvikling indenfor f.eks. køleteknik og andre vitale områder holder den Hvide Kødbys i drift i næsten 60 år, før nutidens krav til hygiejnisk arbejdsgang og produktion indhenter den. Et EU-veterinærdirektiv fra 1992 betyder, at ingen af områdets virksomheder mere opfylder betingelserne for at forarbejde kød. Siden da er al slagting ophørt, og kun en gros- og til en vis grad detailhandlen med kødvarer er tilbage.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Brune Kødbys:

Alle bygninger er opført i grundmur med gule sten. Anlægget er aksefast med hovedindgangen flankeret af pavillon-agtige bygninger i to etager med skiferklædt helvalmet tag. De fleste af vinduerne er dannebrogsvinduer. Ud mod Halmtorvet ligger på hver side af hovedindgangen en en-etages længe, også med skiferklædt helvalmet tag. Her ses flere gennemgående vinduer fra tagkant til sokkel.

Inde på området er der brostensbelægning, og lige for ligger Øksnehallen. Det er en fladebygning med parallelstillede skiferklædte heltage, og der er lysintag til bygningens indre fra forhøjet tværgående midterbygning. Gavlen af denne midterbygning rummer indgangspartiet, over hvilket der er et ur. Vinduerne er småsprossede jernvinduer.

Ud mod Kvægtorvsgade ligger flere en-etages længer med højtsiddende dannebrogsvinduer, og på den vestlige del af grunden står seks gavlstillede halvbygninger.

Andre steder på området ligger adskillige længebygninger i en til to etager med blandet småsprossede jernvinduer og dannebrogsvinduer. Bygningerne har mindre variationer i forhold til

hinanden som f.eks. bearbejdede konsoller under tagudhænget, gennembrudte skorstene, kviste, porte sammenbyggede tagflader m.v., men generelt set er hele komplekset holdt i samme stilart og materialevalg.

Hvide Kødbys:

Bygningskomplekset er i store træk symmetrisk opbygget omkring den store kød- og flæskehal, som står med shedtage og en gennemgående overbygning med lysindtag. Alle bygninger er opført i jernbeton med store tætsiddende vinduer i metalrammer, hvor det enkelte vindue åbnes ved at dreje om sin midterakse. Tagene er næsten helt flade; kun en svag hældning ses. Bygningshøjden varierer fra to til fire etagers kubiske bygningskroppe med hvide, glatte flader stort set uden dekoration men med mange arkitektonisk væsentlige detaljer. En iøjefaldende dekoration er dog E. Utzon-Franks relief "Tyren", som indtager en central plads oppe på gavlen af flæskehallen. Underetagerne er flere steder ubrudte glasflader, og der er flere porte mellem de enkelte delområder. De forskellige firmaers navne står med store tydelige bogstaver på facaden. Langs Ingerslevsgade ligger det tidligere Basts talgsmelteri og lidt længere mod sydvest maskinhuset, som sørger for især køling, men også for andre tekniske nødvendigheder. Begge bygninger er holdt i samme arkitektoniske formsprog som resten af den Hvide Kødbys.

Både for Brune og Hvide Kødbys indre gælder det, at al inventar fra slagtetiden for længst er fjernet. Men bygningernes oprindelige konstruktion er der ikke ændret ved, andet end eventuelt fjernede/nyopsatte skillevægge. Især i Øksnehallen kan bygningens indvendige konstruktion i høj grad opleves.

Industrimiljøets udtryk

Den Brune Kødbys fremstår som et fint aksefast og i en vis udstrækning symmetrisk anlæg domineret af den store Øksnehal. Omkring den ligger flere grupper af bygninger som, med deres ensartethed og dog alligevel i detaljen små forskelligheder, er en rig oplevelse at bevæge sig rundt i. De små gadeforløb mellem de lave bygninger giver fornemmelsen af at gå omkring i en lille landsby. Indgangspartiet fra Halmtorvet med de to pavillonbygninger og den store brostensbelagte plads opleves i modsætning hertil næsten som fornemt trods det indenfor liggende områdes pragmatisk funktion.

Den Hvide Kødbys har en helt anderledes karakter trods visse lighedspunkter. Også dette anlæg er symmetrisk set fra indgangene fra Halmtorvet. Inde på området ligger flæskehallen centreret. Men med sine store blåsprossede vinduesarealer og hvide kubiske flader, som signalerer hygiejne og funktionalitet, er der tale om en helt anden epokes arkitektur. Her ses i endnu højere grad en i den Brune Kødbys fuld overensstemmelse mellem form og funktion. I alle retninger ses herfra resten af de lange bygningskroppe i samme umiskendelige funktionalistiske formsprog. Det myldrende liv især i formiddagstimerne står i skarp kontrast til den Brune Kødbys rolige og afdæmpede atmosfære.

Infrastrukturelle aspekter

Allerede ved opførelsen af den Brune Kødbys var der nem adgang til jernbanen som løb umiddelbart bagved. Dette var af stor vigtighed for transport af dyr fra landdistrikterne til slagtning. Ligeledes havde det stor betydning, at man ad denne vej kunne fragte kødvarerne ud fra området igen. Det samme gjorde sig gældende for den Hvide Kødbys. Der var fire godsspor med forbindelse til godsbanen ved Dybbølsbro, som lå ganske tæt ved hele Kødbys-komplekset. Jernbanen havde således stor betydning for både Brune og Hvide Kødbys.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Både Brune og Hvide Kødby har et meget højt formidlingspotentialer, primært i kraft af bygningskompleksernes blotte udtryk. For begge områder, den Hvide Kødby i særdeleshed, gælder det, at deres oprindelige funktion selv med beskeden baggrundsinformation er genkendelige og letafslæselige. Både pga. deres opbygning og struktur, men også fordi kompleksene er så intakte. De er desuden interessante både i arkitektonisk og i kulturhistorisk sammenhæng.

Den Brune Kødby udmærker sig ved, at der via istandsættelsen og genanvendelsen er nem offentlig adgang både til området og til at komme ind i flere af bygningerne.

Den Hvide Kødby er stadig et aktivt og levende område, og selvom flere af de oprindelige funktioner ikke finder sted mere, har den nuværende aktivitet i udbredt grad med fødevarer at gøre, hvorved man kan få en fornemmelse af, hvad der tidligere skete på området. Desuden er den et yderst vellykket og fremtrædende eksempel på funktionalismen i Danmark.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

For begge områder gælder det, at man i så høj grad som muligt bør bevare de reminiscenser, der endnu er tilbage som fortæller om tiden som kvægtorv. Så længe fredningen består, behøver man ikke frygte omfattende ombygninger eller nedrivninger. Men man bør ikke læne sig op ad denne fredning og glemme de mindre, umiddelbart mere uanseelige elementer som f.eks. skiltning, teknisk udstyr o.lign. som hver især måske ser undværlige ud, men som alle rummer væsentlige fortællehistoriske værdier. En fremhævelse af disse, evt. ved skiltning eller anden form for information ville være ønskelig.

Renoveringen og genanvendelsen af den Brune Kødby er en udmærket løsning, især fordi der er lagt vægt på kulturelle aktiviteter som inddrager de besøgende aktivt modsat en mere anonym og stillestående kontorindretning. De mange udstillinger i Øksnehallen og andre tilbud inviterer folk indenfor portene og er med til at udbrede kendskabet til områdets tidligere funktion.

Den Hvide Kødby vil bedst kunne vise sine kvaliteter frem, hvis den fortsætter med at være et levende handelsområde, som den er nu. Der bør værnes om alle de elementer, der kan være med til at bevare og levendegøre historien om Kødbyens tidligere funktion, og også her ville let tilgængelig information om f.eks. de enkelte bygningers tidligere rolle være på sin plads.

Litteratur

Arkitekten XXXVII, 1935. Om den hvide kødby

Arkitektur DK 1996. Nr. 4/5, s. 278-279. Renovering af Den Hvide Kødby.

Christensen, Stig: Udfordring i Den Hvide Kødby. Kolorit. Personaleblad for Kultur- og Fritidsforvaltningen 9 1999, s. 12-13], ill.

En morgen i Kødbyen. Arbejdsgiveren 1968. Årg. 69, nr. 10, s. 16-20.

Fra Gammeltorv til Kødbyen. Lidt om "byen med de skønne torve" i anledning af Kødbyens netop overståede 40-års jubilæum. Absalon 1974. Årg. 76, s. 164-165, ill.

Grelle, Hennung og Knud Knudsen: Gris på kniven. Slagteriarbejdernes arbejde og organisation i 100 år. 1995, s. 28-30, ill. - Genoptryk af artikel i: Slagteren 1945, nr. 12.

Hartung, Annette: Pøselugten kan fjernes.

Ingeniøren 1979. Årg. 5, nr. 40, s. 22 og 35, ill. Indretning af restaurationsskole i Steff-Houlbergs Pølsefabrik i Kødbyen.

Jensen, N. E.: Industribygninger i Københavns Kommune. Arbejdsnotat. 1-4. Planstyrelsen, 1991, bind 2, s. 36-47

Jonassen, Sigurd: Fra torv til Kødbý. Københavner-jul 1971. Årg. 11, s. 21-24, ill.

Københavnernes rum-Copenhagen spaces. 1996, s. 110-111. Renovering af Den Hvide Kødbý.

Københavns Bibliografi 3, s. 313-316 (et stort antal henvisninger), og Supplement I, s. 149 (5 henvisninger).

Lafarque Pedersen, Lykke: Den Hvide Kødbý. En etnologisk undersøgelse af en by i byen. Danske museer 1998. Sænummer, s. 25-26, ill.

Lindenberg, Henrik & Jørgensen, Lennart: Kødbýens kolde ende, vis mig dit køleskab. Kolorit.

Linvald, Steffen; Kødbýen 1934 – 15. april – 1984, 1984

Ludwig, Otto: Han har båret 90 millioner kilo kød og flæsk på nakken. Kommunalarbejderen 1976, nr. 3, s. 4-7, ill.

Parø, Chris: Kommunal arbejdsplads med særlig atmosfære. Kommunalarbejderen 1967. Årg. 52, nr. 3, s. 8-11.

Personaleblad for Kultur- og Fritidsforvaltningen 6. 1999, s.14-7. Besøg i Kødbýens Maskincentral.

Petersen, Gert: Rampelaugget. Dansk veterinærhistorisk årbog 1996. 37. bind, s. 41-66. Rampelaugget blev stiftet 1932 af dyrlæger tilknyttet Kødbýen.

Skodborg, Lene: Den hvide kødbý. En etnologisk undersøgelse af en by i byen. 1997. 67 bl., ill.

Skodborg, Lene: Den hvide kødbý. 2000. 78 s., ill.

Welling, Helen C.: Modernismens bygninger. Idégrundlag og bevaringssynspunkter. 1999, s. 130-133, ill.

Westergaard, Poul: Mere idræt, mindre flæsk. Kolorit. Personaleblad for Kultur- og Fritidsforvaltningen 2001. Nr. 25, s., 4-6, ill. Den Hvide kødbý sælges af Københavns Kommune for at skaffe penge til skoler, hospitaler og idræt m.v.

Zalewski, Barbara: Under kronen. 2000. S. 166-167, ill. Flæsketorvet 12 (administrationen). grundlagt 1910. kongelig hofleverandør 1956.

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industriregistreringen, Nationalmuseet, 9 exteriørfotos, 1978

Carlsberg A/S

Adresse:	Vester Fælledvej 100, 1799 V
Matrikelnummer:	20 a Valby & 1218 Udenbys Vester
Opførelsesår:	1847ff
Arkitekt:	H. C. Stilling, N.S. Nebelong, Vilhelm Dahlerup m.fl.
Produktionsperiode:	1847 - (Gl. Carlsberg til 1920erne)
Primære produktion:	Øl og mineralvand
Produktionsform:	Ældre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Høj , middel og ingen iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	Kontinuerlige om- og tilbygninger, se nedenfor

---

Industrimiljøets historie

J. C. Jacobsen overtager efter faderens død i 1835 et lille bryggeri i Brolæggerstræde. Den 10. november 1847 gør man det første bryg på det nye bryggeri Carlsberg, opkaldt efter sønnen Carl. Bryggeriet får en rolig opstart, idet man de første år er ene om at brygge bayersk øl i Danmark. Med tiden kommer konkurrence fra bryggerierne Svanholm, Aldersro og lidt senere Tuborg, men produktionen er alligevel støt stigende indtil bryggeriet i 1867 brænder ned til grunden. Ved

genopførelsen satser man på et forbedret bryggerikompleks og indfører samtidig dampkogning på bryggeriet. Kort efter opfører man det første Ny Carlsberg, som sønnen Carl skal forpagte af faderen.

Arbejderne på Carlsberg består dels af faste folk og dels af daglejere. Benævnelsen daglejer skal dog i højere grad opfattes som ufaglært arbejde, idet størstedelen er fast tilknyttet Carlsberg.

I 1875 bliver virksomheden udvidet med Carlsberg Laboratorium, og året efter bliver Carlsbergfondet oprettet, hvormed J. C. Jacobsen ønsker at bevilge penge til de videnskaber, der har været essentielle for bryggeriets succes.

En anden faktor, der er betydende for bryggeriets indledende vækst, er satsningen på dampkraft. Carlsberg er i 1855 ene blandt 25 bryggerier i København om at anvende dampmaskiner i produktionen.

Uoverensstemmelser mellem far og søn fører til, at J. C. Jacobsen i 1882 opsiger Carl Jacobsens lejemål af Ny Carlsberg. Et tredje bryggeri bliver opført af sønnen, men i sidste ende bliver bryggerierne dog forenet under Carlsbergfondet.

For at modsvare effekten af ølskatten fra 1891, indgår Carlsberg i 1903 en aftale med den største konkurrent De forenede Bryggerier, som omfatter Tuborg. Aftalen indebærer deling af overskud og tab og kommer til at gælde indtil de to bryggeriers fusion i 1969. Man sidder således solidt på hjemmemarkedet, og bryggeriets fokus skifter op gennem det 20. århundrede til det udenlandske marked. Sammen med opførelsen af egne bryggerier uden for Danmark, indleder man en aggressiv opkøbspolitik af andre bryggerier, og udviklingen har medført, at det udenlandske salg i 1990'erne udgjorde 70% af det samlede ølsalg.

Der er fortsat egentlig ølproduktion i Valby, men efter åbningen af Fredericia Bryggeri i 1979 er hovedparten af produktionen bestemt til hjemmemarkedet flyttet til Jylland. Selvom produktion af øl og læskedrikke stadig udgør den væsentligste af Carlsbergs aktiviteter, omfatter bryggerigruppen en mængde datterselskaber både i Danmark og i udlandet. Det største er Royal Copenhagen med ca. 3.000 ansatte, der omfatter emballagevirksomheder som Holmegaards Glasværk og plastvirksomheden Holmia A/S.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Carlsbergs betydning i industrihistorien kan dårligt undervurderes. En lang række eksempler kan nævnes: meget tidlig dansk industriel produktion, tidlig anvendelse af dampkraft, byggeteknisk på forkant med udviklingen, Carlsberg-fonden, indsigt i fordelene ved samarbejde med store konkurrenter, stort hjemmemarked og tilsvarende stort eksportmarked, stor arbejdsplads som nærede en skov af underleverandører, stærkt brand osv.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Udbygningen af Carlsberg er sket efter additionsprincippet, hvor en mængde solitære bygninger, over tid, fra grundlæggelsen og helt frem til dag, har bredt sig ud over området. Da hele Carlsberg-området er af anseelig størrelse og derfor består af et meget stort antal bygninger, er det ikke meningen her at give en udtømmende beskrivelse af hvert bygning. Nedenstående fremhæves et antal eksempler og i øvrigt henvises der til den righoldige litteratur om Carlsberg.

Det første Gl. Carlsberg fra 1847 bliver opført som et stramt flerfløjet anlæg med brede etagelængder anlagt omkring to gårdrum. Arkitekten er H. C. Stilling, og anlægget består af bryggeri- og malteribygning, lagerbygning, samt staldbygning og en direktørbolig, der er direkte tilknyttet.

Efter den omfattende brand i 1867 bliver bygningerne genopført i deres oprindelige skikkelse, men den oprindelige stolpe-dragerkonstruktion af træ, erstattes af en konstruktion af jernsøjler og

moderne valsede stålprofiler med teglhvælv imellem. Så vidt vides er dette det første sted, hvor valsede stålprofiler bruges i industribyggeriet i Danmark. Gl. Carlsberg fungerer i dag som udstilling og museum for bryggerifremstilling.

Allerede fra omkring 1850 bliver arkitekten N. S. Nebelong tilknyttet Carlsberg, og han er således med til genopbygningen efter branden, men tegner derudover også en hel del andre bygninger. Han er manden bag direktørboligen til Gl. Carlsberg-anlægget, en klassisk villa fra 1853-54, der nu fungerer som æresbolig samt Annexbryggeriet fra 1871-76, der bliver til i samarbejde med C. F. Thomsen.

Fra 1881 bliver Carl Jacobsen selv bygherre, og sammen med nogle af tidens epokegørende arkitekter skaber han store, spektakulære administrations- og produktionsbygninger, der siden er blevet monumenter synonyme med Carlsberg. Her kan blandt andet nævnes hovedindgangen bygget i 1882 af Vilhelm Dahlerup, dobbeltporten fra 1892 og elefanttårnet fra 1901 af samme arkitekt.

Dekorationer, inskriptioner og ornamentik i murværk, buster, skulpturarbejder og forgyldninger præger disse byggerier, der frit benytter både stil- og formsprog fra forskellige tidsepoker og geografiske bestemmelsessteder. Det gamle indiske soltegn, hagekorset, ses således stadig flere steder til nutidige turisternes åbenlyse forundring, og brygsalen fra 1901 bygget af Vilhelm Klein, der ligger i umiddelbar sammenhæng med Dahlerups byggerier på Ny Carlsberg Vej, er således inspireret af de florentinske paladsbyggerier med paladianske vinduer og rustika til og med mezzaninen.

Arkitekten Hack Kampmann bygger mellem 1890-92 Carl Jacobsens villa og det tilhørende lille runde tårn, der ligger i svinget, hvor Pile Alle bliver til Valby Langgade, samt indgangsloggiaen fra 1895 til det oprindelige Glyptotek beliggende på Ny Carlsberg Vej. Begge disse to byggerier er minutiøst og detaljerigt udsmykket og brugen af blandede materialer spiller en stor rolle for det endelige udtryk.

Arkitekten bag nogle af Carlsbergs og tidens mest epokegørende procesbygninger er Carl Harrild. I 1905 påbegyndes mineralvandsfabrikken, der dengang mentes at være verdens største, da den stod færdig. Huset er en stor firkantet kolos, elleve fag bred og fem fag dyb med høje vinduer og to overbyggede tagetager trukket ind på taget, hvoraf den første har svalegang hele vejen rundt. Kedelhuset fra 1925 er blevet til i samarbejde med mellem Harrild og hans medhjælper M. K. Michaelsen. Husets plan og konstruktion er bestemt af de fire kedelblokke, det skulle rumme, og facaden er på den måde blevet delt op i fire moduler med tilhørende mellempassager, i alt 13 fag. Vertikalt er facademønsteret således inddelt i en abnorm udgave af den klassiske tredeling med parterre, beletage og mezzanin. Huset har saddeltag med rytteretage, hvorpå de fire store stålskorstene er monteret.

I 1922 bygger Harrild desuden kræftværket med tilhørende vandtårn, der forsynede hele Carlsbergs produktion med strøm.

I 1967-69 tilbygges tappehallen af arkitekt Sv. Eske Kristensen. Bygningen skulle udformes som en passende afslutning på æresboligens have og samtidig afskære fremtidige fristelser til at udvide bygningen ind på havearealet. Det store bygningsvolumen er aftrappet i fire trin og opløst i en kompleks formation af forskudte krumme skiver af murværk. Derved opnås både dagsbelysning og udendørs opholdsarealer i dækning af skiverne, der danner baggrund for bevoksning eller hængende haver.

En af de mest synlige og markante konstruktioner i nyere tid kommer til i 1964, da samme arkitekt opfører den højhuslignende, rektangulære silobygning med kornlager på de nederst 12 etager og kontorer ovenover.

Som nævnt rummer området et stort antal bygninger, og ovenstående skal blot ses som et pluk i

den righoldige arkitektur Carlsberg Bryggeriet indeholder. Der er sket meget mere end her skitseret – S.E. Kristensen skyskraberagtige silo er ikke det sidste der er bygget, og desforuden er der alle de indendørs ændringer i komplekset gennem de sidste mere end 150 år.

Industrimiljøets udtryk

Carlsberg er mere end et bryggeri. Det er også et dynasti, skabt og udviklet af ikke bare en, men to excentriske bygherrer, der udadtil og i høj grad også overfor hinanden, har ville fremstå som fremadstræbende, velhavende og magtfulde. Dette manifesterer sig tydeligt i arkitekturen. Ligesom det i gennem mange år forholdte sig mellem far og søn, forsøger bygningerne også at overgå hinanden i originalitet og prestige. Dette gælder både i Carlsbergs boliger, produktionsbygningerne, administrationslokalerne osv.

Den solide stil bliver lagt allerede med Gl. Carlsberg, hvis anlæg på flere måder er traditionelt. Det associerer til herregårdsarkitekturen ved at knytte boligen direkte til fabrikken og ved at bestå af sammenbyggede længer omkring gårdrummene, hvor symmetrien betones af længernes stramme, klassicistiske facadebehandling. Kombinationen af bolig og økonomibygning i samme anlæg er velkendt for både handel og landbrug, men er også et træk ved de industrielle anlæg et godt stykke helt op i det 20. århundrede

Den stærke arkitektoniske artikulation, som ses på Gl. Carlsberg fortsatte under diverse arkitekter, der trods forskelligt formsprog og idealer udviklet over tid, alle har sat deres personlige præg på anlægget.

Carlsberg består af en række arkitektoniske mesterværker og er dermed lidt atypisk for industribyggerierne, da selv produktionsbygninger er stærkt arkitektonisk accentueret. Industriens bygninger er ofte slet og ret blevet kaldt for økonomibygninger og har i både form og udtryk været tilsvarende afdæmpet. Industribygninger har af samme grund rangeret lavt i bygningshierarkiet. Denne afdæmpethed er svær at se på Carlsberg. Under brygger Carl Jacobsen kunne arkitekturen antage den mest finurlige og kunstfærdige udformning, der til tider har resulteret i en bizar symbolik, som næppe er repræsentativt for perioden, men som kun kunne lade sig gøre i et

enkeltmandsregime. På den måde er Carlsberg som samlet anlæg et udtryk for en sjælden dansk industriarkitektur og absolut ikke nogen generel rettesnor for, hvordan denne udviklede sig. Til gengæld har man i Carlsbergs anlæg en unik chance for at se, hvordan en virksomhed har udviklet sig over tid. I årene mellem 1847 og 1878 var området nærmest én stor byggeplads, og helt op til i dag er virksomheden i konstant udvikling.

Infrastrukturelle aspekter

Fra Vigerslev Alle kan man se ned på Carlsbergs læsseramper ved jernbanen, som lige siden 1847 i bogstaveligste forstand har løbet i bryggeriets baghave. Carlsberg har desuden altid benyttet det almindelige vejnet til transport af sine færdige produkter.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Formidlingspotentialet er meget højt. Dels har Carlsberg sit eget veludviklede besøgscenter med foto/tekst-udstillinger, ældre produktionsmateriale, guidede omvisninger og gratis smagsprøver på de forskellige øltyper, men også den ovenfor skitserede bygningsmasse med sin righoldige arkitektur rummer et enormt formidlingspotentiale. Der findes en stor mængde litteratur, som kan understøtte en gåtur på egen hånd i området, og Carlsberg råder desuden over et meget stort virksomhedsarkiv, som kan belyse alverdens aspekter af firmaets historie. Ydermere ruller der meget synligt et lille stykke Carlsberg-historie rundt i gaderne, når de store bryggerheste dagligt trækker et par af de gamle ølvogne omkring i byen.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Nedrivning af de historiske bygninger må anses for at være usandsynlig – dog kan der ved fremtidige om- og tilbygninger tænkes, at der er specielle hensyn at tage. Stort set alle bygninger på området har værdi til belysning af bryggeriets historie, også de arkitektonisk mere anonyme bygninger.

Alt på virksomhedens grund anvendes fortsat af Carlsberg til forskellige formål, og besøgscenteret og turist- omvisningerne forventes fortsat og løbende videreudviklet.

Litteratur

Arbejdsgiveren 1980. Årg. 10, s. 16-17.

Bak Rasmussen og Jens Peter Munk: Skulpturer i København. 1999, s. 98-99, ill.

Bernhard, Bertel(red.): Sådan skabtes Danmarks store virksomheder. 1988, s. [127]-138.

Bonde Jensen, Jørgen: Carlsberg. Et københavnsk drømmebillede. 1976. 119 s., ill.

Breyen, Birger & Sveinsdóttir, Sinja: Ingen bayersk øl uden køling. Ingeniøren 1996. Årg. 22, nr. 47, s. 14-15.

Bryggerirapporten. Af Bryggerirapportgruppen. 1972. 96 s. 2. rev. og udvidet udg. 1973: 112 s., ill. - 3. ajourførte opl. 1977: 128 s., ill.

Carlsberg and architecture. Living architecture 1992. Nr. 11, s. 62-64, ill.

Carlsberg Architectural Prize: under the patronage of Her Majesty the Queen of Denmark. Carlsberg A/S, 1998

Carlsbergs Besøgscenter. Fabrik og bolig 1999. Nr. 2, s. 64

Carlsberg Distributionscenter. Arkitektur DK 1999. Årg. 43, nr. 4, s. 236-238.

Carlsbergs taghave. Bygmesteren 1969. Årg. 62, nr. 3, s. 24.

Carlsen, Flemming: Bryggeriarbejderne er i gang - så småt. Fagbladet 1983. Nr. 15, s. 24-25.

Fra håndværk til stordrift. Gamle Carlsberg 1847-1897. Udgivet af Carlsberg Bryggerierne. 1984.

Glamann, Kristof: Videnskabsmanden og bryggeren. Emil Chr. Hansen og J. C. Jacobsen. Fund og forskning i Det Kongelige Biblioteks samlinger 27. 1984/85, s. [59]-82.

Glamann, Kristof: Øl og marmor. 1995, s. 87-99, ill.

Glamann, Kristof: Vores øl - og hele verdens. 1997.

Hansen, Per E.: Pedersen-Dan. En dansk billedhugger. 1998.

Harder: Bunden er lagt. Indblik. Personaleblad for Sundhedsforvaltningen 2003, nr. 5, s. 31.

Hartung, Annette: Ølchefer i silotop. Ingeniøren 1997. Årg. 23, nr. 4, s. 22, ill.

Heimann Olsen, Erik: Carlsberg Bryggerierne imod fredning af sine gamle bryggerier. Bygning - by og land 1997. Nr. 34, s. 24-25, ill.

Herse, Erik: Automatisk prøvegæring på Carlsberg. Ingeniøren 1985. Årg. 11, nr. 1, s. 3, ill.

Herse, Erik: Effekten bag øllet. Ingeniøren 1988. Årg. 14, nr. 43, s. 12.

Højle, Bernt: Hof eller Tuborg?. Konkurrence og fusion 1895-1970. Et kapitel af dansk industrihistorie. 1982.

Holm, Knud et al.: Den keramiske frise på Carlsbergs Dipylonport. Restaurering 1987-91. Nationalmuseets arbejdsmark 1993, s. 151-163, ill.

Holmen, Grethe: Laura Jacobsen og Ottilia Jacobsen. To personligheder i Carlsberg Bryggeriernes historie. Frederiksberg gennem tiderne 16 1985, s. 60-72.

Hyltoft, Ole: Gl. Carlsberg Bryggeri. Fabrik og bolig 1989. Nr. 2, s. 21-23, ill.

Jensen, Grethe: Danmarkshistoriens hvor skete det. 2001, s. 238-240, ill.

Kjersgaard, Erik: Rejse gennem Danmarkshistorien. 2001, s. 245-246.

Kristensen, Svend Eske: Udvidelsen af tæppehal for Carlsberg Bryggerierne. Arkitektur 1970. Årg. 14, nr. 5, s. 225-228. Københavns Bibliografi 3, s. 257-261 (et stort antal henvisninger), og Supplement I, s. 144-145 (8 henvisninger).

Laursen, Janne: Museum og virksomhedskultur. Danske museer 1990. Nr. 3, s. 7-12, ill. - Carlsberg Museum, Valby Langgade 1.

Lokalplan ... for et område begrænset af Vesterfælledvej, jernbanens terræn, Banevolden, Gamle Carlsberg Vej, (...). Udgivet af Magistratens 4. Afdeling. 1983. [6] s., ill., kort. - (Lokalplan orientering). - (Lokalplan, nr. 44). - Lokalplanen "Carlsberg".

Mehlsen, Karsten: Bryggerierne brygger på elbesparelser. Ingeniøren 1991. Årg. 17, nr. 44, s. 14.

Nüchel Thomsen, Birgit: Carlsberg & Tuborg - et dansk industrieventyr. Siden Saxo 1987. Årg. 4, nr. 2, s. 20-30, ill.

Ny Carlsbergvej. Hovedstaden 2000. Nr. 2, s. 42-43, ill.

Nørup, Bjarne: Slut med funktionærer over 60 år. Arbejdsgiveren 1994. Nr. 7, s. 12.

Olesen, Peter: På opdagelse i byen. 1995, s. 6-11, ill.

Pade, Adam: Bygget på tradition. De farver 1997. Årg. 4, nr. 16, s. 6-9, ill.

Pade, Adam: Et nyt gammelt bryghus. De farver 1997. Årg. 4, nr. 15, s. 50-51, ill

Pedersen, Ingrid: Carlsberg og døtre. Fagbladet 1995. Nr. 11, s. 24-25, ill.

Petersen, Erland. Fagbladet 2001. Nr. 20, s. 66-67, ill.

Petersen, Erland: Mit liv blandt hestene. Fagbladet 2001, nr. 20, s. 66-67, ill.

Rastrup, Erik J.: Carlsberg Bryggerierne. Meddelelser fra Københavns bygningsvæsen 1967, s. 25-32, ill.

Rossen, Jens: Lettere øl i år 2001. Arbejdsmiljø 2001. Årg. 17, nr. 9, s. 16-20, ill

Rudolf, Poul: Bryggeri bryder faggrænserne ned. Arbejdsgiveren 1989. Nr. 2, s. 10-11, ill.

Steffensen, Erik: Poul Gernes. Monografi. 2000, s. 153-[156], ill.

Strømberg, Ulla: Carlsberg - en indendørs vandrehal med et stort vandmaleri. Landskab 1998. Årg. 79, nr. 8, s. 185-188.

Søndergaard, Ejnar: Ny tappehal på Carlsberg. Byggeindustrien 1983. Nr. 10, s. 4-9, ill. The stables at Carlsberg Brewery. Living architecture 1993. Nr. 12, s. 58-63, ill.

Ulrik, Susanne: Diskret nyhed, i: Tegl 1998. Årg. 101, vinter, s. [8]-[9], ill. - Ny facade af skærmtegl på ældre bygning.

Vindum, Kjeld: Harild på Carlsberg. Kraftværket (1923-29). Scala 1993. Nr. 28, s. 42-45, ill.

Værdier til at bygge på - ikke til at rive ned. Byggeplads Danmark 1997. Årg. 9, nr. 4, s. 54-65, ill.

Zalewski, Barbara: Under kronen. 2000. S. 78-79, ill.

Zanker-von Meyer, Dorothea: Die Bauten von J. C. und Carl Jacobsen. Zur Bautätigkeit einer Industriellenfamilie in Dänemark. München 1982. 239 s.

Zanker-v. Meyer: Ehrenpforte zum Regierungsjubiläum König Christians IX, i: Die Bauten von J. C. und Carl Jacobsen. Zur Bautätigkeit einer Industriellenfamilie in Dänemark. München 1982, s. 216-217.

Zanker-v. Meyer: Dorothea: Turmspitzenkopie der Vor Frelzers Kirche auf dem sogenannten "Ørmetaarn" der Ny Carlsberg Brauerei, i: Die Bauten von J. C. und Carl Jacobsen. Zur Bautätigkeit einer Industriellenfamilie in Dänemark. München 1982, s. 217-218, ill.

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Stadsarkivet, Kbh. Rådhus

Carlsberg råder desuden over eget omfattende arkiv.

Erhvervsarkivet, Århus

NIHA 0934: s. 11-13: 1911-51 Bryggeriarbejder på Carlsberg; NIHA 1147: s. 7-10: I Arbejde på Carlsberg til 1946. Arbejdsforholdene, kammeraterne, julefest på bryggeriet; NIHA 1177: s. 13-23: 1916-54 På Carlsberg, om de faglige og andre forhold på bryggeriet; NIHA 2322: s. 16-39: 1895-55 Ansæt på Carlsberg.

Classensgade 7, baghuset, forskellige erhverv

Adresse:	Classensgade 7, 2100 Ø,
Matrikelnummer:	107b Udenbys Klædebo
Opførelsesår:	1879
Arkitekt:	Ingen oplysninger
Produktionsperiode:	1879 - (f.eks. atelier er dog ikke produktion i gængs forstand)
Primære produktion:	Forskelligt, se nedenstående liste
Produktionsform:	Selvstændige erhverv
Bevaringsbestemmelse:	Lav iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	1913, 2004

Industrimiljøets historie

Classensgade ligger på det tidligere militære område, som indtil 1850'erne lå hele vejen rundt om det da voldomkransede indre København. I 1852 opgiver man det gamle demarkationsterræn, da de havde mistet militær betydning og frigiver arealerne til bebyggelse.

Baghuset Classensgade 7 er opført i 1879 for gulvlistefabrikant Christian Nielsen. Adressen hed dengang Citadelsvej 3. Ifølge Industriregistreringen er der tale om en *delvis* genopførelse efter en brand, så dele af bygningen kan angiveligt være endnu ældre.

Da den nuværende bygning bliver opført, er den ikke et baghus, da forhusbebyggelsen først kommer til i 1891, hvor gaden i øvrigt skifter navn til Classensgade. Samtidig opføres en lille, toetagers bygning foran baghusets sydvestlige side, men denne er nedrevet ved en gårdrenovering i 2003-04. To mindre, lave bygninger vest for baghuset bliver i samme forbindelse nedrevet. Den ene var tidligere et lille elektricitetsværk.

I en servitut fra byggesagen, dateret 23/9 1892, forpligter ejerne og alle fremtidige ejere af den pågældende matrikel sig til at undlade overbebyggelse af grunden. Hvad begrebet overbebyggelse indebærer er ikke nærmere forklaret, men en mulig antagelse er, at man har skelet til de allerede på daværende tidspunkt overfyldte baggårde på Nørre- og Vesterbro. Servituten kan have været et forsøg på at undgå en sådan u hensigtsmæssig bebyggelsesgrad.

Baghuset har aldrig været brugt til beboelse. Lige siden opførelsen har det uafbrudt været i anvendelse til et sandt mylder af forskellige erhverv. Dog har der næsten altid på et eller andet tidspunkt været et snedkeri på en af etagerne.

Netop fordi bygningen altid har været multifunktionel og dermed har huset så mange forskelligartede virksomheder, lige fra orgelanstalt til marmeladefabrik, er der ikke trukket en enkelt frem til nærmere omtale. Der henvises i stedet til nedenstående nogenlunde komplette liste baseret bl.a. på oplysninger i Kraks Vejvisere over virksomheder, der har haft til huse i bygningen fra 1879-2000. I udpegningen af dette industrimiljø er der derfor lagt ubetinget vægt på selve bygningen og de funktionelle produktionsspor, der stadig kan aflæses.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Classensgade 7 er et typisk eksempel på baggårdsindustri i brokvartererne i perioden ca. 1880-1950 – dem der indtil for få årtier siden var så mange af, men som nu er blevet meget sjældne.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Baghuset er i alt 14 fag bredt, men fremstår som todelt. Oprindeligt fremstod bygningen i hele sin bredde som den herunder beskrevne østlige del, men i 1913 bliver den vestre del forhøjet. Den østre del er 7 fag bredt i to etager med yderligere en etage under det skrå, skiferdækkede saddeltag. Det vestligste fag, der opleves som midten af bygningen, har en portåbning i niveau og på de to etager oven over findes to dobbeltdørsåbninger beregnet til ud- og indførsel af materialer. Øverst er en kvist kronet af en trekantfronton med en lossebom som er en H-jerndrager. Hele hejseværket med håndsving, hjul og hejsekrog til håndtering af gods er bevaret på bygningens forside.

Bygningens vestre del er også 7 fag bred; dog fremstår det 7. og vestligste fag som blændet, men på de oprindelige tegninger ses det, at der oprindeligt har været vinduesåbninger. Denne del af bygningen er som følge af ombygningen i 1913 fire etager høj, hvor den øverste er en stejl skiferdækket mansard med syv vinduer. I niveau er der to store rundbuede porte og to vinduer, mens der på de andre etager er vinduer. Samtlige vinduer i bygningen er småsprossede, og alle vinduesstik på 1. etage afsluttes af en savtaksbort.

Ved 2. vindue regnet fra højre var baghuset tidligere sammenbygget med den nu nedrevne lille, toetagers bygning som lå foran. Sammenbygningen havde nærmest karakter af en lukket, muret gang med et par vinduer. Sammenbygningen var kun på denne etage.

Vestgavlens nederste to etager har fire vinduesfag, og de to øverste har to vinduer. I forlængelse af vestgavlen og rundt om til bagsiden af bygningen er der en skorsten forstærket med tre jernbånd. Skorstenen rager nu kun et par meter op over bygningen, men har tidligere været højere. Denne del har et ganske svagt hældende saddeltag.

Bygningens bagside står med i alt 14 vinduesfag med samme etageforskel som på forsiden. Der er en enkelt portåbning i niveau, men ingen lossebomme. Den østre gavl ligger umiddelbart op ad to baghuse i nabogården, Classensgade 11B og 11C.

Industrimiljøets udtryk

Bygningens proportioner er meget typiske for de tidligere baggårdsindustrier, der før gårdrydninger, saneringer og byfornyelsesprojekter lå overalt i de københavnske brokvarterer. Det kan ses på bygningen, at der endnu ikke er tale om en særlig fabriksæstetik, men alligevel vidner bygningen om, at det såkaldte funktionsbyggeri (ikke at forveksle med Bauhaus-funktionalismen fra 1920'erne og frem) bliver mere og mere udbredt i 1800-tallets anden halvdel. Trods endnu ikke udbredte moderne byggemetoder og hensyn til både proportioner og æstetik, er der ikke tvivl om, at vi har med en fabriksbygning at gøre. På forsiden af huset er vinduerne, både før og efter tilbygningen arrangeret efter et symmetrisk princip, mens der i gavlen slækkes på den stramme orden. Man må formode, at vinduerne i gavlen eksisterer af funktionelle, lysmæssige hensyn. Ligesom de mange store vinduer, der sikrer et naturligt lysindfald i både tag og facader er en praktisk foranstaltning. Et andet funktionelt betinget træk, der ikke er til at tage fejl af, er de mange døre og store portåbninger, der dominerer facaden, ligesom selve hejseværket både fysisk og visuelt har en fremtrædende plads.

Infrastrukturelle aspekter

Hvad infrastrukturafhængighed angår, har alle virksomhederne kunnet klare sig med transport af råvarer ind og færdige produkter ud på last- og varevogne ad det almindelige vejnet. Baghuset har aldrig rummet tungere industri eller andre former for produktfremstilling, som ville have været afhængig af at ligge tæt på en havn eller en jernbane.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Bygningen er en typisk repræsentant for brokvarterernes baggårdsindustrier over et langt tidsrum, nemlig helt fra den tid hvor bebyggelsen i disse områder for alvor tog fart og videre hele det næste

århundrede. Ombygningen fra 1913 vidner om ekspansion, og hvorledes dette blev klaret rent konstruktionsmæssigt.

Fra omkring 1950 og frem blev mange baggårdsindustrier flyttet væk af nærmiljømæssige årsager, og videre op til omkring 1980 tog saneringer, gårdrydninger m.v. livet af størstedelen af baggårdsindustribygningerne. Et centralt emne i fortællingen om disse bagbygninger er den vekslen mellem håndværk og industri, de rummede og at denne omskiftelighed er såre karakteristisk. Det er denne del af Københavns historie dette baghus står som et fornemt eksempel på.

Anden småbebyggelse i gården er for nyligt fjernet, og bygningen er samtidig blevet restaureret. Når man sammenligner med tegningerne fra bygningens opførelse, er det glædeligt at se, at restaureringen i udpræget grad har taget hensyn til bygningens oprindelige udtryk. Portåbningerne er genetableret og skorstenen og de småsprossede vinduer er bevaret.

At hejseværket også stadig sidder på facaden bidrager væsentligt til bygningens bevaringsværdi. Disse engang så essentielle hejseværker, når man tænker på bygningens praktiske anvendelse, er i langt de fleste tilfælde fjernet for at mindske vedligeholdelsesudgifterne. Her ser mekanismen umiddelbart så velbevaret ud, at den muligvis endda på anskuelig vis ville kunne anvendes til sit oprindelige formål.

Vi står således med en bygning, som er ærlig i sin fremtoning: En lille fabrik, som i høj grad udtrykker sin funktionalitet med de 'remedier', der var nødvendige: de store porte, hejseværket, de store vinduer osv. og alligevel signalerer de småsprossede vinduer, den pudsede facade og savtaksornamentikken en let skæven til tidens arkitekturskik i de fornemmere forhuse fra samme periode. Den hensynfulde restaurering har sikret, at bygningens fortælle værdi er bevaret synligt, og at dens historie relativt let lader sig formidle til en bred kreds.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Mange af de baghuse af samme type, der endnu eksisterer, anvendes som oplagsplads for gårdmændenes redskaber, salt til vintertiden m.v. Andre står blot tomme. Dette baghus adskiller sig positivt ved stadig at være i brug for erhverv. I stueplanet ligger et automobilværksted og de øvrige etager bruges, som flere andre lignende steder, til diverse værksteder og atelierer for udøvende kunstnere.

Formidlingsmæssigt kunne det være interessant f.eks. i porten ind til gården at opliste alle de forskellige erhverv, som gennem tiden har været i baghuset, og evt. hvad der er blevet af dem. Dette kunne samtidig belyse udviklingen for de små produktionsvirksomheder der holdt til i den slags baghuse. Det kunne også undersøges, i hvor høj grad beboerne i ejendommene rundt om fandt arbejde i baghuset.

Med hensyn til bygningens fremtidige anvendelse vil det være oplagt, at atelierne bibeholdes. Mången en kunstnerspire er blevet arbejdsmæssigt hjemløs, netop fordi en stor del af denne type bagbygninger med en ideel kombination af store rum og en (ofte) overkommelig husleje er nedrevet. Kunstnervirksomhed kan næppe heller ikke på nogen måde genere forhusenes beboere. Men også mange andre typer erhverv kan anvende ejendommen, så længe de ikke generer omgivelserne og kolliderer med rekreativ anvendelse af gården. Selvom der naturligvis er en indbygget grænse for aktiviteter i bygningens relativt beskedne størrelse, er bygningens potentielle multifunktionalitet ikke forsvundet med tiden. Så længe erhvervene ikke påfører beboerne i de omkringliggende boligejendomme uacceptable lugt- eller støjgener, vil en eller flere aktive virksomheder i et baghus tværtimod kunne bringe noget af det liv tilbage i gårdene, som ved en ærgerlig sideeffekt af gårdsaneringer m.v. er mistet.

Erhverv m.m. i bygningen 1879-2000:

1879-1883: C. Nielsen, gulvlister

- 1885: lager for Grønvold og Gethers Stentagpap & Asfaltfabrik i naboejendommen Citadelsvej 5
 1888-95: V. E. Gedde Dampvæveri
 1896: A/S Sejladsen på Søerne
 1905: J. F. Gerken og Søn, snedker
 Albrechtsen og Andersen Skiltefabrik
 Stuen: Dansk Ringlefabrik + J. O Hvidt, smed
 1906: d.o. + 2. sal: Billedskærer Charles Petersen
 3. Sal: Nordisk Kaffekompani Cacaofabrik
 1907: Georg F. Schiøth, listefabrik
 1908: Karetmager Tilling Juhl overtager smedjen.
 1912: Chr. Winthers Piano-, Orgel og Harmoniumsfabrik. Cacaofabrikken ophører.

Oversigt 1913:

- Chr. Winthers Piano-, Orgel og Harmoniumsfabrik
 E. Olsen, trikotage
 Martin Larsen, mekaniker
 J. F. Gerken og Søn, snedkerfirma
 Tilling Hjul, vognfabrik
 Charles Petersen og Georg Sørensen, drejere/billedskærere
 Dansk Ringlefabrik
 1915: Orgelanstalten skifter navn til Chr. Winther og Th. Frobenius' Orgelbyggeri A/S
 1916: Andersen og Jensen Vægtfabrik flytter til fra Overgaden oven vandet på Christianshavn.
 Dansk Ringlefabrik ophører efter 11 år i huset.
 1917: Laursens Billardfabrik lukker.
 1921-35: Chr. Winther og Th. Frobenius' Orgelbyggeri A/S
 Andersen og Jensens Vægtfabrik
 E. Olsen, trikotage
 1924: Motor Elektrik
 1925: Orgelfabrikken flytter til nye lokaler i Lyngby, men bevarer fabrikken i Classensgade til
 specielle opgaver.
 1929: Oliver Overbye Skotøjsfabrik.
 1931: Skotøjsfabrikken kaldes nu Avon
 1933: "Atelier 1933", stoftryk.
 1935: Københavns Glasbøjeri
 Vi-Ol frugtbrøds- og marmeladefabrik
 Skotøjsfabrikken kaldes nu Progress.
 Tilling Juhl ophører efter 27 år i huset
 1936: W. Hansen, møbellakering
 E. Olsen trikotage overtages af Rosenstand og Kirel trikotage.
 Th. Frobenius Orgelbyggeri flytter endeligt ud.

Oversigt 1937:

- R. Em. Brandt, lædervarefabrik
 Auto Elektro v. E. Larsen autoværksted.
 A.V. Ottoson, metalstøber
 Andersen & Jensen Vægtfabrik v. fabrikant Pfeiffer.
 Emil Olsen, møbellakering.
 1939: Sv. Aa. Sørensen, motorcykelværksted
 1940: Trikotagefabrikken alene Rosenstands.
 1943: Elvin Gay, teatermaler
 1946: Emil Olsen starter hjemmeskofabrikken Rotan. Lukker 1950.
 1953: Tekno Reklame v. Simon Johansen starter på 1. sal.

Oversigt 1958:

- Stuen: Svend Aage Sørensen, motorcykelforhandler og -værksted
 Auto Elektro
 Andersen & Jensen Vægtfabrik

- 1.sal: Tekno Reklame
K. V. Hansens Skotøjsfabrik
V. Andersens Cigarkassefabrik
2. sal: Snedker Hans Bochis Madsen
Martin M. Andersen, skulderpudefabrikant
3. sal: Elvin Gay, teatermaler

- Sidehuset: Rosenstand Trikotage
- 1960: Handskefabrikken Singplex/Glovewear overtager det gamle maskinhus efter Rosenstand Trikotage.
- 1965: Svend Kjærsgaard indretter autoværksted i stedet for Auto Elektro. Tekno Reklame flytter til Vallensbæk. Bochis Madsen overtager lokalerne. K. V. Hansens Skotøjsfabrik lukker.
- 1967: Jørgen Aagesen overtager motorcykelforretningen og værkstedet fra Sv. Aa. Sørensen
- 1972: Cigarkassefabrikken lukker. Martin Andersens systue lukker.
- 1975: Keramikere på 2. sal. Snedker Hans Larsen overtager motorcykelværkstedet og indretter snedkeri.
- 1980: Kunstnerne begynder at indrette atelierer i huset.
- 1984: Bochis Madsen enke lukker snedkeriet, som hun har ledet siden 1978 sammen med snedker Frank Sørensen. Også snedkeriet indrettes som atelier.
- 2000: Hans Larsen går på pension, hvorefter snedkermester Flemming Risnæs overtager lokalet og bruger det som lager.
- 2004: Gårdrenovering: nedrivning af anden bebyggelse og restaurering af baghus.
-

Litteratur

Jacob Parby: "Baghusfortællinger 1879-2002", udstilling i Rundetårn 2002

Andre kilder

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industriregistreringen, Nationalmuseet: 4 exteriørfotos, 1978

Kraks Vejvisere

F.L. Smidth og Co.

Adresse:	Gl. Køge Landevej 22 & Vigerslev Alle 77, 2500 Valby
Matrikelnummer:	472 & 2055 Valby
Opførelsesår:	1898ff
Arkitekt:	Palle Suenson m.fl. (formentlig egen tegnestue)
Produktionsperiode:	(1882) 1898 - 1990erne
Primære produktion:	Cementfabrik, maskinfabrik, jernstøberi
Produktionsform:	Ældre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Høj, middel, lav og ingen iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	Adskillige, f.eks. 1908, 1912 og 1960erne

---

Industrimiljøets historie

F. L. Smidth-koncernen bliver etableret som rådgivende ingeniørvirksomhed i 1882 ved ingeniør Frederik Læssøe Smidth. Fra 1884-85 indtræder Poul Larsen og Alexander Foss i firmaet, og navnet ændres fra "Teknisk Bureau" til F. L. Smidth & Co.

Indledningsvist er den primære virksomhed projektering af teglværksbyggerier. Efter firmaet med succes har medvirket til flere store projekter, herunder Tjørnegaardens Teglværk, får man knyttet kontakter til ledende folk i cementindustrien, og i 1887 får ingeniørforretningen sin første opgave indenfor cementindustrien med bygning af en fabrik ved Limhamn, Sverige. Med bygningen af Rørdal-fabrikken og deraf følgende samarbejde med Aalborg Portland, får man det kendskab til

cementproduktion, der gør det muligt at lægge sig i spidsen for den teknologiske udvikling indenfor branchen.

Introduktionen af rørmølle og roterovn og udvikling af sidstnævnte omkring århundredeskiftet resulterer i eksplosiv vækst for virksomheden. Rørmøllen er en videreudvikling af en fransk opfindelse, der ved en speciel formalingsmetode muliggør brugen af fintmalet sand i cement. Dette gør cementen billigere, og rørmøllen bliver fra begyndelsen en stor salgssucces for F. L. Smidt & Co. På samme tidspunkt indfører man roterovnen fra USA. Som med rørmøllen forbedrer man allerede eksisterende teknologi, og også med roterovnen opnåer man et stort globalt salg.

I 1898 købes 50 tønder land i Valby, og i en videreudvikling af forretningsområdet anlægger man her Valby Maskinfabrik. Her produceres og afprøves møller, gear og cementovne. Antallet af ansatte på maskinfabrikken vokser fra 30 i 1898 over ca. 600 i 1935 til ca. 1200 i 1957. På samme måde vokser antallet af funktionærer tilknyttet hovedkontoret fra ca. 280 i 1922 til ca. 1000 i 1957. På dette tidspunkt står virksomheden på verdensplan for ca. 40% af cementproduktionen.

Selvom F. L. Smidth i høj grad har været en eksportvirksomhed, har man klaret sig gennem to verdenskrige, og den første egentlige krise ser man først i begyndelsen af 1960'erne.

Konkurrencen er nu blevet tydeligt skærpet, og kun ved satsninger på ny teknologi lykkes det i første omgang at bevare førerpositionen op igennem 1970'erne.

Men den økonomiske krise i 1980'erne slår fuldstændig bunden ud af markedet, og antallet af ordrer falder til under halvdelen af det tidligere niveau. Man er nødt til at stramme op, og medarbejderstaben bliver kraftigt reduceret.

I årene herefter forsøger ledelsen, som er efterkommerne af de tre stiftere, at sprede virksomhedens aktiviteter. Nyborg Plast, FLS Aerospace og FLS Miljø oprettes.

Tanken om decentralisering opgives i slutningen af 1990'erne, da indtjeningen fortsat svigter. I dag fokuseres på to kerneområder – ingeniørvirksomhed og byggematerialer. De resterende virksomheder, herunder Valby Maskinfabrik, er gradvist blevet udfaset.

FLS har i takt med indskrænkelse af aktiviteterne på Valby Maskinfabrik frasolgt ca. ¾ af ejendommene i Valby. Virksomheden har fortsat sin administration på den tilbageværende del af grunden, nemlig bygningerne ud mod Ramsingvej/Vigerslev Alle. Det frasolgte areal søges af de nye ejere benyttet til boliger og serviceerhverv, og der foreligger p.t. to forslag; en kommunal lokalplan hvis hovedtræk ses gengivet længere fremme, og derudover et forslag fra Henning Larsens Tegnestue, som lægger op til en større grad af bevaring.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

F.L. Smidth har spillet en overordentlig stor rolle i industrihistorien. Slutningen af 1800-tallet er på mange måder en tid med voldsom fremdrift, og det er da også her F.L. Smidth dannes.

Virksomheden har vist initiativ og fremsynethed ved ikke blot at anvende kendt teknologi, men i stedet forbedre den. Det er bl.a. denne innovative holdning som i de tidlige år giver FLS en førerposition på sit felt. Evnen til at udvide og eksportere sine produkter og samtidig opføre talrige fabriksanlæg i udlandet har gjort firmaet til en af de største danske industrisucceser.

Også lokalt i Valby har FLS sat sit præg. Virksomheden er i sin bedste tid meget stor, og dens bygningsanlæg langs Gl. Køge Landevej er ikke til at overse. Også beskæftigelsesmæssigt er FLS en sværvægter med som ovenfor nævnt ca. 2200 ansatte i slutningen af 1950'erne.

Industrimiljøets fysiske anlæg

I lighed med flere andre udpegede industrimiljøer har F.L. Smidt-komplekset en størrelse, der gør en nærmere beskrivelse af hver enkelt bygning ugenneførlig inden for denne rapports rammer. Et mindre antal af de mere markante er kort beskrevet under situationsplan 2. Situationsplan 1 er kommunens bevaringsforslag, og i den forbindelse har Bymuseet gennemfotograferet området. I øvrigt henvises til litteraturen om FLS.

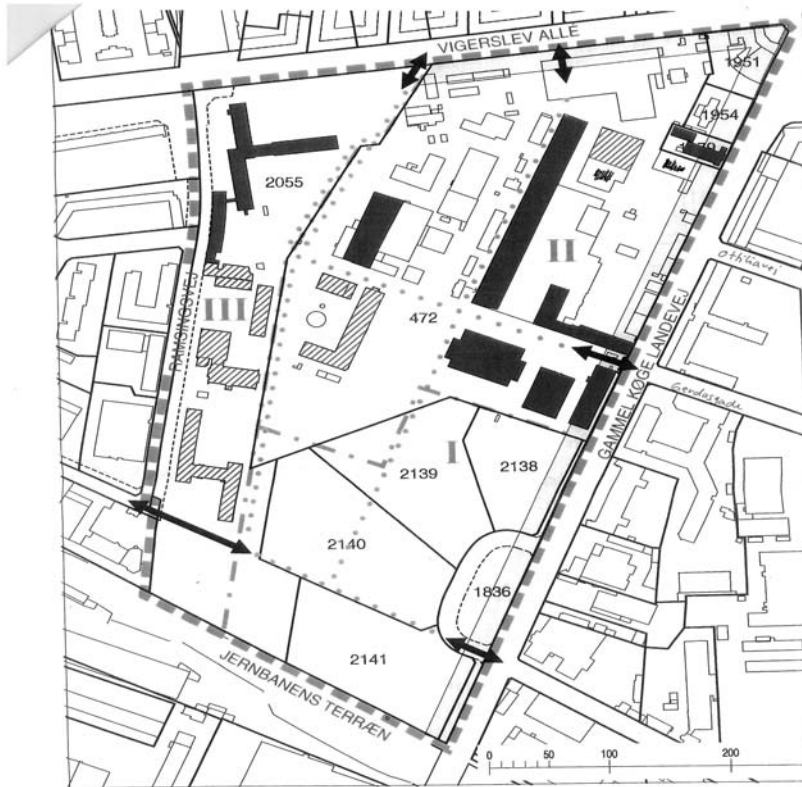

En kort karakteristik af området kan fortælle, at fra den gamle hovedindgang fra Gl. Køge Landevej kommer man ind på området ad en allé, hvor der ligger administrations- værksteds- og støberibygninger. Disse funktioner har siden spredt sig ud over hele grunden. Støberibygningen fra 1908 og maskinhallen fra 1912 samt flere andre mindre bygninger, bl.a. administrationsbygningerne langs alléen er blandt de ældste. Hovedparten af FLS' bygninger er opført i årene omkring 1960. I 1966 blev desuden en stor del af de gamle bygninger ødelagt ved en brand.

Det gennemgående byggemateriale for hele området er røde mursten. Også i produktionsbygningerne går de røde sten igen som udmuring i skeletter af jernbindingsværk. Dog ses også flere bygninger i jernbeton, bl.a. ud til Gl. Køge Landevej. Vinduerne er opsprossede i jern til værkstederne og i træ til kontorbygningerne.

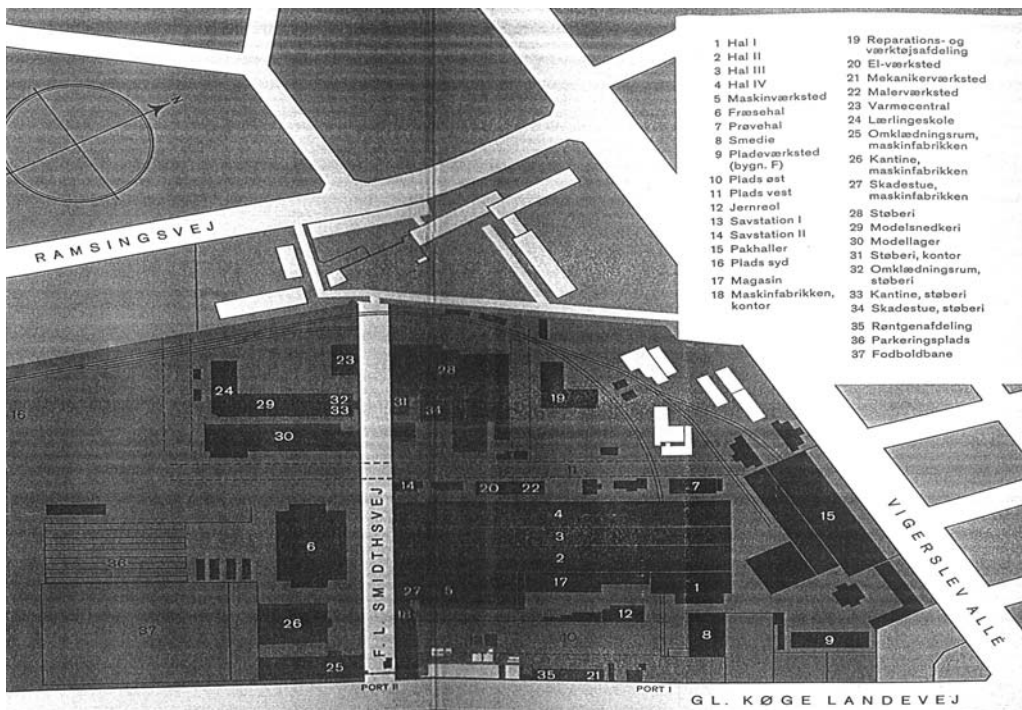
Ud over de store iøjefaldende bygninger findes der desuden en lang række mindre bygninger med hver deres funktion. Disse er oftest af rødstensmur, men enkelte træbygninger eksisterer også.

- Lokalplanområde
- - - Grænse mellem underområder
- Bevaringsværdig bebyggelse
- ▨ Øvrig bebyggelse der forventes bevaret
- Princip om randbebyggelse
- ↔ Principiel angivelse af primære vej- og stadgange
- ⋯ Principiel angivelse af primære stiforbindelser

Kort over bebyggelse, der forventes/forudsættes bevaret samt

Jvf. omstående situationsplan 2 med funktionsbeskrivelse for en del af bygningerne kan det anføres, at Hal I (1), IV (4) og Støberiet (28) er af jernbindingsværk med rødt murværk. Taget er en trækonstruktion med tagpap.

Hal I (1) fra 1912 har støbte søjler og H-jerndragere som bærende konstruktion. Vinduerne er småsprossede i jernramme.

Hal II (2), den gamle del mod nord er i jernbindingsværk, tagkonstruktion i træ med tagpap. Resten af værkstedshallerne er opført efter branden i 1966.

Især Hal IV er interessant. Den har en række åbninger i den vestlige side ud mod rækken af mindre bygninger (tættest på ses bygn. 14, 20, 22, 7 m.fl.) med hver deres supplerende funktion såsom savstation, el-værksted, udglødningsovn osv. Arbejdet i disse bygninger understøttede produktionen i de store haller, og der kan endnu ses de mange små jernbanespor som forbandt bygningerne. De interne jernbanespor kan også ses på situationsplanen.

Støberiet, som siden hen blev svejsehal, er opført ad to omgange. Den sydlige del er fra 1913, og den nordlige er fra 1929. Den er også bygget i jernbindingsværk med udmuring i røde sten. Der er betonsøjler i ydermuren i gavl. Bærende søjler og dragere er i jern, mens taget er konstrueret i træ.

Forsøgshuset (u. nr.) ved Gl. Køge Landevej er også af jernbindingsværk med røde sten og trætag med tagpap.

Mod nord ved port 1 findes en ældre villa (u. nr.) med kvadratisk grundplan i røde sten med småsprossede trævinduer og helvalmet skiferklædt tag.

Industrimiljøets udtryk

FLS-grunden er et særdeles interessant område at gå rundt i. Her er en lang række forskellige bygninger, som hver signalerer deres funktion mere eller mindre åbenlyst.

Administrationsbygningerne er værdige og solide rødstensbygninger, hvor funktionærerne udførte deres papirarbejde modsat f.eks. den funktionelle støberibygning/svejsehal, hvor det grove, beskidte arbejde foregik.

Hos FLS arbejdede både kontorfolk, ingeniører og industriarbejdere. Det var dermed en meget sammensat virksomhed, og det er den kompleksitet, man kan se afspejlet i området's bygningsmasse.

Ligeledes viser de mange småbygninger, at et stort fabriksanlæg ikke kan fungere uden en masse mindre enheder, som hver har deres vigtige funktion. Mange af bygningerne er opført til et specielt formål og har derfor et karakteristisk udseende. Man finder både mur- beton- og træbygninger og desuden talrige jernbanespor fra små smalsporede interne banestrækninger. På en af murene kan man desuden se et af de ret få dekorative indslag på produktionsbygningerne; et kunstfærdigt udført "FLS" i fremhævede mursten.

Infrastrukturelle aspekter

F.L. Smidt ligger tæt ved jernbanen, hvilket har haft meget stor betydning for tilførsel af råvarer og videretransport af færdige produkter. FLS havde to stikspor ind på grunden, hvoraf det ene forgrenede sig videre ud i mindst tre grene. Det har så vidt vides ikke være et andelsrangerspor, som det kendes fra Carl Jacobsens Vej.

Også Gl. Køge Landevej har være en vigtig transportvej af gods på lastbiler.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Meget højt. Samspillet mellem de store, markante bygninger og de mange småbygninger samt funktionssporene viser på fornem vis et stort fabriksanlægs kompleksitet. En del af bygningerne har et så "fortællende udseende", at det gør formidlingen af deres funktion nem at forstå.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Så længe de markante produktionsbygninger stadig eksisterer, er formidlingspotentialet som nævnt højt - området er stort nok til at bære en hel "byvandringstur" i sig selv. Men en stor del af dette potentiale forsvinder, hvis ikke også de mindre bygninger, såsom f.eks. savstationerne, el- og malerværkstederne, som hver især fortæller om et fabriksanlægs funktion, bevares. Ligeledes bør andre reminiscenser som jernbanesporene og teknisk udstyr afgjort også bibeholdes, da de med deres sammenbindende funktion er med til at anskueliggøre, hvordan arbejdsflowet fungerede. Forsvinder disse elementer, risikerer man at stå med en række bevarede bygninger, som er løsrevet fra deres sammenhæng og dermed uundgåelig sværere at forstå og værdsætte, hvorved deres totalværdi forringes.

Når bygningerne overgår til ny anvendelse, er det også vigtigt, at der er tilgængelig information om deres oprindelige brug, så historien ikke går tabt i nyindretninger og facaderenoveringer. Alene en tilkendegivelse af bygningernes tidligere anvendelse, støberi, udglødningsovn osv ved hjælp af simpel skiltning vil have en stor fortælle-mæssig værdi, men også mere omfattende information i form af fotostater, udstilling af maskiner o.a. er en mulighed.

Det er i den henseende meget positivt, at forslaget fra Henning Larsens Tegnestue har øje for både de store og de små bygningers samhørighed og kulturhistoriske værdi.

Litteratur

Arkitektur 1958, s. 37-45. Administrationsbygning for F. L. Smith & Co. A/S Valby

Bernhard, Bertel(red.): Sådan skabtes Danmarks virksomheder. S. 719-731

Bjerregaard, Jørgen: En oase midt i storbyen. Ingeniøren 1980. Årg.6, nr. 33, s. 20 og 25, ill.

Drachmann, Povl: F. L. Smidth & Co. 1922-1932. Jubilæumsskrift.

Jensen, L. A.: F.L. Smidth & Co. Et eventyr i cement. 1959

Jensen, Max: F. L. Smidth & Co. 1882-1957. Jubilæumsskrift.

Lokalplan for området begrænset af østskellet af ejendommen matr.nr. 460 Valby, København, Ramsingsvej, Vigerslev Allé, Gammel Køge Landevej og jernbanens terræn.

Udgivet af Overborgmesterens Afdeling. 1991. 4 s., ill., kort.

(Lokalplan orientering). - (Lokalplan, nr. 184). - Lokalplanen "F. L. Smith".

Københavns Bibliografi 3, s. 225 (et stort antal henvisninger til virksomhedens forhold i almindelighed), og Supplement I, s. 139 (1 generel henvisning).

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industriregistreringen, Nationalmuseet. (Denne opremser en lang række ordrebøger fra århundredeskiftet, reklamekataloger, personalehåndbøger samt en stor mængde fotos (fra 1890 og frem) af interiørs, interiørs, arbejdere, udflugter m.v.)

FLS råder over eget historiske arkiv med bl.a. fotos.

www.flsindustries.com

NIHA 1846: Carl Frederik Wagner, Værktøjsmester på F.L.S.

NIHA 0483: E. Frederiksen Smedesvend på F.L.S

NIHA 0514: Jih. Klarskov, I lære på F.L.S:

Frederiksberg Forbrændingsanstalt, kedelhallen

Adresse:	Nyelandsvej 75B, 2000 F
Matrikelnummer:	26c Frederiksberg
Opførelsesår:	1903
Arkitekt:	Heinrich Wenck
Produktionsperiode:	1903 – 2000
Primære produktion:	Affaldsforbrænding, levering af varme
Produktionsform:	Offentlig forsyning
Bevaringsbestemmelse:	Middel iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	1934, 2000-01

Industrimiljøets historie

Frederiksberg Forbrændingsanstalt bliver bygget i 1903. Den placeres i området ved Nyelandsvej, der fra slutningen af 1800-tallet og frem udlagdes som et af Frederiksbergs store planlagte industrikvarterer. Her ligger bl.a. fra 1881 J.C. Ferslews Papirfabrik og flere andre industrier. En funktionærbolig fra 1902 ved Stæhr Johansens Vej (tidl. Fabrikvej) og en desinfektionsanstalt fra 1904 ved Nyelandsvej lå også på grunden, men begge er siden nedrevet. I 1932-34 bliver forbrændingsanstalten udvidet.

I 1980'erne bliver det nye fjernvarmeværk ud mod Stæhr Johansens Vej (tidl. Fabrikvej) opført, men de gamle bygninger fra 1903 nedrives ikke. Efter en arkitektkonkurrence bliver bygningerne, under det nye navn Kedelhallen, i 2001 renoveret og nyindrettet til idræts- og kulturhus.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

I 2003 kunne Frederiksberg fejre 100 år med kommunal varme, og det er den første by i Danmark som får en forbrændingsanstalt. Den løser et presserende problem i kommunen med ophobning af store affaldsmængder.

Forbrændingsanstalten anlægges ikke kun til bortskaffelse af affald. Det er fra starten meningen at udnytte forbrændingsvarmen og desuden producere elektricitet. Varmen bliver i form af damp ført via tunneller til det dengang nyopførte Frederiksberg Hospital samt til et børnehjem og et fattighus. Dampen fungerer desuden som kraftkilde for et elværks turbiner. Ideerne til værkets udformning henter man bl.a. i England og Tyskland.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Forbrændingsanstalten, der oprindeligt bestod af adskillige bygninger, er i dag reduceret til et sammenhængende kompleks bestående af to bygninger - det gamle elværk samt ovn- eller kedelhallen, kaldet store og lille kedelhal, på henholdsvis 22 x 44 m og 19 x 21m i grundareal. Kedelhallerne har begge 14 meter til loftet. De er flankeret af hver to sidebygninger.

Dampskorstenen bevaret som en selvstændig del af anlægget.

Den lille kedelhal er placeret parallelt op ad den store, men forskudt i forhold til gavlene, således at ingen af disse flugter. Begge bygninger er to etager høje plus en høj tagetage, der indvendigt er åben op til kip under saddeltagene.

Vinduerne i gavlfacaderne er placeret i vinduesnicher og udstyret med store opsprossede, rundbuestukkede vinduer. Langt de fleste af de øvrige vinduer er ligeledes rundbuestukket. Den store hal har et cirkulært vindue i trekantgavlen, hvor den lille hal har et ur. Gavlene er desuden prydet med pinakler.

Bygningerne hviler på sokler af kløvet granit. Alle facader er pudsede i en grålig sandfarve kombineret med ornamentik i røde teglsten. Der er detaljer som segment- og rundbuede vinduesoverlæggere med sandstensvederlag samt gesimser af savskiffer. Muren mellem soklen og vinduerne i stueetagen fremstår i rød blankmur.

Sidehuset, der er placeret ved den store hals østgavl, er i to etager med saddeltag, og sidehuset, der er placeret vest for den lille kedelhal, er i en etage og har fladt tag. Ornamentik, farveholdning og materialevalg er som i resten af bygningskomplekset.

Den 60 meter høje murede dampskorsten er bevaret i sin oprindelige udformning. Sokkel og skorsten er udført i muret tegl kombineret med kløvet og tilskåret granit. Den runde skorsten, der forneden måler ca. 5,4 meter i diameter, hviler på en endnu større aftrappet, firkantet, kvadratisk sokkel. Foroven, på skorstenens smalleste sted måler den 3 meter i diameter. Skorstenen er udsmykket med tre murede ringe i granitsten foroven og forneden. Afslutningen foroven er desuden markeret med tandsnitmønster.

Indgangen til det nuværende kompleks foregår gennem et nyt glashus, der er bygget mod nord, direkte uden på de gamle facader, som en to-etagers vinkelbygning i knækket imellem de to kedelhaller.

Indvendigt er hallernes fulde højde bevaret. Det nye byggeri i den store kedelhal er koncentreret i en stor æske i hallens nordlige ende, således at rummet principielt er ubrudt. Al indmaden fra forbrændingsprocessen og varmeproduktionen er fjernet, da hallen nu er indrettet som aktivitetshus og sportshal, men der findes flere interessante arkitektoniske reminiscenser i

byggeriet, bl.a. på de nuværende toiletter og omklædningsrum, beliggende i sidehuset mod øst, er de originale tøndehvælvede lofter i glaserede teglsten bevaret.

Industrimiljøets udtryk

Byggeriet var allerede før ombygningen udpeget som bevaringsværdigt, og i konkurrenceoplægget blev det derfor pointeret, at selvom man tillod nybyggeri, var det vigtigt at respektere den eksisterende og bevaringsværdige arkitektur.

Det nye glashus og den indvendige renovering er hverken dominerende eller på nogen måde anmassende, men udformet i fin kontrast og samtidig med stor respekt for de oprindelige bygninger. De daværende udvendige facader, der nu er pakket inde i glashuset, fremstår usminkede, da de stadigvæk både er slidte og rå. Et træk, der træder endnu mere frem, nu hvor de udvendige facader er blevet indvendige.

På grund af det nye glashus ved indgangen dannes en forplads, og skorstenen bliver nærmest indrammet og indtager, også i det nye byggeri, en fremtrædende plads. På den måde står skorstenen både som et vartegn for den nuværende bygning, og som en markant mindelse fra fortidens forbrændingsvirksomhed. Bemærkelsesværdigt er det, at man som kontrast til den gamle murede skorsten kan se den nye hvide stålskorsten, der tilhører den nye afdeling af forbrændingen beliggende på Stæhr Johansens Vej.

Uret på gavlen af den lille hal er en typiske rekvisit, der peger på byggeriet som værende en arbejdsplads.

Wenck opførte også Københavns Hovedbanegård, og der er mange lighedspunkter mellem de to bygninger, f.eks. de små hjørnetårne, pinaklerne og de store vinduer og portåbninger.

Infrastrukturelle aspekter

Da forbrændingsanstalten primært bortskaffede affald fra Frederiksberg og ikke var afhængigt af langdistancetransport, har det almindelige vejnet udgjort den vigtigste infrastruktur. Således ankom affaldet i de tidlige år i hestevogne for at blive læsset over i opbevaringssiloer og derefter ind i ovnene.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Den bevarede kedelhal og især den enorme murede skorsten giver et markant indtryk af miljøets tidligere funktion, og formidlingspotentialet må vurderes til at være højt. Nok er al indmaden fra forbrændingens tid væk og erstattet af sports- og halfaciliteter, men bygningens dimensioner er intakte, og der er flere steder bevaret fine detaljer, der både siger noget arkitekturens funktionelle aspekter i forhold til produktionen, samt om de æstetiske virkemidler og idealer.

Implicit er brugen af affald til opvarmning et meget tidligt eksempel på genanvendelsestanken; det vi i dag ville kalde miljømæssig bæredygtighed, og et interessant aspekt af historien om anlægget. Ydermere er det nye anlæg fra 1980'erne med til at fastholde områdets funktion og bliver således en del af formidlingen af historien om forbrændingsanstaltens udvikling.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Den anvendelse industrimiljøet har nu er udmærket. Det står ikke blot som en bevaret skal, men er et levende sted med mange sports- og kulturfunktioner. Dog bør bygningens tidligere funktion(er) formidles for de mange brugere, herunder især den tidlige miljørigtige teknologi. Der burde være rigelig plads indendørs til fotos, plancher eller mindre udstillinger om bygningernes tidligere brug. Fremtidige restaureringer og eventuelle om- eller tilbygninger bør udføres med respekt for industrimiljøet som et samlet monument over håndteringen af affaldsprodukterne fra den voksende by i 1900-tallet. Igen må den gamle skorsten fremhæves som et element, der bør værnes om.

Litteratur

Dele af Konkurrenceprogram, Projektforslag og Dommerbetænkning om nyindretning i 2001, Teknisk Direktorat, Frederiksberg Kommune.

Andre kilder

Byggesagsarkivet, Teknisk Direktorat, Frederiksberg Kommune

Havnemøllen, Nielsen og Smith

Adresse:	Islands Brygge 52-56
Matrikelnummer:	83 & 118 Eksercerpladsen
Opførelsesår:	1940 og 1957- 59
Arkitekt:	Ingen arkitekt; firmaet J. Krüger A/S
Produktionsperiode:	1940 -
Primære produktion:	Forarbejdning af korn
Produktionsform:	Yngre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Lav og ingen
År for større ombygninger m.v.:	Ingen oplysninger

Industrimiljøets historie

Hele Islands Brygge var oprindeligt tænkt udlagt til industri, men det skete kun langs kajen, resten af kvarteret bliver fra starten bebygget med boliger. Kajsætningen af Islands Brygge tager fart i begyndelsen af 1900-tallet, og den del af bryggen, hvor Havnemøllen ligger, bliver kajsat i 1918-21. Op gennem 1970erne svinder industrien på Islands Brygge gradvis ind, og i 1984 etablerer beboerne fra den bagvedliggende store boligmasse et rekreativt område på bryggens nordlige ende. Dette initiativ kan ses som den allerførste del af kajarealets omdannelse fra industri til rekreativt område og senere nyt boligkvarter.

Den ældste del af byggeriet på matrikelnummer 83 EK stammer fra 1940.

I 1957-59 opfører J. Krüger A/S den højeste bygning i området, en mølle/kornsilo på matrikelnummer 118 EK.

I 1966 opføres et en-etages rødstenshus mellem kornsiloen og de fire metalsiloer der kommer til i 1974.

Til sidst, i 1987, opføres en såkaldt løsvarehal syd for siloerne.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Havnemøllen er en af de sidste fungerende industribygningen på den sydlige del af Islands Brygge, og dens fremtid er endda truet.

Dele af bryggen fra Langebro i nord til havebyen Nokken i syd er tidligere i nogen grad industrialiseret – ikke blot langs kajen, men også på østsiden af gaden Islands Brygge. Langt de fleste virksomheder er associeret med havnen, enten hvad transport af råvarer og færdigprodukter angår eller som fabrikker af produkter til havne og skibsdrift, men der er f.eks. også et meget stort område udlagt til kuloplagring.

Den mest kendte virksomhed på bryggen er vel nok Dansk Sojakagefabrik A/S som, foranlediget af en driftsforstyrrelse i 1980, ophører med produktionen godt ti år senere. Man bliver fra centralt hold opmærksom på det uheldige i sammenblandingen af kemisk eller sværindustri og nærliggende boligområder.

Men også de andre virksomheder inklusive Havnemøllen med dens markante bygningsprofil har i årtier været med til at definere Islands Brygge og give området dets særpræg.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Den ældste bygning fra 1940 fremstår todelt mod gaden, nordligst en siloafdeling med fire sammenbyggede siloer uden åbninger i facaden. Resten af bygningen er i syv etager og syv fag bred. Begge dele af bygningen er i samme højde. Fagopdelingen er tydeliggjort dels ved regelmæssigt placerede vinduer, men også ved langs- og tværgående betonbånd i den skalmurede facade. Sjældent for en industribygning er der fire små altaner, men det mest dominerende træk ved den ellers udsmykningsfrie facade er et stort halvtag i eternit som er to etager højt og to fag bredt.

Den dominerende struktur i komplekset er den høje silobygning fra slutningen af 1950'erne. Bygningen vender gavlen mod gaden. Den nederste del fremstår med skalmur i røde sten brudt af lodrette betonbånd. I denne etage er der porte og døre samt et halvtag i hele bygningens længde. Over denne underdel tårner resten af siloen sig omkring 30 meter op i en massiv rektangulær bygningskrop i rå beton. Tilbage trukket på toppen ses hvad der ligner en selvstændig bygning i rød skalmur med vinduer. Gavlen mod gaden er glat med to smalle lodrette fremtrukne betonbånd, mens gavlen mod havneløbet dels er forskudt i to forskellige højder og dels har vinduesåbninger.

Den enetages bygning fra 1966 er i rød skalmur med eternitklædt heltag. Også denne bygning vender gavlen mod hhv. gaden og havnen. Gavlen har en stor portåbning.

De fire metalsiloer ligger enkeltvis op ad hinanden og er omkring 12 meter høje uden andre åbninger end i toppen. Øverst fra disse siloer går der et transportbånd til løsvarehallen, som er i en etage med et stort heltag med fire rækker ovenlysvinduer. Der kan også stadig ses en kornsuger.

Industri miljøets udtryk

Komplekset har den brogede struktur som er typisk for de procesanlæg, hvor funktionen i bogstaveligste forstand har styret formen. Bygningerne er meget uensartet og forskellige i både materialevalg, proportioner og øvrigt udseende. Der er ikke tale om nogen særlig stil eller andre gennemgående træk. Derfor er Havnemøllen på flere måder et ret unikt eksempel på et rendyrket funktionsanlæg. At der ikke er nogen skal eller lignende uden om anlægget betyder, at man særdeles tydeligt, kan følge et egentligt produktionsflow og se sammenhængen mellem de enkelte bygningskroppe. Dette indikerer også, at man ikke har forsøgt at pynte på noget. Bygningerne fremstår som de rå og funktionelle redskaber de er, hvilket er typisk for fabrikker anlagt i egentlige industri kvarterer.

Infrastrukturelle aspekter

Havnemøllen har været rigt forsynet med transportveje. Der er gamle jernbanespor både i gaden og på kajarealet mellem fabrikken og vandet. Desuden har skibe kunnet lægge til direkte udenfor fabriksbygningerne.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Havnemøllen signalerer med sit rå udtryk meget klart industri. De voluminøse silobygninger fortæller om håndtering af store mængder gods, i dette tilfælde korn. Delelementer ved bygningskomplekset som f.eks. transportbåndet, kornsugeren og andre tekniske anlæg understreger dette og bidrager væsentligt til formidlingspotentialet. Bygningerne viser et glimt af en engang travl havn med tætte forbindelser til storbyen København og er den sidste rest af den omfattende trafik mellem skibe og industrier i Sydhavnen.

Havnemøllen er stadig i drift og kan derfor opleves i funktion og ikke blot som en tom skal. Jernbanesporene og kajanlægget fortæller i samspil med den sammenhængende fabriksstruktur om havnens betydning gennem lang tid.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Som nævnt er Havnemøllen stadig i drift, men det må konstateres, at omdannelsen af gamle industrianlæg til boliger (boligificeringen) på Islands Brygge i disse år ser ud til at være løsenet. Ikke langt fra Havnemøllen kan to af Dansk Sojakagefabriks siloer således ses indrettet til lejlighedstårne. Det er en mulighed, som er bedre end nedrivning og glemsel, fordi en lille rest af fortællingen om havnens industri bevares, om end i forklædning - de store skalaer og grundformen på bygningerne eksisterer endnu og kan genkendes selv med nye vinduesåbninger eller heldækkende glasfacader.

Men skal denne del af havnemiljøets historie bevares i en rigere og nemmere forståelig form, er kraftige ombygninger ikke vejen frem. Ikke kun bygningens råform skal være synlig. Også dens omkringliggende elementer, dens "tilbehør" så at sige, som diverse tekniske anlæg, læsseramper, transportbånd, kraner, jernbanespor, pullerter og hvad der ellers knytter bygningen sammen med dens funktion, skal bibeholdes for at historien om industrimiljøet bliver fuldstændig.

Derfor må det foretrækkes, at Havnemøllens struktur med dens fortællende elementer så vidt muligt fastholdes i sin nuværende form, eller i hvert fald finder en fremtidig anvendelse, der sikrer at en af skildringerne af industrien på Islands Brygge stadig kan fortælles og vises frem.

Litteratur

Carlberg, Nicolai & Søren Møller Christensen: Kulturhistoriske værdier i Københavns Havn – et Pilotprojekt. 2003.

Bygninger og anlæg i Københavns Havn 1988. Miljøministeriet. Planstyrelsen.

Andre kilder

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

H.C. Ørsted Værket

Adresse:	Tømmergravsgade 4, 2450 SV
Matrikelnummer:	1454 Udenbys Vester
Opførelsesår:	1916ff
Arkitekt:	Andreas Fussing, Louis Hygom, Valdemar Schmidt
Produktionsperiode:	1920 -
Primære produktion:	Elektricitet og fra 1932 fjernvarme
Produktionsform:	Offentlig forsyning
Bevaringsbestemmelse:	Høj, middel og lav iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	1924, 1932, 1947ff, 1985, 2003

Industrimiljøets historie

Københavns stadigt voksende behov for elektricitet betyder, at man i 1915-16 beslutter at opføre et nyt stor-elværk ved Kalvebod Strand. Bygningen af værket bliver på grund af 1. Verdenskrig en dyr og noget besværlig affære, hvor kølevandsledningerne allerede bliver lagt i 1916, men da maskinleverancen trækker ud, bliver det nye værk først taget i brug i 1920.

Elforbruget fortsætter med at stige efter krigens afslutning, og H. C. Ørsted Værket udvides allerede kort efter indvielsen med en 2. sektion, der samtidig betyder, at man hæver

fordelingsspændingen fra 6.000 V til 30.000 V. Værket bliver i samme år udvidet med en 3. sektion med en ydeevne på 64.000 kW, der gør det til Nordens største dampkraftværk. Værket står nu for godt og vel halvdelen af den danske el-leverance.

Anden Verdenskrig betyder, at væksten i elforbruget for en tid sættes i bero. Man benytter tiden til at undersøge mulighederne for bedre at udnytte værkerne til varmforsyning, og det beslutes, at der for fremtiden skal fremstilles både elektricitet og varme. Man påbegynder således en gennemgående modernisering af 1. og 2. sektion, en ombygning, der varer fra 1947 og de næste tyve år frem.

Med etableringen af Amagerværket i 1971 foretager man yderligere omlægninger i retning af mere varmeproduktion og mindre elproduktion. Anlæggene fra 1935 udskiftes med et nyt blokanlæg, der sættes i drift i 1985.

Energiproduktionen på værket overgår i 1994 fra at være kulbaseret til i dag hovedsageligt at være baseret på naturgas.

Industri miljøet i regionens industrihistorie

H.C. Ørsted Værket er et stort centralt kraftværk - en kommunal forsyningsvirksomhed, der blev anlagt som led i storbyudviklingen som supplement til ældre elektricitetsværker. Det fortæller om den kraftigt voksende storbyes behov for krafttilførsel.

Industri miljøets fysiske anlæg

H.C. Ørsted Værket er bygget i flere sektioner. Næsten helt fra opførelsen og helt frem til i dag er der jævnligt foretaget tilføjelser og diverse bygningsforandringer, og derfor rummer grunden mange meget forskellige bygninger. Som ved flere andre store industri miljøer gives ikke en detaljeret beskrivelse af de enkelte bygninger, men en kortere gennemgang af området.

Produktionsanlæggene består overordnet set af tre dele: De ældste dele, sektion 1-2, er fire ældre kedler, hvoraf to er ombygget til naturgas/oliefyring og to til ren oliefyring. Blok 7 er et nyere gas/oliefyret anlæg fra 1984, der består af en kedel, en turbine og veksler til fjernvarmevand med cirkulationspumper. Den nyeste blok 8 fra 2003 består af en naturgasfyret gasturbine og en afgaskedel med efterbrænder, som leverer damp til et fælles dampudtag.

Sektion 1 er påbegyndt i 1918-20 på en til lejligheden opfyldt grund. Arkitekten er Andreas Fusing. I værkets første tid er den lange maskinhal med fladt tøndehvælv-tag af jernbeton anlæggets højeste bygning, men under udbygningen af værket er kedelhuset blevet langt højere. Det samme er skorstenene, der udover varierende højder også i antal har vekslet gennem tiden. I dag kan man stadig få et vist indtryk af maskinhallens oprindelige udseende, men det omkringliggende byggeri må generelt siges at have udraderet meget af maskinhallens arkitektoniske udtryk. På tidligere fotos af anlægget er det især bemærkelsesværdigt, hvordan antallet af skorstene varierer.

I 1924 og 1932 udvider man med Louis Hygom og Valdemar Schmidt som arkitekter den første del af værket væsentligt. Det karakteristiske, enorme røde byggeri er fremover blevet selve indbegrebet af H. C. Ørsted Værket. Bygningen er opført i tre moduler af fire fag hver. En sektion mellem 2. og 3. modul ender i et tårn, der rager op over det øvrige byggeri. Bygningen afsluttes af med en risalit. Gavlen fremstår som en ensartet flade, kun afbrudt af i alt 13 fag vinduer. Vinduerne på alle sider af bygningen er ugenembrudt i det vandrette plan, så hvad der findes af etageadskillelser indenfor er ikke markeret udvendigt. Vinduerne fremstår derfor som meget høje og smalle, hvilket understreges af, at de dybe vinduesnicher er malet hvide, så de ses meget tydeligt på baggrund af de højrode murflader. Det enkelte vindue, som tårnsektionen er udstyret med, er afsluttet i en rundbue, hvor bygningens øvrige vinduer er skåret vinkelret af.

Den ekspressive farveholdning er gennemført i enkeltelementer som hejsekraner, blændinger, gesimser m.m. som er malet koboltblå.

Allerede da anlæggets første tilføjelser bliver bygget, har man helt eller delvist benyttet sig af sammenbygninger, og de nye blokke fra 80'erne og det seneste i 2003 er ingen undtagelse. Disse bygninger fremstår som store firkantede grå og sorte kolosser, placeret tæt på den centrale bygningsmasse i kompakte konstruktioner med forholdsvist anonymt og monotont facadesprog.

Industrimiljøets udtryk

H.C. Ørsted Værket dominerer Sydhavnsområdet både ved sin størrelse, sin proportionering, sin farveholdning og ikke mindst ved de fire kolossale skorstene. De mange tilbygningers uensartethed betyder, at helhedsindtrykket i dag forekommer noget forbygget og uegalt. Den meget summariske arkitektoniske behandling af facaderne, vertikalt opdelt efter gængs internationalt mønster, har dog under de store forandringer af værkets været det element af kontinuitet, der har fastholdt et oprindeligt klassicistisk præg, som stadigvæk er det mest karakteristiske. Det stramme facadesprog lader bygningen stå tilbage med et udpræget lodret accentueret udtryk, der sammen med de himmelstræbende skorstene giver et sakralt anstrøg. Fortælle værdien i et industrianlæg som H. C. Ørsted Værket er stort. Dels er additionsprincippet, med en bygningsmasse, der formerer sig særligt udtalt her, fordi de enkelte bygninger er knopskudt i så tæt samspil med hinanden. Det fortæller om tidernes skiftende krav, om teknologiske fremskridt og om værkets udvikling gennem det meste af 1900-tallet. Men især kan man tale om det sakrale udtryk som et element, der gør at værket fremstår som en hyldest til industrien og den moderne verden. På den måde bliver industrianlægget en "hellig" hal, industrikatedralen, hvor produktion og fremskridt tilbydes.

Infrastrukturelle aspekter

H.C. Ørsted Værket har haft godsjernbanen løbende lige uden for døren i Tømmergravsgade. Desuden er adgangen til kaj anlæg og dermed vandvejen nem. Endelig løber Vasbygade, som i alt fald i vore dage er en vigtig gennemfartsvej, langs værket.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Det tidligere nævnte knopskydende karakteristika ved værket rummer et højt formidlingspotentialer. Man kan både se dele af de helt oprindelige bygninger, af udbygningerne og af de sidste nye skud på stammen. Bygningens dramatiske fremtoning i området med sin højrøde farve, katedralagtige vinduer og høje, dampende skorstene appellerer til fantasien om et kraftcenter, hvor energier tæmmes og udnyttes.

Det er desuden vigtigt, at det tidligere produktionsflow stadig er afspejlet i sammenhængen mellem kaj anlægget, kullosningspladsen, værket og den tilhørende infrastruktur i form af vejforløb og jernbanespor. Selvom områderne i dag er funktionstømte, er der her tale om væsentlige historiske delelementer, der sikrer den visuelle sammenhæng med selve værket.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Ovennævnte delelementer har stor betydning for den samlede oplevelse af området. De bør i videst mulig omfang værnes og indgå i den fremtidige brug og som man godt kan forestille sig og ønske sig bevaret i en eventuel genanvendelse af området.

Litteratur

Duhn, Leo et al.: Københavns Elværker 1892-1992. Københavns Belysningsvæsen, 1992.

H. V. T.: H. C. Ørstedsværket, i: København, i: Københavns Belysningsvæsen. Demonstrationslokalet 1964, s. 78-82, ill.

Kelbjørn, J.: Københavns Elværker 1892-1967. København, 1967.

Kingod, Jette: Skifteholdsarbejdet giver mindre sygdom gennem øget solidaritet,. Absalon 1977. Årg. 79, s. 248-250

Københavns Elektricitetsværker 1892 - 5. Marts - 1942. Udg. af Københavns Belysningsvæsen. København, 1942.

Københavns Varmeværker 1925 - 8. sept. 1950. Udsendt af Københavns Belysningsvæsen. Kbh, 1950.

Ludwig, Otto: De dækker et stort kontaktbehov. Kommunalarbejderen 1972, nr. 10, s. 16-19

Tjekkisk turbineanlæg til Ørstedsværket. Amt og kommunebladet. 1982, nr. 10, side 4

Se også Københavns Bibliografi 3, s. 69-70 (21 henvisninger)

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industriregistreringen, Nationalmuseet, 8 interiørfotos samt 20 stk. affotograferede fotos

Henkel A/S

Adresse:	Carl Jacobsens Vej 29-37, 2500 Valby
Matrikelnummer:	1471 & 1317 Valby
Opførelsesår:	Nr. 29-33: 1918-19. Nr. 35-37: 1929-33
Arkitekt:	Nr. 29-33: Ole Falkentorp og F. Freese Nr. 35-37: O.H. Nicholaisen og H. Kruse
Produktionsperiode:	(1923) Nr. 29-33: 1965 - Nr. 35-37: 1930 -
Primære produktion:	Vaskepulver, sæbe m.v.
Produktionsform:	Yngre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Høj iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	Flere ml. 1930-40 samt i 1958, 1965 og 1988

Industrimiljøets historie

Valby godsbanelinje bliver bygget i 1909 og kort efter anlægges Carl Jacobsens Vej. Gaden er fra starten tiltænkt industribebyggelse og kan betegnes som hovedstrøget i dette ene af Valbys flere industriområder. Københavns Sukkerraffinaderi fra 1914 lidt længere henne ad gaden er den første virksomhed der slår sig ned, og andre følger snart efter.

Skandinavisk Henkel havde siden 1923 haft til huse i Havnegade. I 1930 etablerer firmaet sig på Carl Jacobsens Vej 35-37. Som det første på grunden opføres en fabriksbygning med det karakteristiske vandtårn, der stadig rager op som et landemærke. Bygningen, som er den største på grunden, bliver placeret tilbagetrukket fra Carl Jacobsens Vej for at være så tæt på godsbanelinjen som muligt, så det stikspor man anlægger ikke bliver unødvendigt langt. Samtidig opføres et transformerhus, et kedelhus og en skorsten sydøst for fabriksbygningen.

I 1934 der bliver der bygget en funktionærbolig for sæbemesteren samt en garage ud til Carl Jacobsens Vej ved nr. 37.

To år senere forhøjes vandtårnet med 29 m., og i 1937 bliver fabriksbygningen udvidet i retning mod Gammel Køge Landevej. Udvidelsen er i fire etager og bliver arkitektonisk holdt i samme formsprog som resten af bygningen.

I 1937 bygges en værkstedsbygning mod banen ved siden af kedelhuset i to etager. Er i dag nedrevet.

I 1940 opføres en to-etagers lagerbygning foran fabriksbygningen, dvs. helt ud til Carl Jacobsens Vej. På tegningerne i byggesagen kan man se, at der er planlagt en forhøjelse af bygningen, men det sker først i 1958 ud mod Gl. Køge Landevej og resten i 1964. Også i 1940 bliver der anlagt et stikspor fra godsbanen tæt bag den nye bygning.

Diverse om- og tilbygninger, eksempelvis forhøjelse af kontorfløjen på fabriksbygningen, opsætning af en forbindelsesgangbro og en siloopstilling er kommet til over de næste årtier. Den gamle murede skorsten erstattes af en ny i stål i 1988.

I 1965 overtager Henkel nabobygningen i nr. 29-33, som Trifolium Frø (dengang Skandinavisk Frøkompagni) får opført i 1918-19. Bygningen er i tre, nu sammenhængende, dele, og det er oprindeligt planen at bygge det hele på ene gang, men kun hovedbygningen ud mod Carl Jacobsens Vej bliver opført i første omgang. Den bliver anvendt som pakhus med frøtørreri i kælderen. De to andre dele, endnu et pakhus og en administrationsbygning, tilføjes i hhv. 1930 og 1938.

I dag hedder firmaet Ecolab (nogle steder ses formen Henkel-Ecolab) og er i samme branche som det gamle Henkel. Nu kalder man ikke mere produkterne sæbe og vaskepulver, men "kemikalier til rengøring og desinfektion".

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Henkel-Ecolab var/er en af sværvægte i Carl Jacobsens Vej-industri kvarteret. Virksomheden ankommer tidligt til området og fylder rent fysisk meget i gadebilledet, især efter indlemmelsen af Trifoliums bygningskompleks. Alle bygningerne er store, og ikke mindst det markante Henkel-tårn kan ses på lang afstand pga. beliggenheden ud til det åbne baneterræn.

Virksomhedens dominerende tilstedeværelse har i høj grad været med til at præge og definere denne del af Valby. Sammen med de andre store virksomheder er områdets status som industri kvarter stationært i lang tid, og først inden for de sidste årtier har industrivirksomhederne i nogen grad forladt Carl Jacobsens Vej og overladt bygningerne til enten nedrivning eller genanvendelse til andre erhverv. Kvarteret er dog stadig overvejende industri/erhvervsområde.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Henkels første bygninger:

Fabriksbygningen er i jernbeton med skalmur i røde sten. Den er fire etager høj og sydvestfacaden står ti fag lang. Den modsatte facade er opdelt væsentligt anderledes og står 15-19 vinduesfag lang, alt efter hvilken etage man ser på. Størstedelen af vinduerne er store og småsprossede jernvinduer, dog ses en del høje, noget smallere vinduer og desuden også flere nyere vinduestyper. Taget er saddeltag med relativ svag rejsning og beklædt med tagpap. For- og bagfacaden er taktfast opdelt i let tilbagetrukne felter, hvor vinduerne er placeret. Asymmetrisk

placeret ses to risalitter som markerer bygningsudvidelsen fra 1937. Gavlene har også store vinduer og desuden porte i den ene ende. På sydvestfacaden og nordvestgavlen er der store halvtage over læsseramperne. Hele vejen rundt om bygningen løber en kraftig cementgesims umiddelbart over 3. etages vinduer. Til venstre på nordøstfacaden står tårnet kraftigt markeret. Det er trukket frem således, at det kun er sammenbygget med resten af bygningskroppen på bagsiden. På den nederste del, som nogenlunde modsvarer resten af bygningens højde, er der smalle vinduer i smalle lodrette tilbagetrukne felter. Disse fortsættes i resten af tårnets vinduesløse del. Gesimsen fra fabriksbygningen går igen lige under tårnets afslutning.

Funktionærboligen fra 1934 ligger på hjørnet af Gl. Køge Landevej og Carl Jacobsens Vej, som den har indgang mod. Bygningen har kvadratisk grundplan og er i en etage med tre tredelte vinduer til hver side. Den står i blank mur på cementsokkel med tagpapklædt pyramidetag og ovenlysvinduer. På hvert hjørne er et mønster af fremhævede hjørnestein.

Lagerbygningen fra 1940 er i jernbeton med skalmur i røde sten. Den opførtes oprindeligt kun i to etager, hvilket stadig kan ses på nuanceforskelle i murværket. Efter den blev forhøjet, står den nu i fire etager og 18 fag lang opdelt af smalle lodrette fremhævede murafsnit. Vinduerne i de to nederste etager er næsten udelukkende småsprossede, mens de øvrige er skydevinduer. Taget er tagpapklædt sadeltag. Mens nordfacaden mod Carl Jacobsens Vej står taktfast og ubrudt, er sydfacaden mod gården anderledes opdelt med bl.a. et stort midterfelt over en portåbning og døre. Vestgavlen er uden udsmykning og har seks vinduer i kun de tre nederste etager. Også her er det en blanding af småsprossede og skydevinduer. Østgavlen er domineret af højt parti i rå beton som går fra 3. salen og op over bygningens taghøjde. Partiet er ca. halvdelen af gavlens bredde og centreret. Øverst smalner det ind og danner en slags betontagrytter med fire små runde vinduer. På hver side af betonpartiet er der skydevinduer og i nederste etage to af de samme små runde vinduer. Der er et stort halvtag på bygningens vest- og sydside.

Bygning overtaget fra Trifolium Frø:

Som nævnt opførtes bygningen i flere tempi. Den ældste del, hovedbygningen som ligger ud mod gaden, er grundmuret i tre etager med højt helvalmet, teglklædt tag. Facaden i 11 fag domineres i høj grad af en stor rundbuet frontispice, som tidligere havde et klassisk motiv med nøgne mennesker, et overflødhedshorn, en urne på en alteragtig spølkum m.v. i sandsten eller cement, men dette er nu nedtaget. I dag er der blot en slags cementopsats, hvori firmanavnet "Henkel" står. Resten af facaden står udekoreret bortset fra fire svagt fremtrukne murede pilastre under frontispicen. En stor rundbuet dør med sildebensmønster er centreret på facaden. Gavlene er i et fag tilbagetrukket fra facaden på både gård- og gadesiden og fremstår dermed smallere end resten af bygningen. Mod gården former bygningen en kort, knækket og delvis skråtstillet fløj i samme arkitektoniske stil. Den er placeret asymmetrisk umiddelbart sydøst for bagfacadens portåbning. Over denne ses et ur i kunsthæder indramning.

I 1930 opføres et frøpakhuis i fire etager sydøst for hovedbygningen. Der blev samtidig bygget en forbindelsesbygning i tre etager med portåbning mellem de to bygninger. Frøpakhuset er i røde sten, otte fag langt og ligger skråt indad i forholdt til gaden. Det har dermed samme orientering på grunden som den knækkede fløj bag på hovedbygningen. Vinduerne er småsprossede trævinduer, og bygningen fremstår uden nogen facadedekoration. Taget er fladt med tagpap.

Den sidste tilbygning fra 1938 er i røde sten, tre etager høj, 16 fag lang og ligger i forlængelse af den knækkede bagfløj på hovedbygningen. Facaderne er uden udsmykning bortset fra fremtrukket trappetårn, som er en smule højere end resten af bygningen og afsluttet øverst med et stort vindue delt af fire lodrette sprosser. De øvrige vinduer er usprossede, og taget er fladt

Industrimiljøets udtryk

Henkels første kompleks i nr. 35-37 ser nøjagtigt ud, som det det er: en fabrik. De to massive bygningskroppe, hvor bygningen nærmest jernbanen har de store jernopsprossede vinduer, som er typiske for den tids fabrikker, lader ingen i tvivl om, at her foregår en vareproduktion af en eller anden slags. Bygningernes store dimensioner samt det prunkløse og lidt tunge arkitektoniske formsprog udstråler en solid, og industriel monumentalitet, hvor tårnet bryder fladerne som et vartegn, det var meningen, at man skulle kunne se på lang afstand. Den åbne beliggenhed ud til banen understreger dette. Dermed signaleres en stolt selvbevidsthed – virksomheden søgte ikke at gemme sine produktionsbygninger, men viste dem gerne frem.

Den tidligere Trifolium-bygning, som Henkel senere erhvervede har et helt anderledes udtryk. Set fra gadesiden kunne man tro, at man stod overfor en kolossal herregård. Bygningen kan i sin opbygning med de hvide småsprossede trævinduer og nærmest overdrevent store rundbuede frontispice minde om hovedhuset på et gods. Samtidig virker bygningen streng og utilnærmelig modsat de tidligere omtalte produktionsbygninger, som trods deres umiskendelige fabrikspræg alligevel har et mere åbent udtryk.

Infrastrukturelle aspekter

Henkel lå perfekt i forhold til Valby godsjernbane, som så at sige løb i deres baghave. For at lette transporten af råvarer og færdigprodukter yderligere fik Henkel anlagt et stikspor, så man havde jernbanen til rådighed helt ind på virksomhedens grund. Togvognene kunne således køres helt hen til læsseramperne. Stiksporene er ikke i drift mere, men flere korte strækninger af jernbanesporene kan stadig ses på grunden.

Godsbanen er hovedårsagen til, at dette industrikvarter opstod netop her. Beliggenheden nær Gl. Køge Landevej har givet også haft betydning, men kun sekundær i forhold til godsbanen når vi taler om de store virksomheder.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Af de to bygningskomplekser, Henkel og Trifolium, har bygningerne på nr. 35-37 det største formidlingspotentialer med sit rå og rustikke udseende, de store vinduer, læsseramperne og tårnet. Med de sparsomme arkitektoniske udsmykningsdetaljer udstråler bygningen utvetydigt funktionalitet og produktion.

Den tidligere Trifolium-bygning ligger med sin tyngde og monumentalitet som en solid klods i gadebilledet. Bortset fra den markante frontispice er bygningen mere anonym og tillukket. Den minder som nævnt mest om et gods, men når man kender til den anvendelse, giver den beskueren fornemmelsen af at stå foran et agtværdigt gammelt forretningsimperiums hovedkvarter, hvor velovervejede og fornuftige beslutninger tages.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Begge bygningskomplekser anvendes som nævnt af Henkel-Ecolab. Skulle bygningerne skifte ejer og finde ny anvendelse i fremtiden, vil det vigtigste aspekt være, at friholde dem for om- og tilbygninger, der spolerer det intakte udtryk bygningerne har i dag. F.eks. vil det være forkert at fjerne læsseramperne og halvtage, da de bidrager meget til vise, hvordan vareflowet ud og ind af fabriksbygningen har fungeret. Henkel-tårnet bør naturligvis bibeholdes, da det er en essentiel del af fabriksbygningen. Den gamle murede skorsten er allerede væk, og det er jernbanesporene beklageligvis også, bortset fra de omtalte tilgroede rester. Man kunne dog uden større besvær redde disse få meter ved at rense op omkring dem, således at de ved deres synlighed kunne komme til gavn som fortællende element. Det er jo netop en væsentlig del af dette industrimiljøes styrke, at det har en lokal forankring i et industrikvarter, og at industri og infrastruktur i dette område med andelsspor, andelslokomotiv m.v. har indgået i et så tydelig samspil.

Diskret placerede skilte med oplysninger om bygningernes tidligere og nuværende brug samt et antal ældre interiørfotos ville være nyttige og oplysende for de, som færdes i denne industrigade. Ligeledes kunne det overvejes, om man i dialog med virksomheden kunne få udpeget de bevaringsværdige elementer i firmaet.

Litteratur

Jensen, N. E.: Industribygninger i Københavns Kommune. Arbejdsnotat. 1-4. Planstyrelsen, 1991, bind 4, side 44-45.

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industriregistreringen, Nationalmuseet, 6 exteriørfotos, 1978 samt flere ældre fotos og luftfotos

www.e2.dk

Holger Petersens Tekstilfabrik og tilhørende arbejderboliger

Adresse:	Fabrik: Tagensvej 85, 2200 N Boliger: Tagensvej 83, 2200 N
Matrikelnummer:	Fabrik: 2532 Udenbys Klædebo Boliger: 1743 Udenbys Klædebo
Opførelsesår:	Fabrik: 1883 Boliger: 1885
Arkitekt:	Johan Schrøder: Kontorbygningen og arbejderboligerne. Bernhard Ingemann fra 1905 (1878) 1883 - 1966
Produktionsperiode:	Båndfabrik, spinderi, knapfabrik og farveri.
Primære produktion:	Fabrikssamfund/Ældre klassisk
Produktionsform:	Fredet
Bevaringsbestemmelser:	1905, 1923, 1950, 1966
År for større ombygninger m.v.:	

Industrimiljøets historie

Holger Petersens tekstilfabrikation starter i St. Kongensgade i 1878 og flytter derefter til Kastelsvej i 1880. Fra 1883 påbegyndes opførelsen af anlægget på Tagensvej, der er tilpasset produktionsformålet og den ønskede produktionsstørrelse. For de enkelte udvidelser og ombygninger: se under Industrimiljøets fysiske anlæg.

Til fabrikken opføres i 1885 en række arbejderboliger, og der opstår dermed et lille fabrikssamfund – en såkaldt familistère efter det idealistiske forbillede, som den engelske industriherre Robert Owen havde været fortalere for. Som noget særligt er der i stueetagen en sal, hvor arbejderne kan samles. Der er også et lille bibliotek, hvor aviser og bøger frit kan lånes, her afholdes fester, og her spiser de ugifte arbejdere. Ud over boliger er der desuden tilknyttet småhaver og et marketenderi. I årene mellem 1885 og 1905 udbygges anlægget med få års mellemrum med adskillige nye bygninger med forskellige karakterer. I 1923 bliver nogle eksisterende bygninger ombygget, og i 1950 og 1966 kommer helt nye bygninger til. Anlægget står i dag næsten intakt, idet kun småbygninger er blevet nedrevet efter fabrikkens ophør i 1966.

I 1903 arbejder 300 arbejdere, mænd, kvinder og børn med at tilvirke alle typer bånd, lidser, kraveindlæg og stofknapper. I uldspinderiet og -farveriet tilvirkes især strømpegarn. Fabrikken har på det tidspunkt en søsterfabrik i Malmø med ca. 250 arbejdere. Hovedkontor og lager ligger i Købmagergade 44 i det gamle Vajsenhus.

Fabrikken er i begyndelsen dampdrevet og er som flere af de øvrige københavnske tekstilfabrikker i ét plan, hvor den engelske praksis ellers er produktion i flere etager og med lodret kraftoverføring mellem etagerne.

Industrimiljøets rolle i regionens industrihistorie

Fabrikken er en af de få bevarede af de store tekstilfabrikker, der opførtes i 1880'erne i Københavns yderkanter. Fabrikken er en af de ældst bevarede fladebyggerier, der i denne periode fik sin udbredelse. Da byggeriet blev påbegyndt, lå området på grænsen mellem land og by, og en af fordelene var netop, at man kunne undgå at bygge i højden og i stedet kunne brede sig udover et større areal.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Første del af det af anlægget er bygget i 1883 og består af en 2-etagers fabriksbygning og en 1-etagers farveribygning. Begge bygninger er grundmurede og blev oprindeligt opført med shedtage. Farveribygningen fik 6 tagfag og fabriksbygningen 13. I 1923 blev en del af fabrikskomplekset ombygget, og taget på den to-etagers fabriksbygning blev omdannet til sammenstillede sadeltage. Den lille farveribygning beliggende mod Tagensvej står stadigvæk med shedtag, hvilket gør den til en af de ældste bevarede shedtags-bygninger i Danmark.

Kontorbygningen med indeholdende lager beliggende ud imod den lille stikvej, bliver opført i flere etager mellem 1885 og 1897. Byggeriet er opført i gule maskinsten med skifertag og fremstår nu som et tre-fløjet hus i to etager med høj kælder og forhøjet midterrisalit. Over porten i centrum af midterrisalitten er det valmede tag udstyret med trekantgavl. Langs facaden løber en tandsnitgesims i hele bygningens længde både som cordon- og hovedgesims. De opsprossede trævinduer er malet brune og anbragt i dybe vinduesnicher udsmykket med ørelisener.

I 1891 opføres en fabriksbygning til venstre for hovedbygningen, således at de ligger i forlængelse af hinanden langs vejen. Byggeriet er opført i samme materialer og i samme formsprog som hovedbygningen. Byggeriet er ligeledes i to etager, har mansardtag og høj kælder. Hele bygningen har højere taghøjde end administrationsbygningen.

I ansøgningsdokumenterne om tilladelsen til at foretage denne udvidelse, kan man læse, at planer om at forbinde Tagensvej med Bragesgade forbi Nannasgade var under overvejelse. Man fik dog alligevel tilladelse til at byggetilladelse, og Tagensvej og Bragesgade er aldrig blevet forbundet.

I 1892 bygges en væveribygning med shedtage i 6 bredde tagfag. Spinderiet bygges mod syd op til 1891-byggeriet og mod øst op mod den tidlige fabriksbygning fra 1883 således, at der nu reelt er tale om fem store sammenhængende bygningskroppe.

Den sjette bygningskrop bliver føjet til i 1905, hvor der mod nord opføres en en-etagers grundmuret spinderibygning i 13 shedtagsfags bredde. Bygningen flugter mod syd med væveriet og den øvrige fabriksbygning, og komplekset breder sig nu så langt, at denne bygning ligger helt ud til Hamletsgade. Bygningen er opført af Bernhard Ingemann, og han udformer gavlen mod Hamletsgade som en spektakulær mur, der er fagdelt ved pinakelpryedet liséner og er underinddelt i rundbuenicher og murranke, der er formet som indehaverens initialer. Facadedækmuren rager op over de øvrige bygninger og aflukker helt komplekset mod gaden.

I 1923 ombygges shedtagsbygningen fra 1883 radikalt. Facaden forandres til det nuværende udseende: Murene forhøjes, og shedtaget nedlægges og ombygges til tre almindelige sammenstillede saddeltag. Der gøres en hel del ud af de tre nye gavle, der anlægges efter et symmetrisk princip, hvor det midterste er udstyret med et stort rundbuestukket, halvcirkulært vindue i gavlen og en halvcirkulær trappe til indgangen under niveau. De to flankerende gavle har murede nicher, der svarer til det midterste og der er fine detaljer i murværket omkring tagrenderne, gesimserne og gavlafslutningerne, der er udstyret med en lille base med en kugle på hver. Holger Petersens initialer, som de er udformet på dækmuren mod Hamletsgade, går igen på facaden. De nye lokaler skulle bruges til farveri, tørrelokale, kontorer, lagre mm.

I 1950 opføres endnu en tilbygning, stadig i samme stil. Det er spinderiet mod Hamletsgade, der bliver forlænget med 3 meget brede shedtagfag.

I 1966 opføres sidste bygning til komplekset, en administrations-, kontor- og produktionsbygning. Byggeriet er både i stil, materialevalg og konstruktion helt anderledes end resten af fabrikken. Huset ligger for sig selv mod vest på grunden, har 48 fag og er opført i 3 etager med delvis kælder. Bygningen har bærende facadesøjler af tegl samt midtersøjler af jernbeton og gavle opmuret af teglsten. Alle fire facader fremstår således domineret af tegl, hvilket forstærkes af nogle meget dybe vinduesnicher, der næsten usynliggør vinduesglasset. Etageadskillelserne er udført som jernbetonribbedæk, og tagkonstruktionen er af træ beklædt med brædder til tagpaptækning.

Industri miljøets udtryk

Homogent fabriksanlæg opført og udvidet i konsekvent og gennemført fladebyggestil. Mest afslørende fabrikstræk er monotonien, ikke mindst på grund af de mange gentagne shedtage og den anonyme, nøgterne og solide byggestil, som vidner om en vis mådehold overfor unødvendig staffage.

Dog er den udsmykning, der trods alt findes, langt fra uden symbolsk betydning og prestigetegn. Udsmykningen begrænser sig til ydermurene og gårdrummet, der blev renoveret i 1923. Et godt eksempel er facademuren mod Hamletsgade, hvis markedsføringsværdi man ikke skal underkende. Fimalogoet i form af Holger Petersens initialer er brugt i en gentagen ornamentik og brugen af pinakler og murede nicher virker som en næsten forfinet kontrast til byggeriet bag muren. Denne og den ligeså enkle, gedigne og djærve ornamentik, der er brugt på de øvrige facader mod Tagensvej og i facaderenoveringerne fra 1923, sender signaler om både overskud, firmastolthed og grundighed. Her herskede det ”intensive rastløse Arbejdsliv og den minutløse Orden og Renlighed”, som det siges i en positivt stemt samtidig skildring. Shedtagskonstruktionen får også fine ord med på vejen, idet den praktisk leder lys og luft ind i hver krog af lokalerne.

Infrastrukturelle aspekter

Det almindelige vejnet har været den vigtigste infrastruktur. Den senere anlagte godsbane ikke så langt væk har dog muligvis også spillet en vis rolle.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Formidlingspotentialet er højt i kraft af det intakte anlæg med alle dets tidstypiske om- og tilbygninger. Kontorbygningen, shedtagsbygningerne og arbejderboligerne på et lille geografisk område fortæller meget om produktionsformen og tankerne bag arbejdernes hverdag. Fabrikken opleves som en organisme, der er den faste ramme om fritidsliv, arbejdsliv og produktion.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Bygningerne kan finde anvendelse for en række erhverv som det allerede i lang tid har været tilfældet. Det bør tilstræbes, at der foretages så få ændringer indendørs – dog må ruminddelingen være funktionel med de krav der stilles i dag. Udvendigt på bygningerne bør der ikke foretages ændringer af f.eks. vinduer mv. Fremtidig vedligeholdelse bør ske med samme hensyntagen som den nylige restaurering.

Det ville være ønskeligt, om der på et offentligt tilgængeligt sted ved området kunne tilvejebringes information om dette fine stykke industrihistorie ved skiltning, fotos eller lignende.

Litteratur

Federspiel, Søren: Holger Petersens Tekstilfabrik. Nørrebro Årsskrift / Nørrebro Lokalhistoriske Forening og Arkiv 1995, nr. 9, s. 15-16, ill.

Jensen, N. E.: Industribygninger i Københavns Kommune. Arbejdsnotat. 1-4. Planstyrelsen, 1991, bind3, s. 52-55

Jørgensen, Caspar: Holger Petersens fabrik. Fabrik og bolig 1992, nr. 1, s. 32-33, ill.

Jørgensen, Caspar: Holger Petersens fabrik København. Fabrik og bolig 1990, nr. 1, Side 27-38, ill.

Holger Petersen. Engros-Forretning og Fabriker.
De Danske Byerhverv. 1904, bind 2, III, s. 1-12, ill.

Stein, Hendrik: Holger Petersen. Paa 100 Aars Dagen for Landstingsmand, Grosserer Holger Petersens Fødsel...1943. 152 s., ill.

Toft Jensen, Hannelene: Arbejderboligerne ved Holger Petersens fabrik på Tagensvej i København. Fabrik og bolig 1990, nr. 1, S 39-42, ill.

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industriregistreringen, Nationalmuseet

Holmen

Adresse:	Adskillige
Matrikelnummer:	Adskillige
Opførelsesår:	1690 (Nyholm) – 1980erne
Arkitekt:	Philip de Lange, Ferdinand Meldahl m.fl.
Produktionsperiode:	1690 – 1990erne
Primære produktion:	Skibsværft og arsenalfunktion for flåden
Produktionsform:	Offentlig produktion
Bevaringsbestemmelse:	Fredet, høj, middel, lav og ingen iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	Adskillige

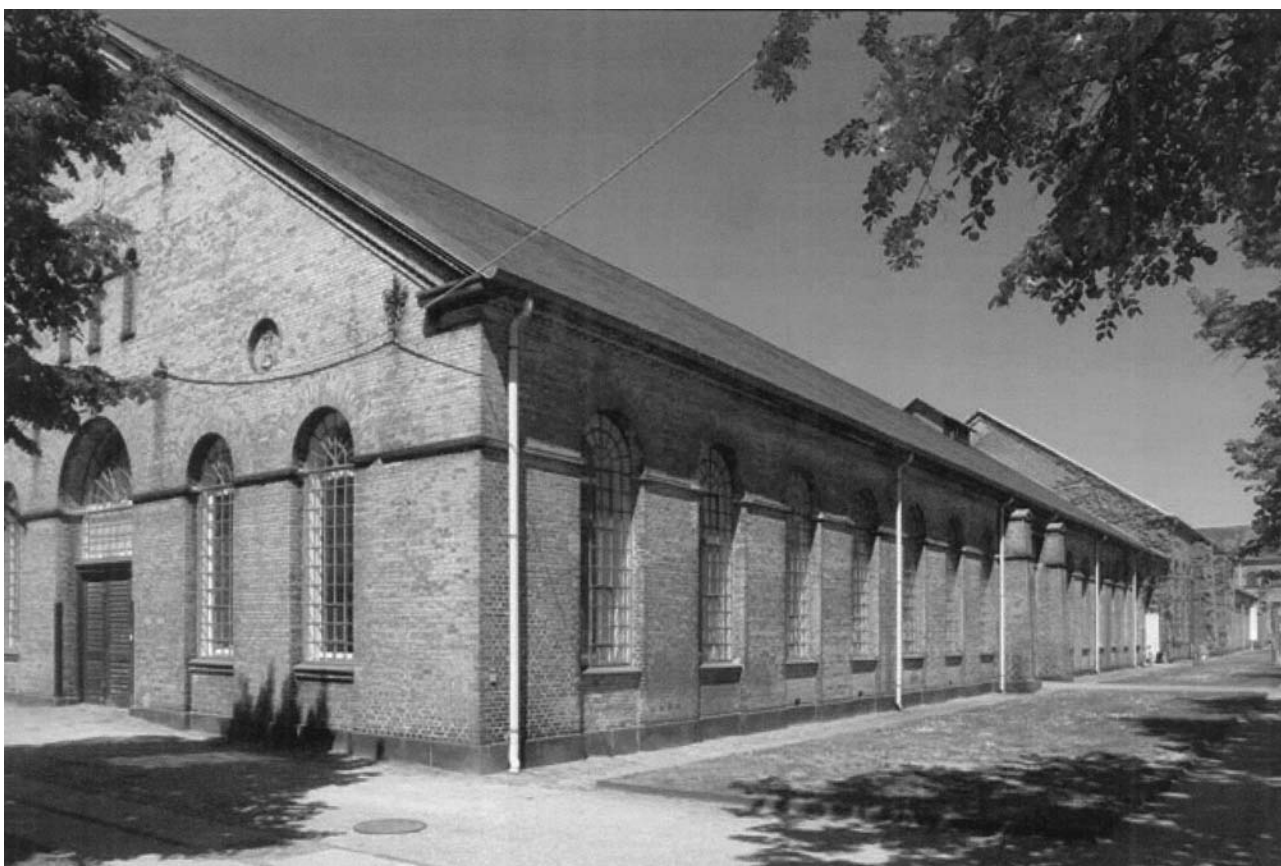

Foto: Andreas Trier Mørch

Industrimiljøets historie

Holmen er en fællesbetegnelse for alle de områder og institutioner, hvor den danske flådes materiel blev fremstillet, repareret, vedligeholdt og opbevaret. Det omfatter Gammelholm, Nyholm med Flådens Leje, Frederiksholm, Dokøen og Arsenaløen, Bodenhoffs Plads og dokken på Christianshavn. Orlogsværftet havde umådelig stor betydning for København. Det var ca. 300 år landets største arbejdsplads. I 1970 løb det sidste skib af stablen, men den sidste håndværker forlod først værftet i 1991.

Holmen var en by i byen, idet området var skarpt afgrænset i forhold til København. Flåden havde deres egne love, hospitaler og skoler. Den havde også eget fængsel, kirker og kirkegårde, og var i

det hele taget i stand til at forsyne sine ansatte med alle fornødenheder såsom arbejde, uddannelse, bolig, mad, brændsel og klæder. Desuden betalte ca. halvdelen af bygens borger ikke skat, fordi de var tilknyttet søetaten.

Det er også på Holmen, at industrialiseringen inden for skibsbyggeriet tager sin begyndelse, og værftet er førende frem til midten af 1800-tallet. Det er da landets største arbejdsplads, og det er her, at ibrugtagningen af dampkraft i produktionen begynder i Danmark. På Holmen stod Danmarks første dampmaskine, der bliver taget i brug i 1790, og i 1806 indkøber man to avancerede Boulton & Watt maskiner til Ankersmedien på Gammelholm. I midten af 1800-tallet må værftet omstille produktionen til de nye dampdrevne jernskibe. Dette medfører en øget brug af dampkraften i produktionen. Desuden bliver en del af træværkstederne overflødige, mens smedjer mv. får større betydning. Denne udvikling kan umiddelbart ses i en række nye værkstedsbygninger, smedjer mv. af arkitekt Ferdinand Meldahl.

Der sker desuden en stor teknologisk udvikling i samarbejde med B&W, der bliver grundlagt i 1843. Dette sker dels gennem formaliseret samarbejde, dels gennem en uformel vandring af arbejdskraften mellem de to "virksomheder"; Wain er f. eks. tidligere underdirektør på orlogsværftet. I slutningen af det 19. århundrede er det dog Orlogsværftet der halter bagud teknologisk, men på trods af, at der er ikke sket udbygning af maskinkraften og de fysiske anlæg på værftet, produceres der alligevel torpedobåde, panserskibe og efter 1911 ubåde på værftet.

Holmen er den danske flådes hovedbase gennem tre århundrede, og den er stadig med sine bygninger, beddinger og pladser en vigtig del af Københavns havn. Den har altså været der længe, men først inden for de seneste år er den blevet tilgængelig for offentligheden.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Som ovenfor skitseret har Holmen haft overordentlig stor betydning i industrihistorien. Der har være værft i omkring 300 år, og man er tidligt ude med ny teknologi. Man formår at tilpasse sig skiftende tiders krav og udfordringer og selv i dag med den meget anderledes anvendelse, kan meget af områdets industrihistorie stadig spores og opleves.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Bebyggelsen på Holmen er blevet til igennem en periode på over 300 år. En del bygninger er blevet ændret, men kun sjældent er der tale om deciderede nedrivninger, hvorfor der er stor byggeteknik- og arkitektonisk variation repræsenteret på området.

Bygningskompleksiteten på Holmen er stor, og litteraturen om den er særdeles omfangsrig. Her er det ikke muligt at beskrive alle bygninger, hvorfor vi har valgt kun at fremhæve tre, der rent industrihistorisk repræsenterer hver deres periode, med godt og vel hundredes mellemrum. Derudover henvises til litteraturlisten og til omstående oversigtsplan.

På adressen www.baadlaug.dk findes desuden en lettilgængelig og udførlig, men dog ikke komplet fortegnelse over bygningsmassen, hvor opførelsesår og arkitekt er anført. De beskrevne bygninger er udpeget på et kort over hele Holmen.

Philip de Langes Mastekran på Nyholm fra 1749 var i sin samtid et gigantisk monumentalt byggeri, der vidner om en voksende produktion. Kranen er en tømmerkonstruktion omgivet af en muret skal. Skallen er kun opført som beskyttelse mod vind og vejr. Den karakteristiske trækonstruktion er, ad hensyn til elasticiteten, øverst oppe surret sammen med reb. En lignende kran blev opført på Christiansholm i 1754. Denne blev revet ned i 1869. Mastekranens status er uomtvistelig, med sine proportioner og sin størrelse dominerer den hele havneområdet og har igennem mange år

nærmest været et vartegn for Holmen, ikke mindst da Holmen var forbudt område.

Ferdinand Meldahls grovsmedje er opført i 1861. Byggeriet er opført i gul blankmur og har høje slanke rundbuede og opsprossede vinduer i alle fire facader, således at der strømmer et maksimum af lys ind til det centrale rum. Udvendigt er bygningen karakteriseret ved de kraftige murede stræbepiller, der flankerer de store portåbninger. Bygningen er en typisk procesbygning og er både lang og bred og har stor taghøjde. Bygningen udgør i dag en del af Kunstakademiets Arkitektskole.

Motortorpedobådsværftet på Frederiksholm, stammer fra 1854. Værftet var et kolossalt stort overdækket værksted, hvor de såkaldte MTB (motortorpedobåde) blev bygget og repareret. Bådene kunne sejle direkte ind på værftet igennem en decentral kanal. Proportionerne er gigantiske, og i sammenligning med mastekranen og smedjen markerer værftet kulminationen på udviklingen af søværnets procesbyggeri. Produktionen af MTB stoppede i 1993. I dag er Motortorpedohallen bygget om til lejligheder af arkitektfirmaet Vandkunsten. Byggeriet er præmieret for at have bevaret væsentlige strukturer i det oprindelige byggeri. Blandt andet ledes kanalen stadigvæk ind i den åbne hal, og 50'ernes ingeniørkunst med de originale jernspær som grundkonstruktion udgør en væsentlig del af det nuværende arkitektoniske udtryk .

Industrimiljøets udtryk

Overordnet er det karakteristisk, at der har været relativt god plads på Holmen. En del af bygningerne har monumentalkarakter, hvilket netop forstærkes af, at der er plads imellem husene. Men der findes en lang række bygningstyper, som hver udstråler deres specifikke udtryk, f.eks. monumentalitet, funktionalitet eller prunkløshed for blot at nævne nogle.

Der er nu opstået et mix af forskellige typer privatboliger og mindre firmaer, der ligger side om siden med store institutioner som Kunstakademiets Arkitektskole, det Rytmiske Musikkonservatorium og den nye Opera.

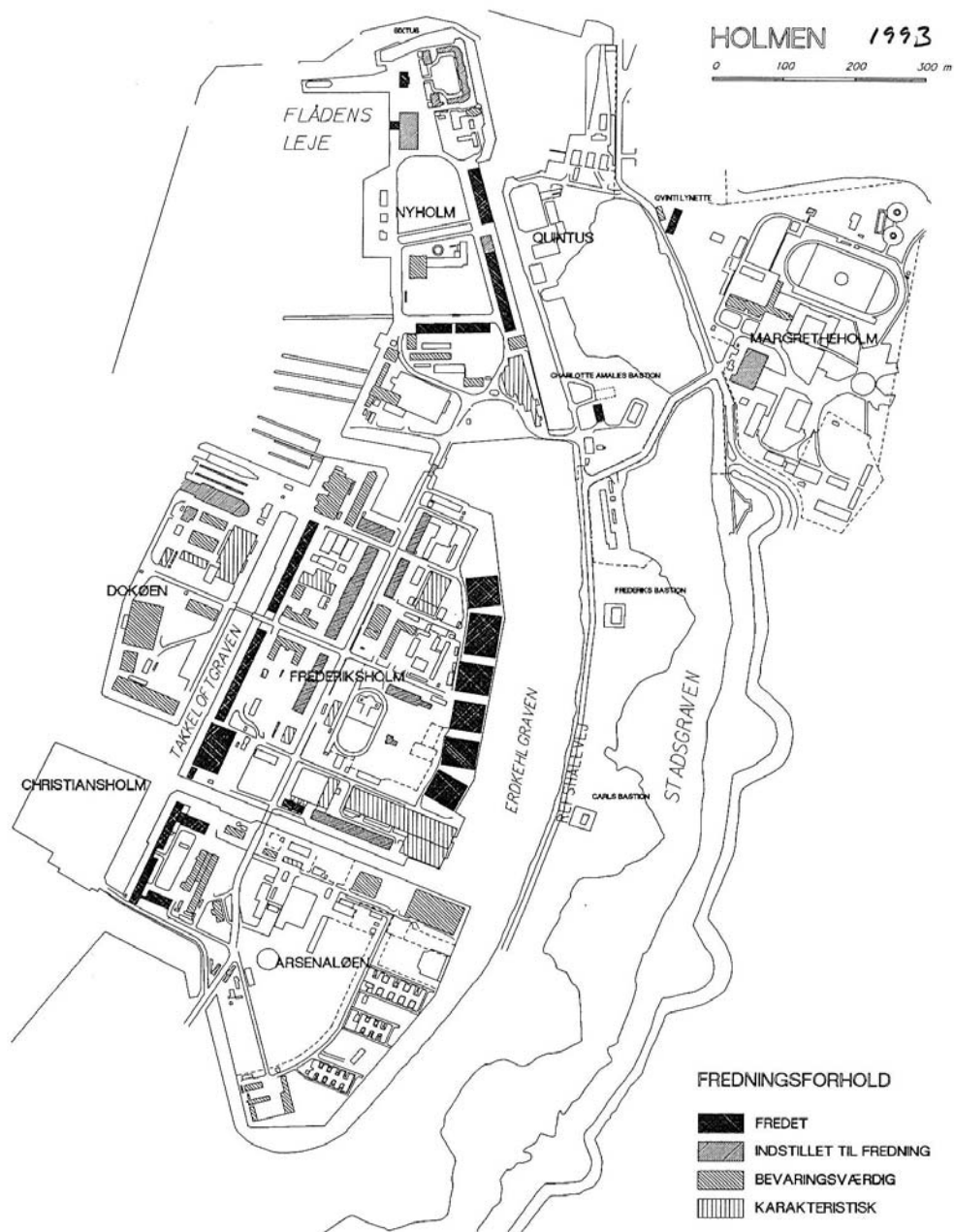
Visse steder er der med klogskab og nænsom tilgang til bygningerne tilført nyt liv i form af skoler, kulturelle institutioner, boliger, virksomheder og restauranter, men andre steder er der siden 1990'ernes begyndelse sket så store omdannelser og ændringer, at det i høj grad er gået ud over områdets vidneværdi som produktionsanlæg.

Infrastrukturelle aspekter

Adgangen til vandet har i sagens natur været det vigtigste infrastrukturelle aspekt. Desuden var der en sporvej mellem Nyholm og Frederiksholm.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Holmen har utrolig høj formidlingsværdi, som et vigtigt kulturhistorisk område. Som en, indtil for nylig, hemmelig del af byen er Holmens egen historie interessant. Bygningshistorisk er Holmen enestående fordi så mange tidsepoker, stilarter, byggeteknikker og arkitektoniske koryfæer er repræsenteret på et overskueligt område. Det er centralt at formidle den samlede bygningsmasse som rammen om en interessant industriarbejdsplads og desuden redegøre for værftets betydning for industrialiseringen.

Planstyrelsens kort over fredningsforhold, fra rapporten "Holmen - et planlægningsgrundlag"

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Hvis der ikke kan etableres en egentlig samlet formidling af området til de mange brugere heraf og gæster, bør der som minimum laves en "on-site"-formidling med vejvisere og tydelige historiske skilte, hvor bygningernes tidligere funktion formidles gennem tekst og billeder. Det er desuden oplagt at tage moderne mobiltelefon-teknologi i anvendelse således, at man kan modtage tekst og billeder, mens man bevæger sig rundt på området. Der bør desuden udgives en folder, der ved at formidle områdets samlede historie binder de enkelte bygningers historie sammen.

Det er desuden af stor vigtighed, at man, ud over at bevare og genanvende Holmens mange bygninger, i høj grad fokuser på at bevare de mange delområder og vandveje, der danner rammen for områdets særlige karakter, herunder de oprindelige kanaler, kraner, kajanlæg og beddinge. Disse strukturer er i høj grad funktionelle, og de er centrale at bevare – ikke mindst fordi Holmens produktionsbygninger er ribbet for deres funktionelle indhold.

Litteratur

- Arkitektur DK 1998. Årg. 42, nr. 4, s. 192-195. Beck, Poul: Holmen 1968. Et tilbageblik. Modelbyggerlaugets historiske bevaringsprojekt i 1:200. Marinehistorisk tidsskrift 2000. Årg. 33, nr. 2, s. 44-50.
- Bjerg, Hans Chr.: Holmen. Flådens base gennem 300 år. 1990. 24 s., ill.
- Bjerregaard, Jørgen: En oase midt i storbyen. Ingeniøren 1980. Årg.6, nr. 33, s. 20 og 25, ill.
- Blüdnikow, Bent: Tømmermænd. Siden Saxo 1987. Årg. 4, nr. 1, s. 27-33.
- Bygninger og anlæg ved Københavns Havn. 1988.
- Dahl, Erik: Holmen 1680-1980. 1994. 62 s., ill.
- Dehn-Nielsen, Henning: Holmen. Historiske steder i Danmark. 2003, s. 367-[371].
- Elling, Christian: Holmens Bygningshistorie 1680-1930. Kbh., 1932
- Floryan, Margrethe: København som kulturby. 1996, s. 32-38, ill.
- Flåde og teknik 1739-1989. Søværnets Tekniske Tjeneste 250 år. 1989. 183 s., ill.
- Gram, Dorte: Fra kuglelager til kontorer. Byggeforum 1996. Årg. 59, nr. 8, s. 20-23.
- Hold på Holmen. Udgivet af Forsvarsarbejdernes Oplysningsforening. 1987. 16 s., ill.
- Hovmand, Mogens: Krudt & kugler. I den kongelige marine. Grønlandshistorier samt andre episoder fra Søværnet i halvtredserne. 2002, s. 47-52.
- Jensen, Børge: Søværnets stampersonel. Fra Holmens Faste Stok til chefsergent, marinespecialist og mekaniker. 1991. 267 s., ill.
- Justesen, Erhardt Martin: 10 dage i spjældet. Marinehistorisk tidsskrift 1994. Årg. 27, nr. 3, s. 75-90, ill.
- Kjersgaard, Erik: Rejse gennem Danmarkshistorien. 2001, s. 162-164
- Kongsgaard, Lise: Det danske træhus - en levende tradition. 1994, s. 26-27.
- Lisberg Jensen, Ole: Naziflag på Holmen. Marinehistorisk tidsskrift 2000. Årg. 33, nr. 4, s. 112.
- Nørby, Søren: Med orlogsflaget på halv. Udlevering af Søværnets torpedobåde i foråret 1941. Marinehistorisk tidsskrift 2002. Årg. 35, nr. 4, s. 89-116.
- Pri, John: Adgang tilladt. Havn & by 2001. årg. 4, nr. 4, s. 10-11.
- Pri, John: Flåden forlader Holmen. Københavns Havneblad. 1990. Årg. 43, nr. 3, s. 8-9, ill.
- Rasmussen, Frank Allan: Holmen og Orlogsværftet. Fabrik og bolig 1991. Nr. 2, s. 3-16, ill.
- Rasmussen, Frank Allan: Fra Southampton til København: Overførsel af dokteknologi til Holmen 1852-58. Fabrik og bolig 1995. Nr. 1, s. 5-39, ill.
- Rasmussen, Frank Allan: Kongen og folkets København - gennem 800 år. 1996, s. 105-127, ill.
- Sabroe, Poul: Broen over tre århundreder. Byggeplads Danmark 1997. Årg. 9, nr. 2, s. 42-45.

Saxtorph, Henrik: Flåden gøres klar til ødelæggelse 1807. Marinehistorisk tidsskrift 1990. Årg. 23, nr. 4, s. 3-20, ill.

Seerup, Jakob: Indsamling og dokumentation i forbindelse med uddybning af Flådens Leje, foråret 2000: Marinehistorisk tidsskrift 2000. Årg. 33, nr. 4, s. 107-111.

Ulrik, Susanne: Et vartegn åbner sig. Havn & by 1998. Årg.1, nr.2, s.10

Varming, Michael: Marinestationen Holmen - en gennemgang af de bevaringsværdige bygninger ved overgang til civilt brug. Fabrik og bolig 1998, særnr., s.38-48.

Ventegodt, Ole: Holmen. Flådens fem øer. Marinehistorisk tidsskrift 1988. Årg. 21, nr. 2, s. 18-24, ill.

Zalewski, Babara [i. e. Barbara]: Nyværk. En væbnet arm. Glimt af områdets historie i anledning af 300 året for Nyværks anlæg. Marinehistorisk tidsskrift 1985. Årg. 18, nr. 1, s. 3-9.

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Industriregistreringen, Nationalmuseet

<http://www.baadlaug.dk/>

Genstande er hjemtaget til Orlogsmuseet

J. P. Jensens eddike- og sennepsfabrik

Adresse:	Liflandsgade 15, 2300 S
Matrikelnummer:	26L Sundby Vester
Opførelsesår:	1860
Arkitekt:	Ingen oplysninger
Produktionsperiode:	(1844) 1860-1963
Primære produktion:	Eddike og sennep
Produktionsform:	Fabrikssamfund/Selvstændige erhverv
Bevaringsbestemmelse:	Middel iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	1880

Industrimiljøets historie

J.P. Jensen starter sin eddikeproduktion i 1844 på Christianshavn. I 1860 får han opført bygningerne på Liflandsgade, som dengang er bar mark. Der er kun spredt bebyggelse i området, dvs. gårde og husmandssteder og slet ikke den høje, tætte karrébebyggelse, vi kender i dag. Liflandsgade hedder Georgsgade indtil Sundbyernes indlemmelse i Københavns Kommune i 1902.

Fabriksbygningen og det lave enetages beboelseshus mod nord er opført samtidig i 1860, mens lagerlængen mod øst er opført i 1880. Samme år bliver en ældre staldbygning, som lå delvist på gårdspladsen og delvist der, hvor den nye længe opførtes, nedrevet.

I 1892 overtager sønnen Valdemar Jensen fabrikken og udvider produktionen til også at omfatte sennep. Hans søn, Axel Jensen, overtager i 1939 og bliver dermed 3. generation, som driver fabrikken. Deres mest kendte produkt i samtiden er Sct. Martins Eddike. Hele produktionen bliver indstillet i 1963.

Siden har der været flere forskellige erhverv i bygningerne, bl.a. bogbinderi, maskinværksted, lædervarefremstilling og afsyringsvirksomhed. Pt. benyttes nogle af bygningerne af motorcykelklubben MC Sneglene.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

J. P. Jensens fabrik er en af mange lignende småindustrier, som før i tiden lå i Sundbyerne. Med etablering allerede i 1860 er den samtidig et eksempel på den meget tidlige småindustri i området. Så vidt vides blev fabrikken placeret her, fordi jordpriserne var lave, og lugtgener har muligvis også spillet en rolle; i 1860 er der ikke så mange naboer, man kan genere. Fabrikken er således et tidligt eksempel på udflytning til et daværende randområde – en udvikling som gentager sig omkring 100 år senere, da industrien flytter ud fra Indre By og brokvartererne til forstæderne.

Nedrivninger som følge af byudviklingen har gennem årene fjernet stort set alle fabriksanlæg af denne karakter. Derfor er denne lokalitets primære rolle at stå som et endnu eksisterende eksempel på et industrimiljø, der engang var mange af.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Bygningskomplekset består af fem bygninger omkring en lille brolagt gårdsplads.

Fabriksbygningen, eller eddikebryggeriet, ligger sydligst på grunden og lige for, når man står i indkørslen til gårdspladsen. Bygningen er i grundmur og fire fag bred. De tre fag er i to etager med teglhængt saddeltag. Som det tredje fag regnet fra højre er en stor portåbning med dobbeltdøre. Portåbningen dækker både stueetagen og 1. salen. Øverst er en kvist med hejsebom, men hejseværket er væk. Det sidste fag er en etage højere og i udmuret bindingsværk. Taget er også her saddeltag med tegl. De oprindelige småsprossede vinduer er udskiftet med usprossede vinduer undtagen på bagfacaden, hvor de tre vinduer i den laveste del af bygningen er småsprossede. Flere steder på bygningen ses små staldvinduer af jern. Vestgavlen har kun et vindue øverst i tagetagen, dog er to tidligere vinduesåbninger i stueetagen blændet.

Det vestre fag i fabriksbygningen er sammenbygget med en lav, et-etages bygning i grundmur som på oversigtsplanen fra byggesagen opgives til at være vognremise.

I forlængelse af denne bygning, hen mod indkørslen, findes en lille træbygning til opbevaring af returgoods.

På nordsiden af gårdspladsen ligger en et-etages bygning i grundmur, seks fag langt og med saddeltag med tegl. Bygningen har dannebrogsvinduer og tre små glastruer over indgangsdøren. Tre fjerdedele har været indrettet som en lille lejlighed til beboelse, mens den sidste fjerdedel ud mod indkørslen var indrettet til opbevaring af tomt gods; velsagtens flasker o.lign. Helt ud mod indkørslen er den sammenbygget med en mindre et-etages bygning med blændede vinduer og et svagt hældende saddeltag med tagpap.

På østsiden af gården ligger den bygning, som blev opført i 1880 på bekostning af en ældre staldbygning. Huset er i en etage, syv fag bredt og med teglhængt kvartvalmet tag. Der er en enkelt kvist med dobbeltdøre, men sporene efter hejsebommen er væk. Vinduerne har to forskellige bredder og er hhv. småsprossede og usprossede. I bygningens sydlige ende har der oprindeligt været to døre ved siden af hinanden som førte ind til hhv. et lille kulrum og en større

stald, men begge er nu muret til. Bygningens nordre ende var indrettet til pakhus og et vaskerum med en gruekedel. To små nordlige tilbygninger var forråds-kammer og kloset samt brændehus. Tagetagen anvendtes til tørreloft.

Tidligere lå der i forlængelse af denne bygning yderligere en bygning mod syd, men den er på et tidspunkt nedrevet.

Hele bygningskomplekset er omkranset af træer.

Industrimiljøets udtryk

Fabriksbygningen ser nærmest kirkeagtig ud, da den ene fjerdedel er en etage højere end resten. Bindingsværket i "tårnet" understreger bygningens alder, som også kan ses andre steder, bl.a. på de små staldvinduer og portåbningerne. Både beboelseshuset og lagerlængen er meget lave og er umiskendeligt af ældre dato.

Som helhed er der tale om et meget fint lille tæt anlæg, der nærmest er opbygget som en traditionel bondegård med hovedhus (eddikebryggeriet) og længer omkring en gårdsplads. Dimensionerne er overalt i lille skala: Fabriksbygningen er ret lille af en fabriksbygning at være, gårdrummet er lille og rundt om ligger små, lave bygninger. Man får fornemmelsen af at stå på en lille ø; en tidslomme der i store træk står uforandret som for 100-120 år siden. De mange høje træer omkring fabrikskomplekset bidrager i høj grad til at skabe denne fornemmelse.

Infrastrukturelle aspekter

J.P. Jensens sennepsfabrik er bygget, før der var nogen som helst anden infrastruktur på Amager andet end det dengang spinkle vejnet. Jernbanen stoppede ved Hovedbanegården, og i 1860 var der ikke ført hestetrukken sporvogn så lang ud på landet endnu. Godsbanen på Amager kom ikke i nærheden af Liflandsgade. For J.P. Jensen har Amagerbrogade udgjort den vigtigste handelsvej.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Virksomheden står som en lille overlevende enklave fra fortiden, og formidlingspotentialet på stedet er meget højt. En lille fabriksbygning med tilhørende stald, vaskehus, lager, beboelse m.v. i et lille tæt kompleks er meget langt fra senere tiders mastodontfabrikker og minder i lille skala lidt om fabrikssamfundene langs Mølleådalene. Lokalt rummer således en lang række forskellige fortællinger: F.eks. om hvordan J.P. Jensen bygger sin fabrik på bar mark langt fra datidens Indre København, om hvordan Amager så ud dengang, om alle de andre små fabrikker der har ligget i Sundbyerne, om datidens byggeskik med retirader og et køkken kun bestående af en vask med udvendigt afløb, om hestevognskørsel og gradvis overgang til motoriseret transport, blot for at nævne nogle aspekter.

Ydermere er det i kraft af fabrikskompleksets autenticitet - der tænkes her på sammenhængen mellem de enkelte bygninger - muligt at følge produktionsflowet gennem virksomheden, hvilket bør udnyttes i formidlingsøjemed.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Hvis den tidligere sennepsfabrik skal overleve og bygningerne kunne anvendes, er det nødvendigt med en snarlig restaurering. Ved en hensyntagende istandsættelse kan både fabriksbygningen og de andre bygninger både bevare deres fine udtryk og finde anvendelse til nye formål.

Det vil i den sammenhæng være vigtigt, at der udvises respekt for bygningernes detaljer. Disse bør bevares eller genskabes, f.eks. vil isætning af vinduer i den oprindelige form i fabriksbygningen have stor betydning for den visuelle oplevelse af huset. Overordnet set er det af stor betydning, at bygningerne får lov at udstråle det, de er, nemlig gamle fabriksbygninger, ellers går en stor del af fortællerværdien tabt.

På samme måde vil det være en fejl at asfaltere gården; netop den gamle brolægning er med til at understrege og udtrykke gårdspladsfornemmelsen. Hvad bevoksningen omkring fabrikken angår, er det vigtigt at finde en balance mellem to yderpunkter: Træerne bør synes så tilpas let, at man undgår et decideret forsømt udseende, men omvendt heller ikke får det til at ligne en veltrimmet villahave.

Litteratur

100 Aars Jubilæum. Firmaet J. P. Jensens Eddike- & Sennepsfabrikker, Liflandsgade 1844-27. juni-1944. Medlemsblad for Sundbyernes Handelsforening 1944, nr. 7, s. 2, ill.

Jensen, N. E.: Industribygninger i Københavns Kommune. Arbejdsnotat. 1-4. Planstyrelsen, 1991, bind 1, s. 132-133

Andre kilder

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottilievej 1

http://www.sundbylokalhistorie.dk/m-blad_09.htm

Den Kongelige Mønt

Adresse:	Amager Boulevard 115, 2300 S
Matrikelnummer:	390 Amagerbro
Opførelsesår:	1921
Arkitekt:	Kgl. Bygningsinspektør Martin Borch
Produktionsperiode:	1923 - 1978
Primære produktion:	Fremstilling af mønter
Produktionsform:	Statslig produktion
Bevaringsbestemmelser:	Høj iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	1965, 1998

Industrimiljøets historie

Efter at den tidligere kongelige mønt fra 1873 i Holbergsgade bliver for lille, opfører man i starten af 1920'erne en ny møntbygning på statens grund på Amager Boulevard. Fremstillingsprocessen bliver ved samme lejlighed moderniseret ved hjælp af den nyeste teknologi. Kritiske røster mener, at den nye møntbygning er for stor, men et af modargumenterne er, at man i tilfælde af overkapacitet kan påtage sig at præge mønter for udlandet. I alle tilfælde

viser byggeriet sig at være tilpas i størrelsen – der er aldrig tomme lokaler, og samtidig kan man leve op til behovet for prægning af danske mønter de næste 55 år.

Bygningen står uforandret indtil 1965, hvor tværbygningen i gården bliver forhøjet med en kobberklædt mansard-etage. Året efter bliver den gamle skorsten erstattet af en ny, som nu er nedrevet.

I 1998, efter at møntfabrikationen er flyttet ud, undergår bygningen en omfattende indvendig ombygning. Samtidig indskyder man en ekstra etage i de tre bagerste fløje i randbebyggelsen og byggede de fire kviste i tagetagen på den fløj, der vender ud mod Amager Boulevard. Kvistene får kobberbeklædt tag og en vinduesudformning, der som de eksisterende er opsprossede. Den mest synlige ombygning er dog, at der sættes dobbelthøje vinduer i de tre fløje i randbebyggelsen, som indtil da har været vinduesløse af sikkerhedshensyn.

I 1982 sælger staten bygningen til Dansk Institut for Prøvning og Justering, fra 1985 Dantest. I dag (2004) huser bygningen blandt andre Eniro og Telia Infomedia.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Den Kgl. Mønt har spillet en stor rolle i regionens industrihistorie. Det sted hvor staten får fremstillet sit betalingsmiddel har naturligvis en vigtig betydning, og samtidig er det et eksempel på en af de ganske få statslige produktionsvirksomheder. Desuden er det værd at bemærke, at denne statslige produktion følger samme lokaliseringsmønster som mange private virksomheder har gjort: Man starter i den indre by, flytter ud til brokvartererne og ender til sidst i en af omegnskommunerne, i dette tilfælde Brøndby. Samme parallel kan drages ved bygningernes blotte udseende: Efter udflytningen fra Holbergsgade opfører man et borg-lignende anlæg som udstrålede soliditet og magt, mens man i Brøndby komplet har ladet det funktionelle aspekt tage over.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Bygningsmæssigt gør man meget ud af sikkerheden således, at et angreb, som man i 1920erne formulerede det, kun ville forventes at kunne ske fra én side, nemlig fra Amager Boulevard. At denne samtidig anses for et befærdet hovedstrøg, mener man minimerer risikoen for uønskede besøg.

Byggeriet tegner sig udadtil som et lukket 4-fløjet anlæg, hvor den eneste åbning til omverden er gennem porten fra den fløj, hvor hovedindgangen mod Amager Boulevard er. Hele byggeriet er i røde sten. Fløjen mod Amager Boulevard har teglhængt sadeltag, mens de andre fløje har flade tage.

Hovedindgangen er centreret på bygningen og omkranset af to kantede, halvcirkulære tårnlignede karnapper som er udstyret med hjelmtage hver med en kobberkugle på toppen. Facaden er symmetrisk med fem vinduesfag på hver side af karnapperne. Der er opsprossede vinduer i begge etager, de øverste en anelse mindre end de nederste. Det tredje fag på første etage, regnet fra karnapperne, er udstyret med en altan i åbent gitterværk.

I den høje tagetage er placeret fire kviste, to på hver side af midten. Der er seks skorstene i forskellige størrelser, ligeledes symmetrisk placeret, og midt på taget er et lille kobberbeklædt rytterspir. I murværket ses forskellig ornamentik i form af Christian X's monogram, rosetter med årstallet for byggeriets opførelse og Danmarks rigsvåbenskjold.

Portlågerne, der til daglige er åbne, består af tykt, kraftigt jernnittebeslået træ med et enkelt kvadratisk glughul i hver. Glughullerne er sat på skrå og dækket med enkelt, rustikt gitterværk, som en del af ornamentikken.

Portens vægge er indvendigt beklædt med træ, og der er trækassetter i loftet.

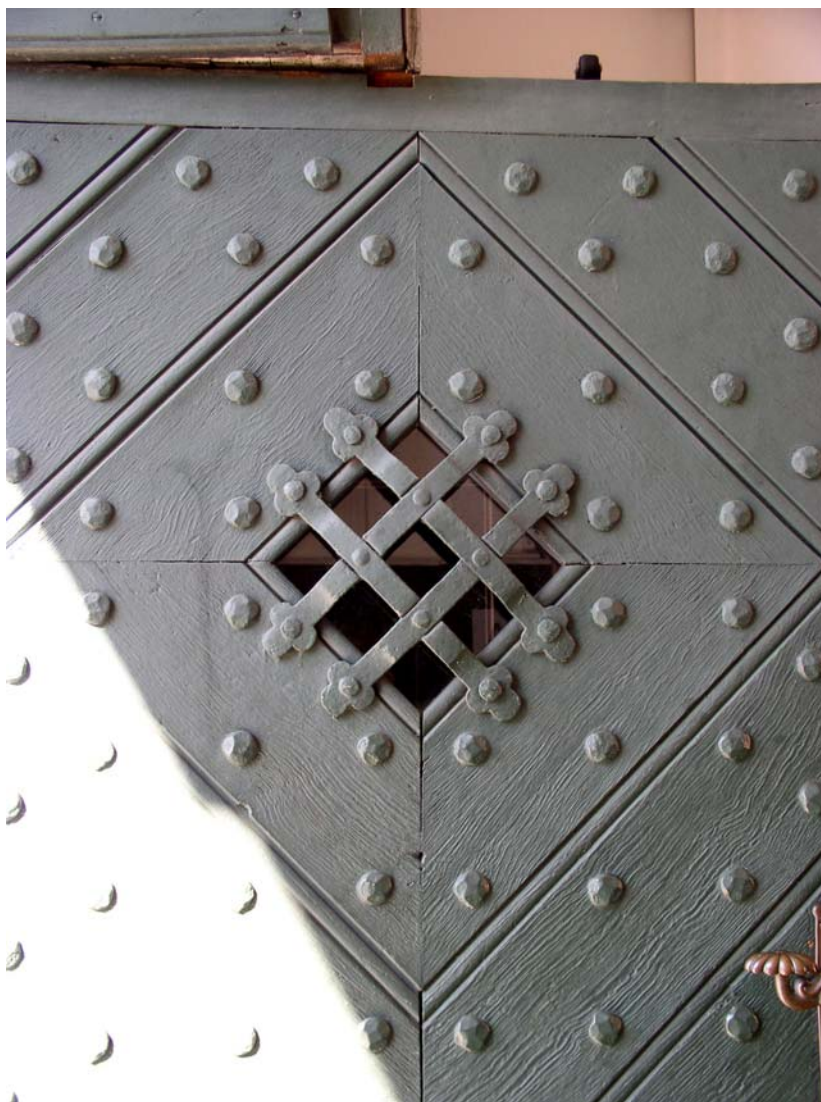
To store granitsøjler med stiliserede kongekroner flankerer indgangen og markerer afslutningen på det gitterhegn, der omkranser hele byggeriet.

Hovedfacaden er som beskrevet opbygget i et stramt symmetrisk system, hvilket også kendetegner resten af byggeriet, der udadtil fremstår som tre lange, lukkede murflader, med smalle dobbelthøje vinduer i alle tre facader. Husets to bagerste hjørner udgøres af to kvadratiske tårne i to etager, altså en etage højere end huset er på dette sted. Tårnene har pyramidetag, kobberkugletop og bittesmå skydeskårslignende vinduesåbninger.

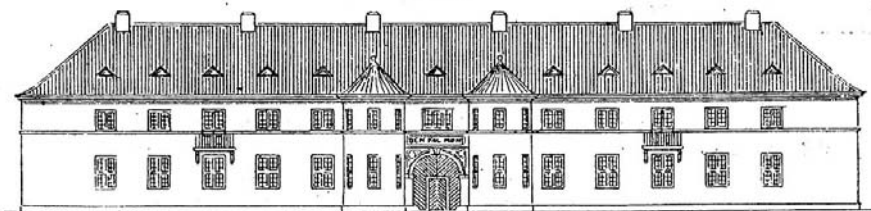
I gården til det firefløjede kompleks ligger den to-etagers mellembygning, som forhøjes i 1965. Den ligger tværs hen over hele gårdarealets bredde og har en centreret portåbning. Arkitektonisk har den samme udtryk som resten af komplekset. En nu nedrevet skorsten rejste sig umiddelbart til højre for bygningen.

Øst for mønt-komplekset står en stærkstrømsbygning fra 1922, så vidt vides uforandret siden opførelsen. Det er en bygning i en etage og et fag med næsten kvadratisk grundplan. Huset har højt helvalmet tegltag med tandsnitsgesims og to meget små højt placerede, småsprossede vinduer, symmetrisk omkring indgangsdøren. Over døren er en halvbue, forsynet med påskriften *Transformator*. Huset er som resten af anlægget opført i røde sten.

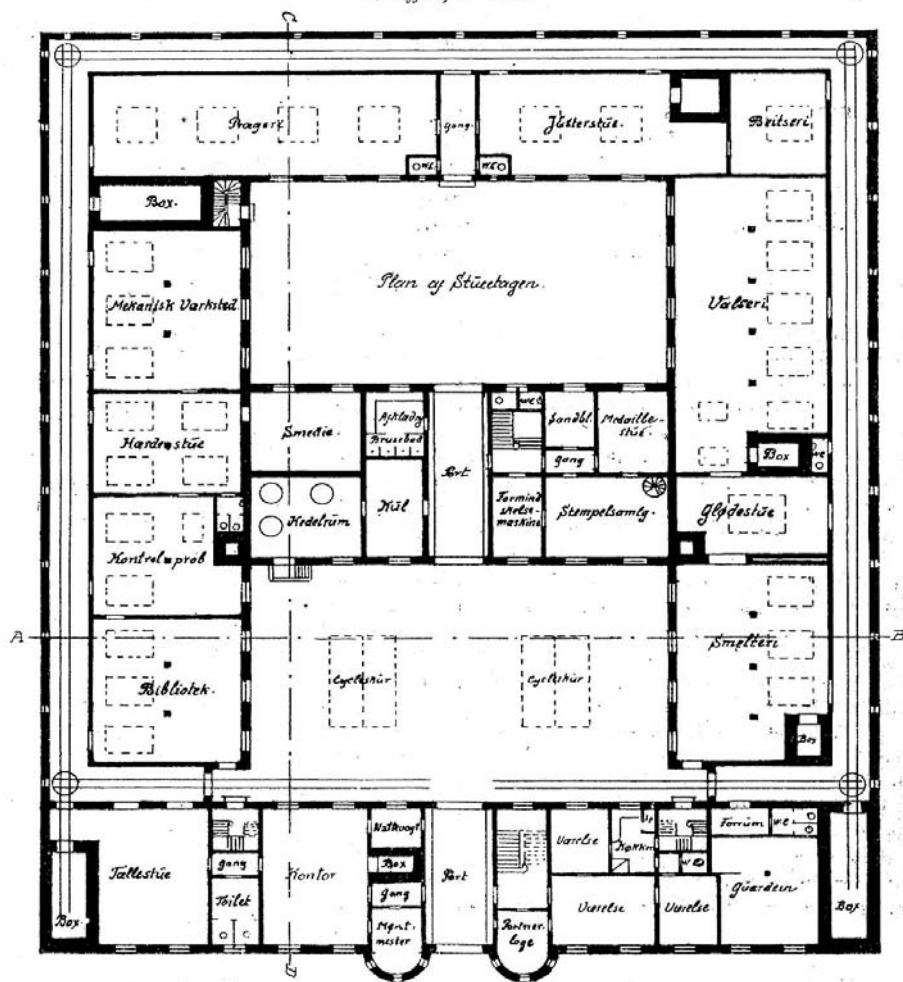
Se fordelingen af arbejdsprocesserne på den interne situationsplan på næste side.

Den foreslaaede nye Møntbygning.

Møntbygningens Forside

Industrimiljøets udtryk

Stilistisk er byggeriet nationalromantisk, hvilket er typisk for perioden. Anlægget udstråler tyngde og har et gedigent præg, domineret af den nationale røde tegl. Byggeriet fremstår som en gendigtning af en oprindelig dansk herregård med et indbydende, præsentabelt og monumentalt hovedhus og sidelænger med skydeskår og hjørnetårne, der er aflukkede og beskytter anlægget mod ubudne gæster.

På den måde er der tale om et byggeri, der som en stor skattekasse både vidner om rigdom, pryd og stolthed, i dette tilfælde national stolthed, men som også signalerer, at skatten bliver bevogtet efter alle kunstens regler.

De manglende vinduer i de tre af fløjenes ydermure gav i samtiden anledning til stor debat. De gav kun minimalt naturligt lysindfald fra siden og fra oven. Daværende møntmester H. C. Nielsen begrundede disponeringen med hensyn til bygningens sikkerhed. Ved at bygge kun få store vindues- og døråbninger, koncentrerede man al trafik til og fra bygningen gennem hovedindgangen. Dermed ville det praktisk talt være umuligt at bryde ind i bygningen, uden at passerer porten. De lange yderligt placerede gangarealer ville nemt kunne overskues af nattevagten, og fra hjørnetårnene ville der være uhindret udkik. Som H. C. Nielsen pointerede, ville det ikke være nemt at få en stige helt op til ovenlysvinduerne uden at blive opdaget fra de forholdsvis befærdede gader omkring bygningen.

Både tilbygningen og renoveringen er udført med respekt for det oprindelige byggeri. Dog er det tillukkede og borgagtige udtryk til en vis grad forsvundet, da man isatte vinduer i de tre oprindeligt vinduesløse fløje.

Infrastrukturelle aspekter

Amager godsbane løb tæt ved, men den Kgl. Mønt har aldrig haft eget stikspor, som nogle virksomheder havde. De store trafikårer, Amager Boulevard og Amager Fælledvej, som løber nær komplekset har været de primære adgangsveje.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

For beskueren der besidder lidt baggrundsviden om kompleksets historie, står det som et fint udtryk for en af statens mest vitale funktioner, nemlig fremstillingen af betalingsmidler. Den lidt tunge og gedigne bygning, der lukker sig om sig selv og beskytter sig mod omverden med vinduesløse mure, skydeskårsåbninger og udkigstårne udstråler magt og vigtighed.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Som nævnt har bygningen i nogen udstrækning fået ændret sit udtryk ved isætningen af vinduerne. Ligeledes har indvendige ombygninger slettet sporene fra den tidligere funktion. Det vigtigste i fremtiden må derfor være at kompleksets oprindelige udvendige udtryk ikke udvandes yderligere.

Der kunne med fordel anbringes oplysende skilte eller plaketter, evt. med den her gengivne oprindelige funktionsplan, således at forbipasserende kunne danne sig et indtryk af, hvor pengene i bogstaveligste forstand kom fra engang.

Litteratur

Ingeniøren nr. 31, 1920, Ingeniøren nr. 71, 1921, Ingeniøren nr. 19, 1922
Ombygningsansøgning v/arkitekt Bjarne Rich, 1998

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.
Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1
Industriregistreringen, Nationalmuseet

Der findes et par maskiner på Kgl. Mønt, Brøndby, desuden er enkelte maskiner gået videre til Brandts Klædefabrik.

Den Kongelige Silkefabrik

Adresse:	Bredgade 36b, 1260 K
Matrikelnummer:	174b Sankt Annæ Øster Kvarter
Opførelsesår:	1753-54
Arkitekt:	Muligvis Nicolai Eigtved
Produktionsperiode:	1754 - ca. 1900
Primære produktion:	Silkemanufaktur
Produktionsform:	Ældre klassik (opr. kgl. drift)
Bevaringsbestemmelse:	Høj iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	Ingen

Industrimiljøets historie

Silkefabrikken eller -manufakturen opføres i 1753-56. Fabrikationen bliver i årene inden drevet for kongens midler med den tidligere ejer, fabrikant Maillot som bestyrer. Før den tid havde den Maillotske silkefabrik Ingvard Petri som forlægger. I 1753 overtager storkøbmanden Peter van Hurck og hans meddirektører Dauw og Schumacher produktionen og udvider den betydeligt med opførelsen af fabrikken i Bredgade. Fabrikken havde da 100 væve. Allerede omkring 1770 går

produktionen ned af bakke, og ved Niels Lunde Reiersens overtagelse af fabrikken i 1774 er der kun 28 væve og 105 arbejdere tilbage. Fabrikken får dog et kort opsving takket være rundhåndet bistand fra staten, inden produktionen ophører omkring år 1800.

Bygningerne danner mellem 1825 til 1831 rammen om I.C. Modewegs klædefabrikation. I det nordlige sidehus, som eksisterer i dag, indrettes i stuen presse, mens der på 1. sal er garnmagasin og på 2. sal spinderi. Desuden ligger der i henholdsvis det sydlige sidehus og baghuset, hestegang, karteri, væveri mv. I 1853 brænder det ene sidehus – det andet som kan ses i dag overlever.

Senere i 1800-tallet flytter Bredgades Dampmølle ind i nr. 34, og efter at denne produktion bliver nedlagt i 1897, køber pianofabrikanten Hindsberg bygningen og indretter butik og værksteder.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Silkefabrikken er et eksempel på præ-industriell manufakturvirksomhed i Frederiksstaden. Ud mod gaden ses ingen spor af fabriksvirksomhed, da denne og de andre produktionsbygninger, der tidligere var tilknyttet, ligger i baggården. Fabrikken er derfor samtidig et typisk eksempel på den tidligere så mangfoldige industri, som den indre del af byen var rig på. Desuden har en af anlæggets ejere, I.C. Modeweg, for alvor ekspanderet sin virksomhed på denne adresse, inden han rykkede til Mølleådalene nord for København. I det hele taget var det karakteristisk for Frederiksstaden at være driftige borgernes arbejdsfelt side om side med adelspalæerne.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Med forhus beliggende mod Bredgade og fabriksbygninger i baggården har silkefabrikken udgjort en form for samlet kompleks. Byggeriet er påbegyndt i årene omkring 1750, og man antager, at arkitekten var daværende hofbygmester Nicolai Eigtved.

Silkefabrikkens forhus fungerede som hovedsæde og indeholdte blandt andet boliger for nogle af direktørerne. Det er bygget som to syvfags huse med svagt fremhævede trefags midterrisalitter, hvilket er det samme facadeskema, der normalt er brugt for borgerhuse i Frederiksstaden.

Oprindeligt havde dobbelthuset også standardhøjden, to etager og mezzanin. Mod gaden har bygningerne ikke på nogen måde signaleret, at det var tale om en fabrik, hovedsædet har været meget stort i forhold til selve fabrikken i baggården, hvis bygningskompleks er langt mere kompakt anlagt.

Det egentlige fabriksbygningskompleks lå bagved på den meget dybe grund, der støder op til haven bagved Moltkes palæ i Amalienborg.

Komplekset bestod oprindeligt af et baghus og to sidebygninger formet som et dobbelt "T".

Byggeriet er grundmuret, opført i bindingsværk i tre i etager plus en mansardetage. Taget er hængt med rødt tegl.

Den ene T-fløj brænder i 1853, mens den nordre sidefløj eksisterer i relativt original tilstand. Den står i 8 fag. Bygningen har store vinduesarealer med opsprossede ruder, der spænder helt ud mellem bindingsværkets stolper, i alle husets etager. De tætsiddende vinduer fremstår næsten som vinduesbånd og understreger væveriets behov for godt arbejdslys.

Bindingsværket fremstår i dag i mørkt brun, mens selve huset er farvet i en art gammelrosa, mens vinduerne er malet grøn/blå.

Der er tre indgangsdøre fra gården. Bagsiden vender ud imod en meget lille og snæver gård, hvor der er placeret åbne skure.

Industrimiljøets udtryk

Fra gaden mærker man ikke noget til fabrikken, men i gården får man stadigvæk indtrykket af et produktionskompleks med de forskellige bygninger placeret tæt forbundet. Der er stadigvæk adgang til anden baggård og sidegården via gennemgange ind i bygningerne, så det er muligt at få et realistisk indtryk af de oprindelige små forhold. Den originale eksisterende nordre sidefløj er på samme tid et vidnesbyrd om både alder og funktion. Som bindingsværkbygning er det en udpræget ældre bygning, der trods tilsyneladende god stand dog er blevet skæv igennem årene. De opsprossede vinduer med bindingsværksstolperne understreger dette udtryk og er samtidig det element, der afslører bygningen som værende en fabrik. I forhold til husets alder er netop vinduerne udpræget store og gennemgående dominerende i det samlede facadesprog.

Infrastrukturelle aspekter

Datidens vejnet har været den primære infrastruktur.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Formidlingspotentialet forekommer højt. Bygningens ydre fremtoning viser, at det ikke blot er en almindelig beboelsesejendom i en baggård. Her skal især de store vinduesarealer fremhæves. De har været afgørende for, at bygningen med sin noget klemte position i en baggård med kun lidt dagslys har kunnet fungere som arbejdsplads. Hvad dette specielle fabriksarkitektoniske træk angår, er der en lige linje fra bygninger som denne og helt frem til 1900-tallets fabriksbygninger, hvor mange netop er karakteriseret ved de store vinduesarealer. Et andetsteds omtalt eksempel er Valdemar Tørsleffs fabrik fra 1945, og i det hele taget minder især 1930ernes lange vinduesbånd som f.eks. kan ses i den Hvide Kødby, om Silkefabrikkens tilsvarende vinduesbånd, kun brudt af det nødvendige, bærende bindingsværk.

Lokalitetens historie har et interessant aspekt udover at være en velbevaret repræsentant for Indre Bys baggårdsindustrier. I en kortere årrække i starten af 1800-tallet havde I.C. Modeweg, inden han flyttede sin produktion til Brede, sin klædefabrik bygningerne efter han var flyttet fra Dronningens Tværgade. At Modeweg og senere andre fabrikanter placerede sin fabrik i den på daværende tidspunkt 50 år gamle fabriksbygning viser, at bygningen hvad angår lysindfald mv. levede op til senere tiders krav. Allerede mens Modewegs klædefabrik lå i Bredgade, var den Københavns absolut største med over 200 ansatte og eget farveri, som lå længere inde i næste baggård.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Indvendigt er der naturligvis sket store ombygninger gennem tiderne; pt. er der indrettet kontorer i bygningen. Dette minimerer dog ikke dens kulturhistoriske betydning. Som ovenfor skitseret har den en lang og interessant historie, og med sit karakteristiske og i øvrigt velbevarede ydre bør den sikres mod nedrivning eller skæmmende ombygninger. Arkitekturen er fortællende i sig selv og bør bevares i sit udtryk.

Litteratur

Brun, Carl: Kjøbenhavn, 3. del, 1901

Faber, Tobias (red.: Bo Bramsen): København før og nu – og aldrig, 1989

Nationalmuseet: Historiske huse i det gamle København, 1972

Sestorft, Jørgen: Arbejdets bygninger, 1979

Tønsberg, Jeppe: Brede Klædefabrik, 2004

Tønsberg, Jeppe: I.C. Modewegs Klædefabrik i København 1810-1832 in: Københavns Kronik 2001

Københavns Vandværk

Adresse:	Studiestræde 54, 1554 V
Matrikelnummer:	16 Vester Vold
Opførelsesår:	1859
Arkitekt:	N.S. Nebelong
Produktionsperiode:	1859 - 1950
Primære produktion:	Vandforsyning
Produktionsform:	Offentlig forsyning
Bevaringsbestemmelse:	Høj iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	1875, 1886, 1887, 1889, 1950

Industrimiljøets historie

Koleraepidemien i København i 1853 sætter gang i arbejdet med at sikre en bedre vandforsyning. Man vedtager derfor i kommunalbestyrelsen, at bygge et kombineret overflade- og grundvandsanlæg i Studiestræde, og Københavns første vandværk bliver indviet i 1859. Der er tilknyttet en højdebeholder i Søndermarken.

Indledningsvist er der ikke tegn på, at det nye vandværk medfører en stigning af vandforbruget, men på blot 30 år, fra 1860-1890 stiger befolkningstallet i København fra 155.000 til 312.000, og

dette – foruden den samtidige industrielle udvikling – betyder en forøgelse af vandforbruget på 300%.

For at klare forsyningen bliver vandværket udvidet i 1875, hvor der indlægges to nye dampkedler i kedelhuset i Vester Farimagsgade, og fire år senere bliver en tilbygning opført, hvorved vandværkets maskinkraft kan udvides. På dette tidspunkt har man otte dampkedler og seks dampmaskiner.

I 1885-86 bliver værket atter udvidet. Tre nye dampkedler tages i brug, og samtidig udvides maskinhuset.

På dette tidspunkt opdager man rige vandførende lag i undergrunden omkring Søndersø, og man påbegynder en geologisk og hydrologisk undersøgelse. Det er håbet at kunne eliminere brugen af overfladevand og muligheden af herfra kommende infektioner, og fra 1893 anvender man trods stigende vandforbrug udelukkende grundvand.

I 1887 opføres portnerboligen og vagtstuen i udmuret bindingsværk, og i 1899 opføres kontorbygningen, alle beliggende ud mod Studiestræde.

En fritstående, muret, 43 m høj dampskorsten med indvendige trappetrin opføres i 1930, og i 1939 opføres to beskyttelsesrum til henholdsvis 58 og 68 mennesker, den ene med telefonstation.

I begyndelsen af 1940'erne bliver det besluttet, at de ældre dampdrevne vandværker, der efterhånden er nedslidte og dyre i drift, heriblandt værket i Studiestræde, skal nedlægges. Efter ombygning af vandværket ved Søndersø i 1950, bliver driften som vandværk derfor indstillet. Samme år bygges en et-etagers kontorbygning beliggende med gavlen ud mod Studiestræde. Skorstenen afkortes med 10 m af sikkerhedshensyn i 1972.

Det tidligere maskinhus ombygges i 1986 til spillestedet Pumpehuset, og Københavns Vand anvender andre bygninger til kontorformål.

Fremtiden for Vandværksgrunde er pt. usikker. Der er indgivet fredningsforslag, men samtidig er der fremskredne planer om opførelsen af et nyt hovedbibliotek på grunden.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Vandværket får stor betydning for byens vandforsyning. Takket være anlægget i Studiestræde kan man gå bort fra brugen af overfladevand og i stedet anvende og behandle det langt renere grundvand. Samtidig bliver det via værkets kapacitet muligt at forsyne lang flere borgere med indendørs tilgang til rindende vand end tidligere, hvor de offentlige brønde på torve o.lign. dækkede en del af vandbehovet.

Nok var brøndene på torvene offentligt drevet, men der er stor forskel på dem og et rigtig vandværk. Vandværket markerer en yderst vigtig start på overgangen fra private initiativer til central kommunal forsyning. Kommunen markerer sig og gør forsyning til sin opgave og sit ansvar - først for vandforsyningen, siden for gas- og elforsyningen og senere også for bortskaffelse af spildevand som den andetsteds omtalte Pumpestation Kløvermarken er eksempel på.

Industrimiljøets fysiske anlæg

På opførelsestidspunktet lå grunden på kanten af byen, og der var god plads til at adskille procesbygningerne fra de boliger, der også er en del af anlægget. Procesanlæggene er således centralt placeret og omgivet af fritliggende bolig- kontor- og vagtbygninger.

Alle bygninger er grundmurede i gule sten med skifertage. Der er vinduer med jernsprosser i procesbygningerne, mens der i de andre bygninger er dannebrogsvinduer i træ, dog ses nogle steder andre vinduestyper.

Procesbygningerne, maskinhuset kedelhuset og kulhuset, udgøres af to sammenhængende halbygninger i henholdsvis en og to etager. Både maskin- og kedelhus blev forlænget i 1880.

Maskinhuset er en klassisk halbygning i to etager med saddeltag og rundbuede vinduer både foroven og forneden. Muråbningerne er falsede med bryn, og begge etager er udstyret med enkle gesimsled, der løber hele vejen rundt om bygningen. Den fritliggende facades langside er inddelt i fem fag, inklusive risalitten, hvor resterne af hejsekranen sidder, og hvor der nu er monteret en udvendig trappe. I det andet fag fra højre er en stor, monumental hovedtrappe placeret. I gavlen mod gaden sidder et stort rundbuevindue forneden og et mindre foroven. I gavlen, der vender ind imod anlægget, er der placeret to store vinduer forneden og tre mindre foroven. Øverst i trekantgavlen sidder et lille cirkulært vindue.

Kedelhuset er i en etage og sammenbygget med maskinhuset, men en anelse forskudt for det. De to bygninger er lige lange. Facadesprog og udsmykning er ligeledes det samme. I begge gavle er tre rundbuede vinduer, mens den fritliggende langside har rundbuede muråbninger i hele stueetagens bredde, hvor vinduer og døre samt blændinger er. Saddeltaget er udstyret med ryttertæggevinduer.

Kulhuset er også i en etage, men lavere end kedelhuset og placeret vinkelret på dette. Kulhuset har saddeltag og en stor gennemgående portåbning i midten af huset. I begge facader flankeres porten af to små rundbuede opsprossede vinduer. I gavlen er placeret fire garager.

Den første skorsten var firkantet og placeret for enden af kulhuset i anlæggets midterakse. Den nuværende dampskorsten er placeret fritstående i knækket mellem kulhuset og kedelhuset. På opførelstidspunktet var skorstenen 43 m. høj.

De øvrige tre oprindelige bygninger blev placeret asymmetrisk i forhold til procesanlæggene, således at de omkranser disse.

Direktørboligen ligger ud til Hammerichsgade. Det er en en-etagers beboelsesbygning i otte fag. I facaden ind imod gårdspladsen er dørene placeret i risalitter afsluttet med trekantgavle i det andet og det syvende fag. I disse små gavle er placeret et lille cirkelrundt vindue/glughul. Huset har gavlkarnap med vindue mod øst, mens nordfacaden, der vender væk fra gården, har en enkelt karnap og udhæng til indgangsdør. Huset har saddeltag med nyere tagvinduer. De øvrige vinduer er opsprossede. Huset fremstår med meget kraftige tandsnits-gesimsled, der går rundt om hele huset, markerede hjørnelisener og fladbuede åbninger rundt om vinduer og døre.

Maskinmesterboligen, der ligger ud til Axeltorv, er i store træk magen til direktørboligen bortset fra den indre indretning. Eneste ydre forskel er, at der ikke er nogen karnapper.

Den første kontorbygning der opførtes på stedet ligger symmetrisk i forhold til direktørboligen på den anden side af procesbygningerne ud til Studiestræde. Bygningen var oprindeligt udformet som de to øvrige boliger, men blev i 1884 afkortet, angiveligt på grund af Studiestrædes udvidelse. I 1907 blev bygningen forhøjet med en etage til de nuværende to, stadigvæk med sadeltag. Bygningen er fem fag bred. Mod gaden har bygningen en karnap og mod gården er hoveddøren placeret i en risalit afsluttet i en trekantgavl på samme måde som i boligbebyggelserne. I både nord- og sydgavlen, er der vinduer i to fag, i begge etager. Vinduer og facadeornamentik er som på boligbygningerne.

Portnerboligen er en lille karnapbygning i en etage, opført i udmuret bindingsværk og tækket med tagpap.

Den to-etagers kontorbygning forbindes via en mellembygning til den oprindelige kontorbygning. Der er fem vinduesfag i hver etage, både mod gård og gade. Der er indgangsdør mod gaden og i gavlen mod syd, hvor der også er et vindue i stueetagen. Sydgavlen er endvidere udstyret med et vindue i første etage og tre små øverst i tagetagen. Nogle af kældervinduerne er blændet. Også denne bygning er vindues- og facadeornamenteret som de øvrige.

Sidst tilkomne bygning på grunden er fra 1951. Det er en 1-etagers kontorbygning, der ligger adskilt fra det øvrige anlæg, bag ved procesbygningerne mod nord. Huset er inddelt i fjorten vinduesfag. Vinduerne er store og kun delt af en enkelt tværpost. Bygningen er i gule sten og har saddeltag. I dag er det, på grund af beliggenheden, svært at gennemskue, at bygningen oprindeligt var en del af anlægget, da både hegn og beplantning adskiller denne fra de øvrige. Stilistisk har huset dog flere træk tilfælles med de øvrige bygninger, selvom selve ornamenteringen begrænser sig til de enkle, murede lisener om vinduerne og en ligeså stiliseret taggesims.

Gården er stadigvæk brolagt med de oprindelige sten.

Der er en del gamle træer og buske som formentlig stammer fra fæstningsværkets tid. Nogle steder er der betydelige terrænspring, som også må være levn af det oprindelige voldanlæg.

Industrimiljøets udtryk

Det oprindeligt symmetriske anlæg blev allerede tidligt om- og tilbygget, men alle forandringer er sket med stor hensyntagen til N.S. Nebelongs oprindelige arkitektoniske udtryk. Derfor fremstår komplekset umiddelbart meget originalt, selvom der altså er sket flere ændringer gennem tiden. Den stramme proportionering, det dominerende blankmurværk og farveholdningen er gennemgående i alle bygninger. På den måde er der tale om et virkelig homogent og helstøbt anlæg, hvor ikke bare selve procesbygningerne og skorstenen er bevaret som minde om anlæggets oprindelige funktion, men også de bevarede kontor-, portner- og boligbygninger vidner om arbejdspladsen som en organisme bestående af mange enheder.

Ved stadigvæk at kunne opleve hele anlægget fra gårdspladsen, får man ikke bare en enestående chance for at opleve dets rent arkitektonisk gennemtænkte plandisposition, men også et indtryk af de mange enkelte funktioner, der har været i spil som del af driften af et vandværk.

De enkelte bygningers indbyrdes proportionelle forskelle vidner om menneskets størrelse versus produktionens. Det fine beplantede gårdanlæg, rosenbedene langs boligerne og den lille portnerbygning, står i skarp kontrast til den kolossale skorsten og de meget store procesanlæg, hvor produktionen foregik. Bevoksningen på det nederste af skorstenen bløder dog fint op mellem disse to kontrasterende indtryk.

I selve udformningen og ornamenteringen af de enkelte bygninger er Københavns Vandværk et flot eksempel på N.S. Nebelongs sondring mellem fabrikens/procesbygningernes æstetik kontra boligens. Således er kontor- og boligbygningerne både finere og mere ornamenterede end kulhuset, maskin- og kedelhallen.

Foruden et gammelt udhængsskilt med påskriften "vagtstue", der hænger over døren på kontorbygningen mod Studiestræde, er resterne af en gammel hejsekran på maskinhuset bevaret.

Infrastrukturelle aspekter

Ingen bemærkninger.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Formidlingsaspektet forekommer højt med sin centrale beliggenhed og de bevarede produktionsbygninger med talrige spor af de oprindelige funktioner. Samtidig er det et af Københavns tidligste bevarede industrielle anlæg, og endelig ligger det på det gamle fæstningsterræn, hvis endnu genkendelige reminiscenser i sig selv har stor fortællehistorisk værdi.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Dele af anlægget har som nævnt siden midten af 1980'erne fungeret som et meget populært koncertsted. Selv inde i den ombyggede koncertsal er der mange tydelige spor efter bygningens oprindelige funktion, f.eks. sporene til løbekranen m.m. En nyindretning af flere af bygningerne til offentlige formål vil være en oplagt mulighed, så længe der tages hensyn til de funktionsspor, som endnu forefindes.

Det vil under ingen omstændigheder være ønskeligt, at der foretages nedrivninger på grunden bortset fra hegn og nyere barakbygninger. Bygningskomplekset bør bevares i sin helhed. Mindst lige så vigtigt er det, at de rester af det gamle voldanlæg, der endnu kan spores bør værnes og evt. genetableres, så værket's placering på det gamle fæstningsterræn kan opleves.

Litteratur

Anlægget ved Kløvermarksvejen. Meddelelser fra Københavns Grundejerforening. 1900, sp. 369-372

Hansen, Helge: En kloakarbejder ser tilbage. 1979.

Jensen, N. E.: Industribygninger i Københavns Kommune. Arbejdsnotat. 1-4. Planstyrelsen, 1991, bind 1, s. 120-121.

Kjøbenhavns Nyere Kloakanlæg. Udgivet ved Kjøbenhavns Kommunalbestyrelses Foranstaltning. 1903.

Københavns Bibliografi 3, s. 55-60

Laursen, Kjeld: Pumpestation Kløvermarksvej: pumpestationens udvikling fra damp- over diesel- til el-drift, og dens rolle i Københavns afløbssystem. 1992.

Stadsingeniørens direktorat; Kloakpumpestation. Pumpestationen, Kløvermarksvej. Afløbsafdelingen nov. 1992.

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Borgerrepræsentationens Forhandlinger

Virksomhedsarkiv på Stadsarkivet

Industriregistreringen, Nationalmuseet, 11 exteriørfotos og 5 interiørfotos, 1980

En af de gamle dampmaskiner står nu på Danmarks Tekniske Museum.

www.kuas.dk/tjenester/publikationer/emneopdelt/bygninger/tema/vandforsyning/index.jsp

www.fhf-forskoennelse.dk

LEO Pharma Nordic

Adresse:	Industriparken 55, 2750 Ballerup
Matrikelnummer:	Ingen oplysninger
Opførelsesår:	1958
Arkitekt:	Ingen oplysninger
Produktionsperiode:	1958 -
Primære produktion:	Medicinalfremstilling
Produktionsform:	Yngre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Ingen oplysninger
År for større ombygninger m.v.:	2002

Industrimiljøets historie

Løvens Kemiske Fabrik grundlægges i 1908 af apoteker Kongsted – i første omgang som en del af Løveapoteket på hjørnet af Amagertorv og Hyskenstræde. I apotekets laboratorium er en lille stab hovedsagelig beskæftiget med fremstilling af hjertepræparatet Digisolvin, der bliver virksomhedens første kommercielle succes. Kort efter erhverver man en grund i Hyskenstræde og opretter her egentlige fabrikslokaler.

I 1912 påbegyndes produktionen af Albyl i færdige pakninger, og i løbet af de næste år oplever man en eksplosiv vækst. Personaleantallet vokser fra ca. 60 i 1921 over 80 i 1925, til man ved udbruddet af 2. Verdenskrig har beskæftigelse til ca. 200 mennesker. I denne periode har man igangsat et stort forskningsprogram der gør, at man for første gang i Danmark kunne iværksætte egen insulinproduktion, og samtidig er man blevet førende indenfor udvikling af syntetiske lægemidler.

Med den voksende arbejdsstab får man behov for nye lokaler, og i 1926 samler man fabrikkens afdelinger i nyindkøbte lokaler på Brønshøjvej, hvor man i 1935 har 33 medarbejdere (og 67 kvinder i pakkeriet). Ejendommen bliver flere gange udbygget, indtil man i 1958 flytter til det nuværende fabriksanlæg i Ballerup.

Under krigen var der ikke megen import af lægemidler, så Løvens Kemiske Fabrik satser med en etablering af egen produktion af penicillin, der normalt skal importeres fra enten USA eller England. I 1947 indvies en ny penicillinfabrik i Ballerup, og antallet af medarbejdere overstiger nu 300. Produktionen af antibiotika bliver sammen med enzym-produktion en af fabrikkens helt store succeser i efterkrigstiden. Væksten medfører, at man i begyndelsen af 1960'erne har fabrikker og datterselskaber over det meste af Europa, og da man i 1983 fylder 75 år har virksomheden 2.500 ansatte, heraf 1.100 i Danmark. I 1990'erne vokser LEO Pharma – som Løvens kemiske Fabrik i dag hedder – fortsat, og man opfører i 2002 en 25.000 kvadratmeter stor udvidelse af forskningsfaciliteterne i Ballerup. Antallet af medarbejdere er nu nået op på 3.350. Udvidelserne sker med udgangspunkt i GMP (Good Manufacturing Practice). Desuden er virksomheden så vidt vides den første større virksomhed i Danmark der indførte individuel aflønning til alle medarbejdere fra top til bund.

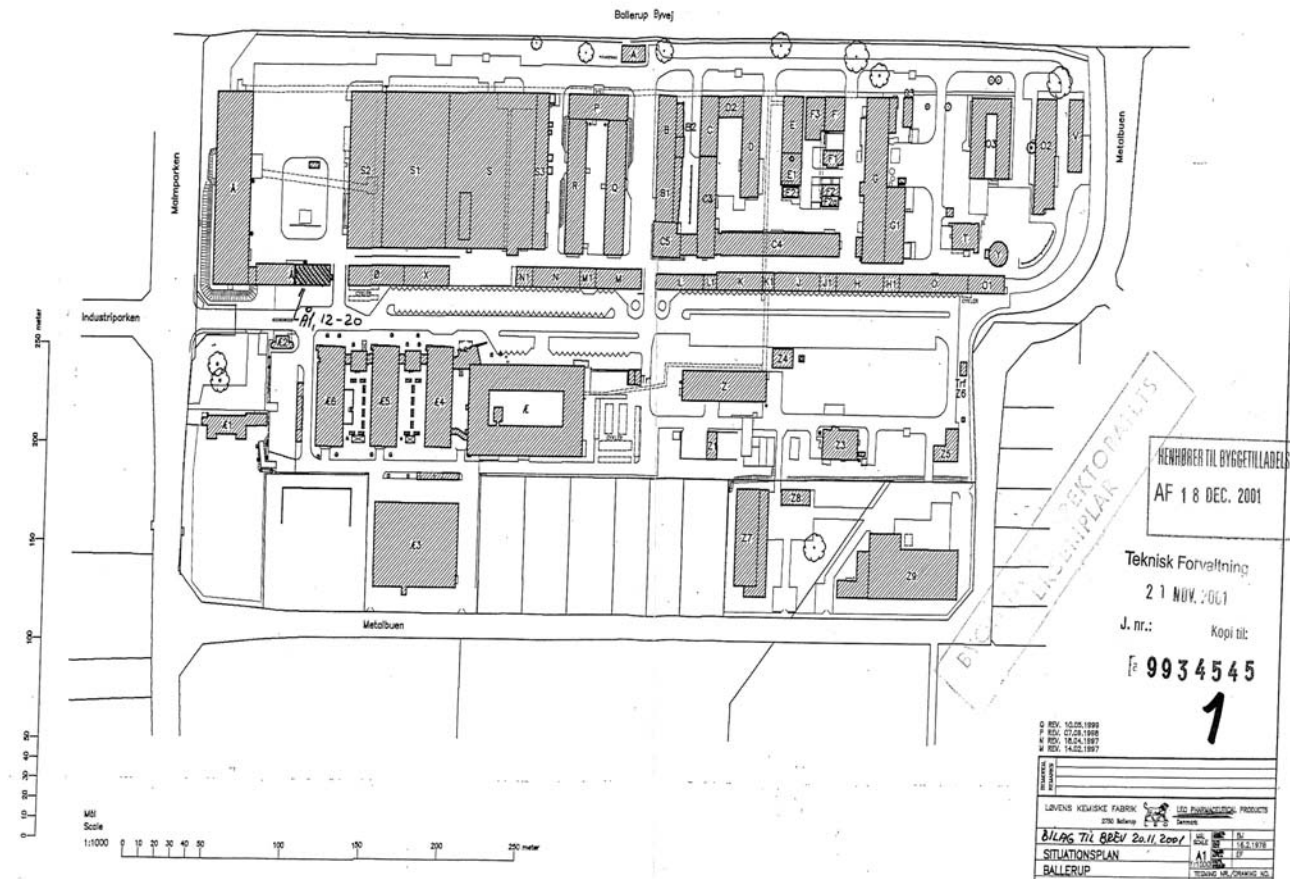
Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Leo Pharma er den første af de største farmaceutiske virksomheder i københavnsområdet, og det var med udgangspunkt i denne virksomhed at Novo Nordisk udsprang. Udflytningen af virksomheden til Ballerup uden adgang til jernbane er både tidlig og karakteristisk for den senere industrielle udvikling i Københavns omegn.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Det har ikke været muligt i at gennemgå bygningsmassen på stedet, men der henvises til bygningsplanen med tilhørende liste over de vigtigste bygninger inkl. funktionsbeskrivelse.

Bygningsliste for Leo Pharma:

- A: Portnerbygning
  - B: Administration og kantine
  - C: I og marketing
  - E-G: Fusidinsyreproduktion
  - J, K, L, N, M, O: Glasværksted, garage, værksteder, tegnestue og motionsrum
  - P: Hovedadministrationsbygning
  - S: Produktionsbygninger
  - V: Lager
  - Æ: Forskningskompleks (bl.a. kemi, spektografi, bib. biokemi, fysik)
  - Æ2: Gl. børnehave
  - Z, Z3: Farmaceutisk kontrol
  - Z7: Reklame
  - Z8: Garage
  - Z9: Håndværkerbyen
  - Å: Kontorer mv.
- Byg.# nybygget produktionsbygning mellem Å og S

Industrimiljøets udtryk

Komplekset er typisk for den medicinske produktion og ligner langt hen af vejen Novos produktionsanlæg på Frederiksberg/NV og Lundbeck i Valby, idet anlægget både omfatter administration, forskning, reklameafdeling og produktion samt en række produktionsrelaterede værksteder mv. Samtidigt er Leo Pharmas bygninger, fordi fabrikken så tidligt flyttede til et område med så at sige ubegrænsede fysiske muligheder, konstant blevet udbygget i takt med produktionsudvidelser. Både det sammensatte bygningsfunktionelle udtryk samt den konstante knopskydning fra 1958 og til i dag giver en meget uensartet bygningsmasse. Den store Løve på bygning G er et vigtigt kendetegn for Leo Pharma.

Infrastrukturelle aspekter

Vejnettet var efterhånden så udbygget i 1958, at det har været den dominerende (og eneste) infrastruktur.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Den medicinske produktion er desværre ganske følsom for besøgende og offentlig adgang, og da denne type produktion ikke kan formidles gennem bygningernes ydre, er det oplagt at tænke formidlingen af Leo Pharmas historie, herunder virksomhedens store betydning for dansk industri og samfundet som sådan, ind i en afgrænset musealformidling. En sådan udstilling bør dels indeholde en fremstilling af virksomhedens historie – og i relation til udpegningen - også af dets bevæggrunde for at flytte produktionen til en mark i Ballerup, samt af udviklingen indenfor medicin og den komplekse produktion heraf.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Industrimiljøet er et levende - om end lukket – produktionsmiljø, der ikke er i fare for nedlæggelse. Man bør gøre en indsats for at informere virksomhedens ledelse og ansatte om dets industrihistoriske betydning og opfordre til, at enkelte centrale symboler og produktionsteknisk materiel, f.eks. Løve- symbolet på bygning G samt maskiner, bevares for eftertiden.

Litteratur

Bernhard, Bertel: Sådan skabtes Danmarks virksomheder, S. 503-513. 1988.

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

<http://home20.inet.tele.dk/brh-portalen/brh/lvens.htm>

<http://www.leoanimalhealth.com/> - historie

Industriregistreringen, Nationalmuseet

Virksomheden har eget historisk arkiv med fotos, arkivmateriale, produktionsmaskiner, produkter mv.

Messerschmidts Garveri

Adresse:	Gammel Kongevej 25, 1610 V
Matrikelnummer:	18b Udenbys Vester
Opførelsesår:	1867
Arkitekt:	Stilling
Produktionsperiode:	1854 – ca. 1920
Primære produktion:	Garveri
Produktionsform:	Ældre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Østre bygn.: middel, vestre bygn.: høj, iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	1907

Industrimiljøets historie

Gammel Kongevej 25 ligger på det tidligere demarkationsterræn, som blev frigivet til bebyggelse efter 1852.

I 1811 starter Meldahls Jernstøberi i nr. 28, i 1819 opstår Borchs garveri i nr. 29 og i 1854 (nogle kilder siger 1844) indretter Em. Messerschmidt så sit garveri i nr. 25, som dermed ligger midt i et af Vesterbros første industrielle områder.

Matriklen hører oprindeligt til et slagteri på Vesterbrogade 36, og den bagerste del op mod Gammel Kongevej er en tilhørende stor have. Efter at matriklen bliver delt i to, er det på havearealet, at Messerschmidt starter sit garveri på sydsiden af Rosenåen. Alle tre bagbygninger blev opført i 1867 for Emil Messerschmidt af en arkitekt Stilling. I 1868 opføres forhuset ud mod Gammel Kongevej med store, herskabelige lejligheder, der alle har udsigt på langs af Søerne. Virksomheden bliver ved Messerschmidts død i 1878 videreført af hans sønner, men opkøbes i 1908 af garveriet A/S M.J. Ballings Sønner som opnår nærmest monopolstatus på garverimarkedet.

Der eksisterer garveri på adressen indtil omkring 1920. Herefter bliver bygningerne anvendt til møbellager og forskellige fremstillingsvirksomheder, f.eks. markiser, glas og porcelæn, filtsko, skarnkasser og skrædderi. I den tværliggende bagbygning er der i 1920'erne garager. I 1907 brænder en del af det grundmurede sidehus med ombygninger til følge, og ligeledes i 1928 meldes om en mindre brand. I dag anvendes den østlige bygning til lager og showroom for Idé-Møbler, som har udsalg i forhusets stueetage, mens bindingsværksbygningen rummer et snedkerværksted. Som beskrevet i næste afsnit er garveriet og andre fabrikker langs Rosenåen helt afhængige af den nære tilgang til vandforsyning. Med tiden gør ændringer i både produktionsform og produkttype Rosenåen, som kraftkilde eller som åben vandtilgang, overflødig. De sidste, som anvender det åbne åløb, er slagterne i Viktoriagadeområdet, som lader vandet skylle slagteriaffaldet bort.

Rosenåen lægges i kloak i flere etaper i løbet af 1800-tallet, og de eneste synlige spor efter den i dag er flere sære matrikelskel på dens vej gennem Frederiksberg og Vesterbro samt en niveausænkning i gården lige inden for porten til netop Gammel Kongevej 25.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Skal man se på den betydning Messerschmidts garveri har haft for regionens industrihistorie, er det nødvendigt at se på den primære forudsætning for garveriets placering. Grunden til at Messerschmidt – og gennem tiderne adskillige flere andre virksomheder - lå netop her skal, som antydnet ovenfor, i dag søges under jorden.

Omkring 1620 udgraver man en fæstningsgrav fra Ladegårdsskansen til skanserne ude på Vesterbro uden for byens volde, men anlægget mister hurtigt militær betydning bl.a. efter en frapperende funktionsfejl under Svenskerkrigen i 1658-60.

I stedet står man med en menneskeskabt å, meget senere kaldet Rosenåen, som tiltrækker virksomheder der er afhængige af rigelig vandtilførsel, f.eks. garverier, vandmøller, en sejldugsfabrik, en farvefabrik m.fl.

Disse fabrikker opstår som perler på en snor langs åen, hvor de forskellige produktionsformer udnytter vandet. Selvom der er et overtal af andre virksomhedstyper end møller, giver området med dens afhængighed af strømmende vand alligevel klare mindelser om de mange fabriksanlæg langs Mølleåen nord for København. Det ellers overvejende landlige Frederiksberg og Vesterbro har således i 1800-tallet sit eget lignende industriområde takket være den kunstige Rosenå, og Messerschmidts garveri er en del af dette.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Bygningskomplekset består af tre dele, der ligger i gården bag forhuset. Vinkelret på gaden ligger to lange sidebygninger, som er sammenbygget i bunden af gården med en lille trefags tværbygning. Tværbygningen og sidehuset mod vest (th. i gården) er i udmuret bindingsværk, mens det østre sidehus er grundmuret. Grunden til at hele komplekset, som er bygget samtidig, ikke er enten i grundmur eller bindingsværk, men i stedet en blanding af forskellige byggemetoder, skal sandsynligvis ses fra en økonomisk synsvinkel. Den grundmurede sidebygning skulle rumme en dampkedel og dermed mekaniske installationer, og det kræver en solid bygningskonstruktion.

Men til opbevaring af huder, både før og efter behandlingen af dem samt diverse kemikalier til processen, har en bindingsværksbygning åbenbart været tilstrækkelig.

Den grundmurede sidebygning tv. i gården står 22 fag lang og har i stueetagen fire fag vinduer i den nordvendte gavl. Oprindeligt var hele bygningen kun i en etage med udnyttet tagetage og kælder. Taget var et saddeltag. Efter branden i 1907 forblev kun de seks nordligste fag i én etage. Resten af bygningen blev forhøjet med en etage, dog blev og er vinduerne i den nye etage kun halvt så høje som de andre. Samtidig ændredes saddeltaget til et næsten fladt tag, som kun skrâner en anelse mod naboskellet til nr. 23. Denne løsning kan være valgt for at overholde daværende regler om tilladte bygningshøjder. Ved at gøre taget fladt kunne man knibe en ekstra etage ind, uden at bygningen blev for høj.

Skorstenen til den 4 hk store dampmaskine stod netop i skellet mellem den gamle og den forandrede del af bygningen, således at så man bygningen forfra, stod skorstenen over det 7. fag. Den blev i øvrigt forhøjet i 1884, da der blev opstillet endnu en dampmaskine, angiveligt p.g.a. forøget produktion. Skorstenen er siden nedtaget, men stod i sin tid ca. 35 meter høj. De fem vinduer og døren i den gamle, uforandrede del er rundbuede, mens resten af vinduerne er rektangulære. Alle vinduer er småsprossede og rødmaledede, og de åbnes ved at vippe nederste del ud. Flere af de oprindelige kældervinduer er blevet blændet. Det 8. fag regnet fra porten, og altså første fag i den forandrede del, består af en portåbning på hver etage. Øverst ses stadig en del af hejseværket, men der er senere opsat en elektrisk vareelevatør. Under tagskægget i den uforandrede del af bygningen løber en tandsnitsgesims, og i hele bygningens længde er der en profilliste over den høje kælders vinduer.

Bindingsværksbagbygningen står 16 fag lang i to etager. Taget skrâner fra skel mod gårdens midte. Der er flere portåbninger i stueetagen, da der tidligere var stald i en del af bygningen. Også på første etage er der et par portåbninger. I gavlen ses en dør, tre vinduer og på første etage en stor port med dobbeltdøre. Der ses umiddelbart ingen spor efter hejseværk eller lossebomme, men de har uden tvivl været der tidligere. Bygningen har en enkelt kvist. Set i længderetningen kan det observeres, at bygningen har sat sig kraftig flere steder.

Den lille trefags bindingsværksbygning på tværs, som binder de to længer sammen, er også i to etager. På det meste af stueetagen er der påbygget et halvtag med store portlignende døre. Også denne bygning er med årene sunket og hælder nu en del mod vest. Gårdspladsen var tidligere brolagt, men er nu asfalteret.

Industrimiljøets udtryk

Den grundmurede bygning fremviser en interessant detalje, som er fremkommet efter en del af facaden blev forhøjet: Når man står foran bygningen, minder den ikke-ombyggede del med gesimsen og de rundbuede vinduer om et murermesterhus i provinsen. Den ombyggede del fremstår derimod rå og fabriksagtig med de store vinduer, resterne af hejseværket og vareelevatoren. På en måde er der dermed to bygninger i én med hver sit markante udtryk. Gårdrummet som helhed fremstår nærmest pittoresk. Især de to bindingsværksbygninger, som er gule med rødmalet træ og desuden med tiden er blevet vinde og skæve, bidrager til dette indtryk. Lidt mere nøgternt set står bygningskomplekset som et af de sidste reminiscenser fra det nære Københavns egen lille udgave af Mølleådal-industrierne.

Vi har således at gøre med et relativt tidligt fabrikskompleks, som uanset den nuværende anvendelse og stand har høj bevaringsværdi. Primært p.g.a. dets interessante historie, som også er en del af regionens industrihistorie, men også fordi baggårde med den type bebyggelse stort set ikke findes mere i brokvartererne og da slet ikke med det liv som en fungerende virksomhed tilfører lokaliteten.

Infrastrukturelle aspekter

Messerschmidts garveri har ikke været afhængig af at have en havn eller en jernbane i så umiddelbar nærhed, at f.eks. et stikspor fra den relativt nærliggende hovedbanegård har været på tale. Fabrikens råmateriale, ubehandlede huder, er ankommet enten med jernbane eller skib, og den videre transport til Gammel Kongevej er derefter foregået først med hestevogn, senere sandsynligvis med lastbiler.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Det fortællende element i en baggård, der i så høj grad vidner om brug og slid, er meget tydeligt. Den grundmurede bygning ligner stadig det, den var, en fabriksbygning også selv om skorstenen er nedrevet. Men de gamle vinduer er bevaret, og selvom vareelevatoren ikke er oprindelig fra garveriets tid, understreger den bygningens produktive funktion. Forhøjelsen af en del af bygningen fra 1907 fortæller, at firmaet var i fremgang, og det bliver endnu tydeligere, hvis man også får at vide, at allerede i 1884 fik man endnu en dampmaskine og forhøjede samtidig skorstenen. Alt sammen indikationer på en driftig virksomhed, der passer godt ind i de flestes forestilling om slutningen af 1800-tallet som en tid med økonomisk fremgang og tekniske landvindinger.

Bindingsværksbygningen og den lille tværbygning i bunden af gården udtrykker også produktion af en eller anden slags. Det fremgår ikke umiddelbart, at de lige har været del af et garveri, men det er tydeligt, at bygningerne aldrig har været opført med henblik på beboelse, men til fremstilling eller behandling af et produkt.

Formidlingspotentialet på stedet er stort, og der er endda den ekstra finesse, at man kan se aftrykket af den engang så vigtige å i gårdbelægningen.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Skulle bygningerne på et tidspunkt blive rømmet af de nuværende brugere, kunne det overvejes, om komplekset kunne indrettes som et af en række mindre industriminde-enheder rundt om i Københavns brokvarterer. Men som situationen er nu, må der tages hensyn til, at bygningerne er del af en virksomhed i funktion. Alligevel vil det være ønskeligt at søge dialog med husets ejere/lejere om flere aspekter.

Den grundmurede bygning anvendes til showroom og lager, og da al interiør fra garveriets tid, såsom dampkedelanlæg o.lign., alligevel for længst er fjernet, er der umiddelbart intet til hinder for, at bygningen fortsat har samme anvendelse. Dog bør det sikres, at bygningen ikke udsættes for væsentlige facadeændringer således, at dens oprindelige udtryk bibeholdes.

Det ville klæde alle tre bygninger at blive rensset for de mange el-ledninger, som især bindingsværksbygningen skæmmes af. Ud over årtiers sætningsskader som der næppe kan eller bør gøres noget ved, ser netop denne bygning også temmelig misligholdt ud med store fugtskader flere steder. Bygningen bør undersøges til bunds for at fastslå dens tilstand, således at de nødvendige tiltag til dens restaurering og dermed bevaring for eftertiden kan sikres.

Desuden bør det undersøges, om bygningens konstruktion kan klare den nuværende belastning som møbellager, sådan at yderligere sætningsskader kan modvirkes.

Da bygningerne jo anvendes til en virksomhed i drift, er der ikke offentlig adgang til gården udenfor Idé-Møblers åbningstid. Det er forståeligt set fra virksomhedens synspunkt, men uheldigt at adgangen til at så fint og interessant gårdmiljø dermed er uladssiggørlig i weekenderne, netop hvor mange har tid til at gå på opdagelse i byen.

Endelig ville det være et klart plus for det samlede gårdmiljø, hvis asfaltbelægningen blev fjernet og den oprindelige brostensbelægning genetableret.

Litteratur

Eriksen, John M.: Rosenåen: et kunstigt vandløb med mange funktioner. Fabrik og Bolig, 1/2002.

Hyldtoft, Ole: Københavns industrialisering 1840 - 1914

Andre kilder

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industriregistreringen, Nationalmuseet

Priorparken

Adresse:	Priorparken, 2605 Brøndby
Matrikelnummer:	Ingen oplysninger
Opførelsesår:	1954ff
Arkitekt:	Forskellige
Produktionsperiode:	(1891) 1954 -
Primære produktion:	Kabler, rør, søm m.v. – gælder kun den oprindelige virksomhed NKT; i dag er der mange forskellige virksomheder i området
Produktionsform:	Yngre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Ingen oplysninger
År for større ombygninger m.v.:	Ingen oplysninger

Industrimiljøets historie

I 1891 etablerer H.P. Prior en virksomhed kaldet Nordisk Elektrisk Ledningstråd- og Kabelfabrik i København. Virksomheden ekspanderer, bl.a. ved at opkøbe konkurrerende foretagender i branchen, og der oprettes et stort kabelværk i Middelfart. Navnet ændres efterhånden til Nordiske Kabel- og Traadfabrikker.

1944 køber virksomheden gården Vibeholm i Brøndbyøster for at sikre sig jord til at opføre en ny fabrik, der kan aflaste værkerne på Frederiksberg og Amager. I 1951 begynder opførelsen af fabrikken på Vibeholms jord med de mest moderne byggemetoder. Betonelementer fremstilles i forvejen og køres på plads på stedet. Derfor vokser fabriksanlægget hurtigt, og i 1954 står det

færdigt. Gården Vibeholms bygninger er bevaret og bruges af NKT's administration. Der er ikke adgang til ejendommen, men den kan ses fra Vibeholms Allé
Fabrikken bliver opført med et tilskud på 102 mio. kr. fra den amerikanske Marshall-hjælp, der støtter opbygningen af den europæiske industri efter krigen. NKT's fabrikker bliver en af Danmarks største industrivirksomheder, og i øvrigt en af de første til at indføre et hulkort-system, som administrerer arbejdstiden.
Også produktionen er tilrettelagt efter tidens mest moderne metoder. Ideen er, at kabelfremstillingen skal foregå i én lang proces, den såkaldte "flydende produktion". Råvarerne kommer ind i den sydlige ende, og ind gennem fabrikkshallerne er oplagret de fornødne materialer til produktionen, og de færdige kabler kommer så ud i den nordlige ende. Derfor blev fabrikken meget langstrakt. Området har egen kraftstation med en stor skorsten, men værket ejes og drives nu af Brøndby forsyning
Produktionen er hovedsagelig kabler (bl.a. telegraf-, strøm- og lyslederkabler), men også fleksible rør, søm og skruer mv. I henholdsvis 1989 og 1990 opkøber NKT Fisker & Nielsen og LK.
I dag er der rykket en del andre virksomheder ind i Priorparken, og produktionen af kabler er ophørt og foregår nu hovedsagelig i Middelfart, hvor den store trådfabrik oprindeligt var anlagt. I 1994 bliver området Vibeholm omdøbt til Priorparken.

Industri miljøet i regionens industrihistorie

En typisk bar marks-fabrik som så mange andre i Københavns omegn. Det er også typisk for perioden omkring 1950, at da fabrikkerne på Frederiksberg og Amager ikke mere kan modsvare produktionskravene, flytter man et godt stykke uden for byen. I Brøndby kan man i 1950 få den nødvendige plads og kun i minimalt omfang støde på hindringer, f.eks. i form af snærende krav fra nærliggende boligbebyggelser. Priorparken er således en del af historien om dengang industrien forlader de indre dele af byen og flytter ud i yderområderne. Priorparken er en repræsentant for den "tredje bølge", hvor den første er udflytningen fra Indre By til brokvartererne, den anden er udflytningen derfra til f.eks. Nordvest, Valby og Vanløse, og den tredje er så udflytningen til omegnskommunerne.

Industri miljøets fysiske anlæg

Arkitektonisk fremstår Priorparken med bygninger og veje som et sammenhængende område. En stor del af området er udlagt som grønne områder med beplantning. Bygningerne ligger langs hovedvejen i område, selve Priorparken, og langs et antal mindre stikveje derfra. Da alle bygningerne er fra 1950'erne eller nyere ses en vis ensartethed, f.eks. har mange bygninger farvede facadebeklædninger.

Industri miljøets udtryk

Mange af bygningerne har overordnet set samme udtryk. Der ses ikke nogen markante arkitektoniske brydninger, bl.a. fordi byggeriet ikke er særligt gammelt. De ensartede bygninger med deres glatte facader virker en anelse monotone, selvom der dog er visse forskelle på de enkelte bygninger.
Der er udpræget tale om funktionelle bygninger, opført til specifikke behov og stort set uden dekorative elementer lige undtaget de farvede facadebeklædninger.

Infrastrukturelle aspekter

I dag er Priorparken utrolig godt placeret i forhold til motorvejssystemet samt jernbanenettet. Det er dog sidstnævnte infrastruktur, der tidligere har haft størst betydning, og området har haft to godsbanespor. Det nordlige ender i dag ved Posten pakkecentral, der har overtaget NKTs bygninger i det nordøstlige hjørne af Priorparken, mens det centrale godsspor endnu kan ses dukke frem i af græsset i midterrabbatten på områdets centrale gennemfartsvej, Priorparken.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Priorparken fortæller meget rendyrket og overbevisende med sit eget arkitektoniske udtryk om, hvorledes man opfører store fabrikskomplekser fra omkring 1950 og en årrække frem. Det er historien om ekspansion, stordrift, optimisme og udflytningen til forstæderne. Det er også historien om, at man i perioden foretrækker nybyggeri på bar mark langt fra traditionel bydannelse, som det kendtes fra områder tættere på København. M.a.o., de traditionelle nærmiljømæssige værdier bliver nedprioriteret til fordel for plads og nye bygninger. Den centrale fortælling bør således i formidlingssammenhæng være Priorparkens enorme dimensioner, gennemplanlagte produktionsgang og områdets geografiske placering.

NKT har med etableringen af et museum for koncernens historie skabt basis for en bred formidling af virksomhedens udvikling. Der bør dog samtidigt – evt. i samarbejde amtets kulturinstitutioner – sættes på at formidle Vibeholm/Priorparkens udvikling. Herunder er det helt centralt at give de nuværende brugere af miljøet en fornemmelse af de store produktionshallers tidligere funktion.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

NKT's brug af området er langsomt ved at ophøre, og i dag forvaltes bygningerne af selskabet "Priorparken". Det lader derfor til at bygningerne ikke er fare for nedrivning mv.

Litteratur (NKT generelt)

Burchardt, Jørgen: Historiens lange tråd – NKT Trådværket 1899-1999. Middelfart 1999

NKT 100 år: Tusinder af flittige hænders arbejde. Red. Inger Jessen. Tekst Gitte Kjær....Jørgen Burchardt m.fl. Brøndby NKT Holding 1998.

Kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Eget arkiv.

Erhvervsarkivet, Århus

Pumpestation Kløvermarken

Adresse:	Kløvermarksvej 30, 2300 S
Matrikelnummer:	30 Amagerbro
Opførelsesår:	1899-1901
Arkitekt:	Stadsarkitekt Ludvig Fenger
Produktionsperiode:	1901 -
Primære produktion:	Fremførsel og delvis rensning af kloakindhold
Produktionsform:	Offentlig forsyning
Bevaringsbestemmelse:	Høj iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	Ingen udvendigt på maskinhuset; kedelhuset blev ombygget i 1954

Industrimiljøets historie

Da den første kloakpumpestation fra 1885, som lå hvor den nuværende brandstation i Vermlandsgade ligger, bliver nedlagt, bl.a. på grund af ustabile gasdrevne pumper og hyppig tilstopning af rørene, opføres den nuværende Pumpestation Kløvermarken. Området lå inden for det militære demarkationsterræn, der først blev opgivet på Amager-siden i 1909 og som derfor var sparsomt bebygget. Byggeriet påbegyndes i 1899, men bliver forsinket af storlock-out'en samme år og står derfor først færdig i 1901.

Maskinhuset står udvendigt uforandret siden opførelsen, hvorimod der er sket flere gennemgribende ændringer indvendigt, når ældre kraftkilder er blevet udskiftet med ny teknologi. I 1901 er kraftkilden dampkedler, men i 1916 overgår man til dieseldrift. Kun afbrudt af oliemangel under de to verdenskrige fortsætter denne driftsform indtil 1992, hvor man fuldstændigt overgår til elektrisk drift. I mangelperioderne benyttes de ældre kraftkilder igen midlertidigt.

Det tilstødende kedelhus bliver ombygget i 1954, og der er også her gennem tiden foretaget adskillige ombygninger indvendigt.

I 1964 nedrives den gamle dampskorsten, og i 1988 opføres en ny 35 meter høj stålskorsten. Samtidig med pumpestationen i 1901 bliver den nærliggende funktionærbolig opført, der ligesom maskinhuset står uforandret udvendigt. Den rummer to fire-værelses lejligheder, fire med tre værelser og har naturligvis gennemgået forskellige indvendige ombygninger og moderniseringer som f.eks. indlæggelse af elektricitet, wc'er og fjernvarme.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

I takt med at København vokser, har man siden midten af 1850'erne for alvor indset, at bortskaffelse af regnvand og spildevand kræver mere, end hvad åbne rendestene og naturlige vandløb kan aftage. Man får bygget murede kloaker med naturligt fald på visse strækninger, men det er ikke nok. Der er brug for et pumpesystem, som kan håndtere den stadigt stigende mængde spildevand og lede det hen, hvor man ønsker det. For denne pumpestation er destinationen Øresund.

Det oprindelige navn, "Hovedkloakpumpestationen", antyder, hvilken betydning anlægget har. Senere er der kommet adskillige flere kloakpumpestationer til i hovedstadsområdet, og der findes også i samtiden mindre elektriske pumper nogle steder, også på Amager. Alligevel er den nye Hovedkloakpumpestation en vigtig brik i Københavns udvikling. Den skal håndtere både husholdningsspildevand, regnvand samt med tiden også latrin, da moderne toiletter bliver almindelige, fra et meget stort areal

Desuden skal pumpestationen også klare spildevandet fra de nye industri kvarterer, der vokser frem efter anlæggelsen af Amagerbanen i 1907, f.eks. det nærliggende industriområde mellem Strandlodsvej og Amager Strandvej. Selvom der er flere mindre elektriske pumper på østsiden af Amager, tager Pumpestation Kløvermarken i høj grad sin del, da man i forvejen modtager spildevand fra store dele af København, som længe før har haft industriel produktion. I sin oprindelige størrelse fra 1901 er anlægget beregnet til at modtage 3.750 l/sek., men allerede få år senere udvider man pumpekapaciteten til 5.800 l/sek.

Pumpestation Kløvermarken er et klart tegn på fremskridt og fremsynethed og en særdeles vigtig forudsætning for udviklingen af København hen mod en moderne storby med et tidssvarende kloakeringssystem. Dengang var den regionens største pumpestation og har haft stor betydning for udviklingen af både industri og privathusholdning og bortskaffelsen af disses flydende spildprodukter.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Beskrivelsen omfatter maskinhuset og funktionærboligen, men ikke det stærkt ombyggede kedelhus.

Maskinhuset er en rektangulær halbygning i en etage. Bygningen er grundmuret i røde sten over en granitklædt sokkel. Den har helvalmet skiferklædt tag med stort udhæng og en gennemgående tagrytter med udvendig svalegang. Gavlene domineres af meget høje rundbuede vinduer og i den vestlige gavl en høj døråbning. Over døråbningen er der et ekstra udhæng på taget, og her såvel som under resten af tagudhænget ses fine træarbejder, hvor konsoller understøtter gesimsen. Ligeledes over døråbningen ses en stiliseret udgave af byens våben med tre tårne og tre bølger placeret i en krans og på hver side et slynget bånd; alt udført i murværk.

Bygningens vinduer sidder i murede liséner med segmentbuede stik med bryn og murdekorationer omkring gesimsleddene.

Langsiderne er ni fag lange, hvoraf de syv er store vinduer. Disse er ikke så høje som i gavlen, men af samme type og omkranset af samme dekorationer. Det er kun bygningens nordlige langside, som kan ses i sin helhed; på sydsiden er maskinhuset sammenbygget med kedelhuset. Det sydlige hjørne af bygningen skiller sig ud ved at have et rundt trappetårn i røde sten med høje, smalle vinduer og spånklædt kegletag.

Tagrytteren er i grønmalet træ med fem fag i gavlene og 21 på langsiden.

Som tidligere nævnt har pumpestationen benyttet både damp- diesel- og elkraft, og overgangene til nye energiformer har naturligvis sat sit præg på bygningens indre hvad maskinellet angår.

Gulvet er forsænket ca. tre meter under det omgivende terræns niveau. Trappen fra indgangsdøren til gulvet er muret med granittrin, og under trappen findes et mindre rum med en stor rundbuet indgang. Bygningens indervægge i er gule sten med bånd i røde sten. Hele vejen rundt er den nederste del af væggene i ca. en meters højde beklædt med glaserede bordeauxfarvede fliser. Omtrent midt for langsidernes vinduer løber en gesims i hele bygningens længde med en H-jærndrager øverst, hvorpå hjulene til en løbekran med en løftekapacitet på 10 tons hviler. De bærende tagkonstruktioner i træ er synlige i hele bygningen. Helt oppe i midten af tagrytteren er der en løbegang i hele bygningens længe udført i træ. Adgangen til løbegangen sker fra det udvendige trappetårn i bygningens sydlige hjørne, videre ad en metaltrappe udenpå taget og derefter ad en dør i tagrytterens ene ende.

Funktionærboligen er grundmuret i to etager med udnyttet tagetage. Bygningen står i blank mur med røde sten, seks fag bred og med kun et vindue i på hver etage i gavlene bortset fra tagetagen, hvor der er to. Taget er skiferdækket heltag med to kviste til hver side og enkelte ovenlysvinduer. Vinduerne er rødmaledede dannebrogsvinduer med simpelt buestik. Kun forsiden mod Kløvermarksvej har facadedekorationer. Over de to indgangsdøre er der små træunderstøttede skiferdækkede halvtage, og over de øverste to opgangsvinduer ses små runde vinduer. Symmetrisk anbragt ved de to midterste vinduer er der på førstesalen en altan med åbent jerngitter.

Industrimiljøets udtryk

Pumpestation Kløvermarken minder i sin helhed en del om Vestre Elektricitetsværk fra 1898. Både disse to og andre kommunale bygningsværker fra perioden er gedigne og lødige bygninger. De blev udført i overensstemmelse med deres funktion, men skulle samtidig fremstå så tilpas solide og seriøse, at borgerne fik indtryk af kommunens handlekraftighed og formåen. Derfor er bygningerne af høj kvalitet og ofte med smagfuld ornamentering uden at virke overlæssede eller prangende, heller ikke for eftertiden. De besidder en vis arkitektonisk langtidsholdbarhed samtidig med, at de åbenlyst står som manifestationer over den tid, de stammer fra.

Sådan en bygning er Pumpestation Kløvermarken. Den umiddelbart lidt tunge bygningskrop løftes af de store gavlvinduer og i høj grad af den lette tagrytter, der næsten kun består af vinduer. Et subtilt tegn på soliditet er murstykkerne mellem lisénerne. Idet de er skudt et lille stykke ud fra resten af muren, minder de om de langt kraftigere stræbepiller, som kendes fra især ældre kirkebyggeri. Sammenligningen kan føres videre: Når man træder ind i bygningen og skuer ud over den store hal fra sit synspunkt tre meter over gulvet, giver rummets størrelse og ikke mindst lysindfaldet fra de høje rundbuede vinduer, man også kender fra kirkerum, mindelser om at se ind i en slags moderne katedral, blot med blanke, summende pumper og hydraulik i stedet for alter og prædikestol. Desuden kan man på ældre fotografier se den oprindelige murede skorsten stå tæt på maskinhuset som en tårnagtig struktur.

Det er således værd at bemærke, at da kommunen opførte en bygning, der skulle håndtere det mest uønskede fra den voksende storby, blev resultatet næsten kirkeligt i sit udtryk.

Infrastrukturelle aspekter

På det dengang sparsomt bebyggede Amager er der god plads til at placere pumpestationen bedst muligt. Det sted man vælger, er det mest optimale af rent tekniske årsager samt p.g.a. den nære beliggenhed til Øresund. Desuden mener man, at der er så langt til nærmeste boligbebyggelse, at lugtgenerne ville blive uden betydning.

Da landbruget aftager byens latrin til gødning på markerne, bliver der anlagt en samlestation til tre dages latrin, hvorefter det fragtes med tog rundt på Sjælland. Derfor lægges der med det samme et sidespor tæt forbi pumpestationen, da Amagerbanen bliver bygget i 1906-07.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Pumpestation Kløvermarkens formidlingspotentiale er højt. Den er umiskendelig en offentlig bygning, hvis funktion kan formidles med få virkemidler. Med det fokus der i vore dage er på miljøet og bæredygtige løsninger samt et rent og ikke-sundhedsskadeligt nærmiljø, vil pumpestationens fuldstændigt uundværlige funktion kunne forstås af alle. Historien om Københavns bortskaffelse af spildevand m.m. er fascinerende og relativt simpel og kan fortælles uden at det er nødvendigt at redegøre for store og komplicerede problemstillinger. Et besøg på pumpestationen vil anskueliggøre emnet yderligere.

Pumpestationens område er ikke lukket af, men man kan ikke gå rundt på egen hånd. Med tilladelse fra maskinmesteren kan man få lov at se sig om i maskinhuset, og han fortæller beredvilligt, hvad han ved om stedet. Mere omfattende besøg som skoleklasser m.v. vil dog skulle aftales individuelt.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Der er ingen grund til spekulationer om genanvendelse af bygningen til andre formål. Pumpestationens funktion er absolut nødvendig, og der er ingen planer om nedlæggelse, udflytning eller lignende.

Hvad dette industrimiljø angår, ligger fokus på at sikre, at både maskinhusets og den tilhørende funktionærboligs arkitektoniske udtryk behandles med respekt. Det vil sige, at der bør ikke foretages indgreb, der vil skæmme eller på anden måde forringe bygningerne i forbindelse med almindelig vedligeholdelse eller mere omfattende fremtidige renoveringer. De to bygninger står intakte som ved opførelsen, og således bør de forblive.

Ligeledes må eventuelle fremtidige tilbygninger på området foregå med størst mulig hensyntagen til de eksisterende bygninger.

Indvendigt vil fremtidige ombygninger være naturlige af teknologiske årsager; pumpestationen er en arbejdsplads og skal naturligvis kunne fungere optimalt. Dog er der adskillige fine detaljer der bør værnes om, som f.eks. det gul/røde stenmønster på væggene, de glaserede fliser, rundbuen ved trappen osv.

Litteratur

Anlægget ved Kløvermarksvejen. Meddelelser fra Københavns Grundejerforening. 1900, sp. 369-372

Hansen, Helge: En kloakarbejder ser tilbage. 1979.

Jensen, N. E.: Industribygninger i Københavns Kommune. Arbejdsnotat. 1-4. Planstyrelsen, 1991, bind 1, s. 120-121.

Kjøbenhavns Nyere Kloakanlæg. Udgivet ved Kjøbenhavns Kommunalbestyrelses Foranstaltning. 1903.

Københavns Bibliografi 3, s. 55-60

Laursen, Kjeld: Pumpestation Kløvermarksvej: pumpestationens udvikling fra damp- over diesel- til el-drift, og dens rolle i Københavns afløbssystem. 1992.

Stadsingeniørens direktorat; Kloakpumpestation. Pumpestationen, Kløvermarksvej. Afløbsafdelingen nov. 1992.

Andre kilder

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industriregistreringen, Nationalmuseet

Kontaktperson på pumpestationen: maskinmester Bent Petersen.

Rockwool A/S

Adresse:	Hovedgaden 501, 2640 Hedehusene
Matrikelnummer:	3a & 81 Marbjerg By
Opførelsesår:	1958
Arkitekt:	1978: P. Collin, H. Bølling og F. Behnke
Produktionsperiode:	(1909) 1937 – 2002 (dog stadig enkelte produkter)
Primære produktion:	Stenuldsprodukter
Produktionsform:	Yngre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Ingen oplysninger
År for større ombygninger m.v.:	1972, 1978, 1998

Industrimiljøets historie

Firmaets historie strækker sig tilbage til 1909, hvor Muremester H.J. Henriksen og teglværksejer V. Kähler starter en grusgrav på Omø. I 1933 ejer firmaet en række grusgrave og skærvefabrikker, og i 1935 køber man rettighederne til at producere stenuld af firmaet Baldwin-Hill i New Jersey. Allerede i 1937 begynder man produktionen af stenuld i Hedehusene, og året efter i Larvik. Fabrikken i Hedehusene brænder i 1938, men bliver hurtigt genopbygget, og ti år efter har fabrikken 70 ansatte.

I 1958 bliver hovedkvarteret flyttet fra Korsør til fabrikken i Hedehusene, hvor koncernens hovedsæde også er placeret i dag.

Gennem 1950erne vokser produktionen betydeligt, og først i 1960erne får man for alvor konkurrence fra et andet betydningsfuldt isoleringsprodukt, nemlig glasulden, der på det tidspunkt har mange fordele frem for stenulden, der bl.a. ikke er så elastisk.

Produktionen af stenuld ophører i Hedehusene i 2002, og på fabrikken produceres i dag kun de såkaldte akustiklofter. Stenulden der bruges hertil produceres nu i Doense og Vamdrup, og råvarerne til denne stenuldsproduktion kommer dels som genbrugssten samt fra Sverige. Koncernen har i dag en milliardomsætning og ca. 25 fabrikker over hele verden.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Stenuld (fx Rockwool) produceres af sten, bauxit, ler, kalksten og cement der smeltes i ovne ved 1400-1500 C, og herefter bearbejdes materialet ved slyngning til fine tråde og fibre. Råvarerne kan findes lokalt, og fabrikken i Hedehusene ligger i den eksisterende grusgrav.

Rockwool i Hedehusene adskiller sig fra de andre udpegede industrimiljøer ved at have adgang til deres råvarer lige umiddelbart uden for fabriksporten. Langt størstedelen af de danske industrimiljøer var og er afhængige af råvaretilførsel fra nær eller fjern. Undtaget er f.eks. et antal teglværker, og så altså Rockwool. Samtidig er Rockwool et eksempel på en virksomhed, der starter særdeles beskedent og gennem årtierne vokser til et multinationalt foretagende.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Rockwool-komplekset består af en lang række bygninger og anlæg som kan grovinddeles i fire afdelinger: administrationsbygninger, produktionsbygninger, grusgravområdet og på den nordlige side af Hovedvejen forskningsafdelingen.

Hver enkelt bygning er ikke beskrevet i detaljer – der redegøres kort for de fire områders primære funktion og henvises desuden til omstående oversigtsplan.

Administrationsbygningerne ligger mod vest nær Hovedvejen og består af to tre-etagers kontorblokke i anonymt grå beton med nærmest uendelige rækker af tætsiddende vinduer. Foran bygningerne er der p-pladser.

Produktionsanlægget ligger længere mod syd på grunden og består af en lang række bygninger af forskellig art. Der er f.eks. færdigvarelager og ekspedition i lave betonbygninger, andre funktioner i træbygninger eller murstensbygninger og desuden en hal i bølgeblik. Omkring den høje skorsten er desuden er væld af rørføringer og andet teknisk udstyr.

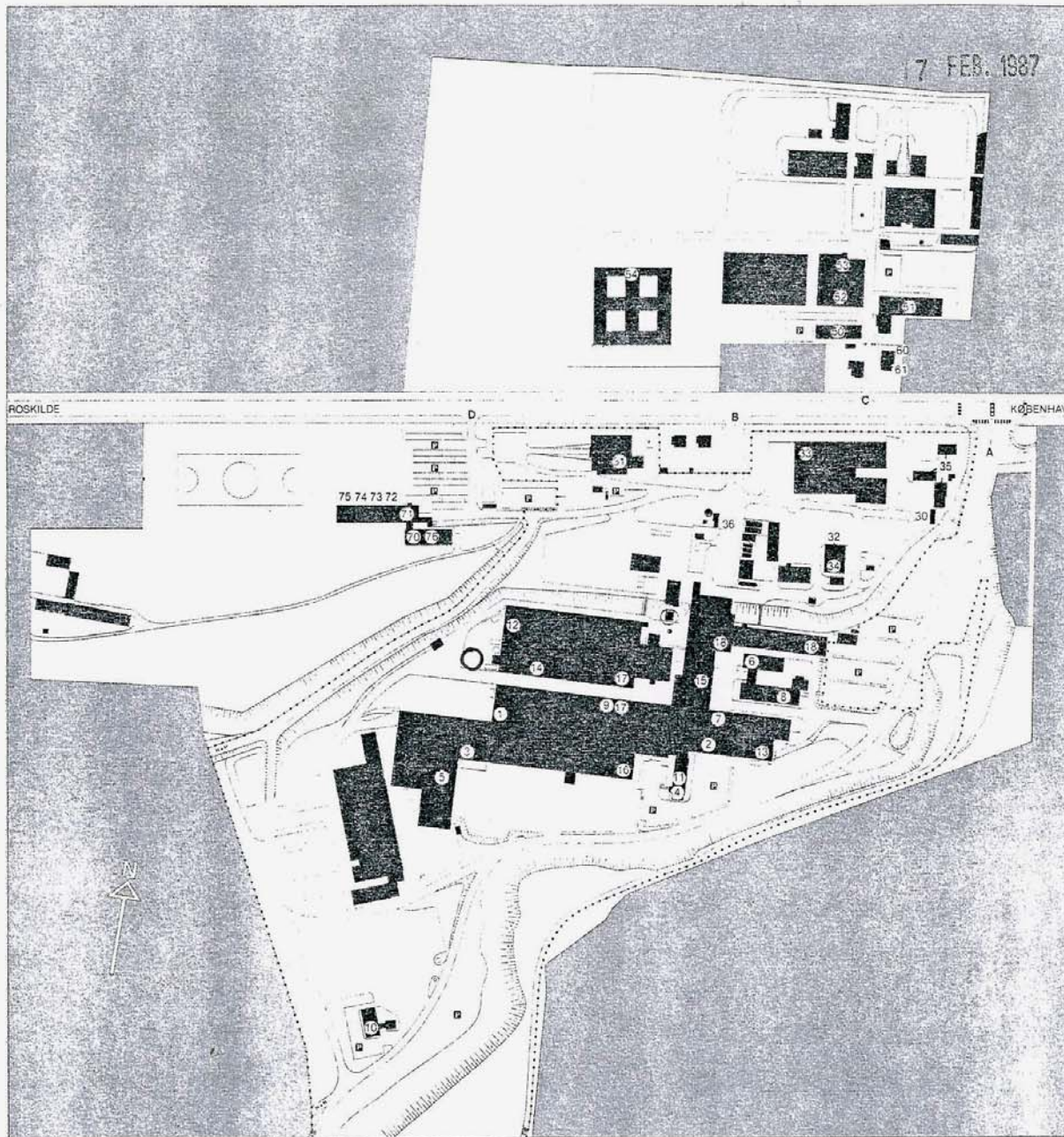
Længst mod syd er det indhegnede område, hvor råvarerne blev hentet, da stenuldsproduktionen var i drift. Det er et typisk grusgravslandskab med store dynger af grus og sten. Der forefindes desuden en del transportbånd.

På den nordre side af Hovedvejen findes forskningsområdet, som består af forskelligartede bygninger. De nyeste bygninger, som er af eksperimental karakter, kan studeres nærmere på www.rockwool.com og www.vandkunsten.com. De er ikke med på oversigtsplanen, men ligger umiddelbart vest for den kvadratiske bygning, som har nummer 54.

Kilde: Høje Taastrup Rådhus arkiv for byggesager.

14/1987
20 JAN. 1987

INDKØRSEL A

- 1 AKUSTIKAFDELING
- 2 ANSÆTTTELSESKONTOR
- 3 EKSPEDITION
- 4 FABRIKSADMINISTRATION
- 5 FÆRDIGVARELAGER
- 6 KANTINEN
- 7 KONFEKTIONERINGSAFDELING
- 8 OMFÆJNINGSTUM
- 9 RESEHVEDLSLAGER

- 10 RI ANLÆGSADFDELING
- 11 RI KONSTRUKTIONSAFDELING
- 12 ROCKLITAFDELING
- 13 UNDERVISNINGSCENTER
- 14 ULDPRODUKTION VEST
- 15 ULDPRODUKTION ØST
- 16 VAREMODTAGELSE
- 17 VÆRKSFEDER VEST
- 18 VÆRKSFEDER ØST

INDKØRSEL B

- 30 BEDRIFTLÆGE
- 31 GRÖDANIA
- 32 MILJØ ENERGIADFDELING
- 33 ROCKMENT
- 34 RI KONSTRUKTIONSAFDELING
- 35 RI PROJEKTADELING
- 36 RAVAREMODTAGELSE

INDKØRSEL C

- 50 RI FORSKNINGSAFDELINGER
- 51 RI LABORATORIUM
- 52 RI ANVENDELSESTEKNIK
- 53 RI PRODUKTFORSKNING
- 54 HI FORSKNINGSCENTER
- 60 SPINROCK
- 61 KANTINE

INDKØRSEL D

- 70 ROCKWOOL INTERNATIONAL A/S
- 71 ROCKWOOL A/S
- 72 EDB AFDELING
- 73 PERSONALEAFDELING
- 74 SALG OG MARKETINGAFDELING
- 75 ØKONOMIAFDELINGER
- 76 FOREDRAGSSAL

Industrimiljøets udtryk

Fabriksanlægget har rå industriel fremtoning uden nogen forsøg på udsmykning. Det er et procesanlæg, og det kan ses. Transportbånd, rør mv. står synlige; der er ikke gjort forsøg på at skjule nogen af de tekniske elementer. Også administrationsbygningerne fremstår så prunkløse som overhovedet muligt: modulbyggeri i grå beton uden nogen form for udsmykning eller andet der kan bryde monotonien. Grusgraven ligner, hvad den er: et udvindingsområde med alt hvad det indebærer af teknisk udstyr, huller og opdyngnet materiale. Forskningsområdet har derimod flere eksperimenterende og spændende bygninger.

Infrastrukturelle aspekter

Vigtigste infrastruktur er landevejen (Hovedgaden). Der er ikke langt til jernbane, men virksomheden har aldrig haft eget stikspor, som det kendes fra andre industrier.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Relativt højt. Virksomheden har udover produktionsbygningerne med transportbånd, rør, skorsten osv. den attraktion, at lige umiddelbart bagved fabrikken kan man se de store udgravede områder, hvor man har hentet råvarer. Dette "månelandskab" med gravemaskiner, transportbånd, lastbiler osv. giver på let anskuelig vis en fornemmelse af den produktion, der er foregået.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Hele arbejdsgangen fra opgravning af råmaterialer, transport ind i fabrikken, fremstillingsprocessen og udførslen af de færdige produkter ville være nemmere at vise her, frem for så mange andre steder, hvor råvarerne ikke ligger lige uden for døren. Der er dog fare for, at de produktionstekniske elementer bliver fjernet på et tidspunkt, da de ikke mere anvendes i produktionen på stedet. En dialog med virksomheden om en eller anden form for bevaring inden dette evt. sker vil være ønskelig.

Litteratur

Bak, Per: Short History of the Rockwool Group. 2003

Kähler, Claus: Rockwool Koncernens Historie. 1988

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Byggesagsarkivet, Høje Taastrup Rådhus

Industriregistreringen og -tællingen, Nationalmuseet

Eget arkiv

Rud. Rasmussens Snedkerier

Adresse:	Nørrebrogade 45, 2200 København N
Matrikelnummer:	36h Udenbys Klædebo
Opførelsesår:	1877 og 1911
Arkitekt:	Alfred Thomsen
Produktionsperiode:	(1869), (1876) 1911 -
Primære produktion:	Møbelsnedkeri
Produktionsform:	Selvstændig erhverv
Bevaringsbestemmelser:	Middel iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger mv. :	1943

Industrimiljøets historie

Firmaet grundlægges i 1869 i St. Kongensgade som egetræsmøbelfabrik. I 1876 flytter man til Nørrebrogade i den da nyopførte bygning langs Stengade. Desuden bygges et tørrehus for træ og et kedelhus. I 1911 opfører man i gården en ny fire etagers bagbygning med støbt kælder til dampmaskinen. Denne er nu i stedet for den gamle transmissionsaksel udstyret med en dynamo, der driver maskinerne i maskinsnedkeriet på første sal. Dampmaskinen har været i funktion allerede fra 1895, men man installerer en ny dampkedel i forbindelse med byggeriet i 1911.

Restvarmen fra dampkedlen både opvarmer bygningen og tørrer træet i den ekstra dybe kælder. Bygningen indeholder desuden maskinsnedkeri, håndsnedkeri og polstringsværksted. På grund af sabotage genopføres i 1943 de delvist nedbrændte to øverste etager på fabriksbygningen fra 1911.

I 1935 har snedkeriet 6 medarbejdere, i dag er tallet omkring 12, og man producerer fortsat først og fremmest egetræsmøbler. Produkterne er fokuseret omkring et par af Danmarks mest kendte designere: Thorvald Bindsbøll, Kaare Klint og Mogens Koch. Dette fokus har i høj grad sikret det i omfang relativt beskedne snedkeris overlevelse.

Bygningen var omkring 1980 truet af Nørrebro-saneringen, men den overlevede og er stadigvæk ejet af efterkommerne af Rudolf Rasmussen. I tagetagen finder man desuden Danmarks sidste hattefabrik. Bygningen ud mod Stengade er i dag showroom for færdige produkter.

Snedkeriet har fortsat i dag et typisk håndværkspræg, idet man kun producerer på bestilling. På den anden side foregår produktionen dog i nogen grad ved maskinkraft, og arbejdsdelingen mellem maskin- og håndsnedkerne er endnu i dag en central (faglig) skilleline i organiseringen af arbejdet.

Industrimiljøets rolle i regionens industrihistorie

Rud. Rasmussens Snedkerier er en typisk baggårdsindustri på brokvartererne, om end bygningen hører til blandt de større. Der findes ikke ret mange af den slags bagbygninger mere, og især ikke nogen som stadig rummer en levende industrivirksomhed. Rud. Rasmussens Snedkerier har desuden via sine kvalitetsprodukter tegnet af kendte møbelarkitekter været med til at gøre dansk møbelindustri verdenskendt.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Snedkeriet består af to store fabriksbygninger, der begge stadig er i brug og overvejende fremstår som da de blev bygget. Man ankommer til virksomheden gennem forhuset, på Nørrebrogade 45, et beboelseshus som Rud. Rasmussen også lod opføre. I gården, hvor der også er plads til parkering og varetransport, ligger de to fabriksbygninger således overfor hinanden, som et delvist lukket kompleks.

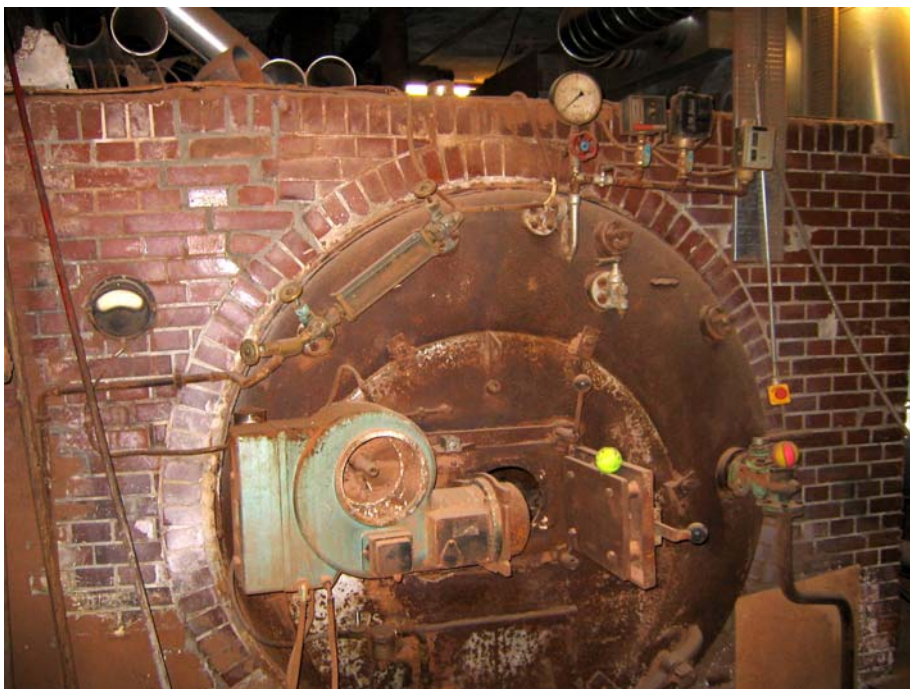
Bygningen fra 1877 har indgang fra gården gennem et vindfang i midten af bygningen, således at bagsiden af huset vender ud imod Stengade. Bygningen er grundmuret i gule sten, der i dag fremstår grålige. Huset er fire etager højt, har høj kælder og sadeltag belagt med sort skifer. Facaden ud mod gaden har røde murstensbånd under vinduerne, flade buestik over vinduerne, en muret gesims mellem den høje stueetage og 1. sal og afsluttes under tagskægget med en tandsnitsgesims, ligeledes i røde sten. Både for- og bagfacade er inddelt i ni fag, der er placeret symmetrisk omkring midten af huset. Alle kældervinduer er malet vogngrønne, og de øvrige er hvide. I facaden mod Stengade er muren med et buemotiv omkring det midterste vindue i stueetagen trukket en sten tilbage som den eneste afvigelse i den stramme, meget ensartede facade. Vinduerne over indgangspartiet fra gården følger trappen og er dermed forskudt i forhold til vinduerne på etagerne. Vindfanget er ligesom den modstående facade udsmykket med røde murede bånd. Gavlen er pudset til og med stueetagen, og i højre side sidder firmaets runde, vogngrønne logo.

Fabriksbygningen fra 1911 er placeret i gården vinkelret på forhuset med indgang lige over for den ældre fabriksbygningens indgang. Gavlen mod syd er fritliggende. Fabrikken er fire etager høj plus en mansardetage og er ligeledes udstyret med høj kælder. Bygningen fremstår, ligesom den gamle, i gul blankmur med vandrette ornamentbånd i røde sten under vinduerne i hver etage i hele bygningens længde. Bygningen er inddelt i 23 fag med store vinduesåbninger der alle, på nær de

på to øverste etager, er rundbuestukket. Vinduerne er 3-fags, sprossede dannebrogsvinduer, malet mørkebrune. Nogle af vinduerne i de nederste etager er dog udskiftet med nyere, enkeltsprossede udgaver. Taget er dækket af mørkt tagpap.

Facaden der vender ud imod nabobaggården fremstår, på nær portåbningen og nogle interimistiske læsseramper, helt ensartet og nærmest monoton, mens facaden mod gården, der samtidigt er forsiden, er brudt flere steder. Dels er der den samme gennemgående port, samt diverse læsseramper og døråbninger og dels afsluttes bygningen mod syd med et fremskudt fag, i et fags dybde. Selve facaden er brudt af et antal fremskudte trappe- og elevatortårne, med tilhørende hejsekviste, og flere steder er der monteret udsugningsrør direkte på facaden.

Snedkerværkstedet har klassiske etage-niveauopdelte arbejdsprocesser, således at forarbejdningen af træet og tilvirkningen af stolene løber opad i huset. Der er således trætørrerum i kælderen, maskinsnedkeri i stuen, håndsnedkeri på 1. og delvist 2. sal, og på 2. sal ligger desuden møbelpolstringsafdelingen.

Dampmaskinekedel

Industrimiljøets udtryk

Begge fabriksbygninger er enestående intakte i forhold til deres oprindelige udseende og de repræsenterer på hver deres måde to epoker i den samme virksomheds historie. Fælles for bygningerne er det nøgterne udtryk, det enkle og stramme formsprog og den meget sparsomme ornamentik. Men hverken stilen eller proportionerne efterlader nogen tvivl om, hvilket byggeri der er ældst.

Bygningen fra 1911, der stadig fungerer som fabrik, er både anlagt med en større produktion for øje, men også med hensyntagen til nye mere pladskrævende produktionsmetoder.

Indgangspartier, dørkarme, skiltning og lign. er i gedigent og enkelt udført. Facaden fremstår rå og usminket, med de murede bånd som eneste pynt. Den domineres af udelukkende funktionelle rekvisitter som rør, hejseværk, ventilationsriste, læsseramper og vareelevatorer.

Infrastrukturelle aspekter

Det almindelige vejnet med Nørrebrogade lige uden for døren har været den dominerende transportvej.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Ret højt. Der er tale om et traditionsrigt, kvalitetsbaseret snedkerværksted i fuld vigør på en meget central adresse.

Det er specielt at en virksomhed af denne størrelse stadigvæk er funktionsdygtig i forhold til placeringen på Indre Nørrebro. Set i lyset af de store saneringer i 1980'erne, er dette et perspektiv, der med rette kunne inddrages i fortællingen om virksomheden, såvel som i bydelens historie generelt.

Anlæggets fysiske rammer er ikke bare fortællingen om en virksomhed i vækst, men afspejler også et produktionsflow, hvilket rent visuelt er aflæseligt både i det ydre og det indre. Muligheden for at opleve begge dele, med hensyntagen til den vedvarende produktion, er derfor den optimale løsning.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Virksomheden er yderst levedygtig og kan ikke forventes at fraflytte lokaliteten, hvorfor en fortsat brug af bygningerne til fremstillingsvirksomhed vil være naturlig.

Skulle lokalerne rømmes engang i fremtiden ville det være ønskeligt at bevare arbejdspladser, maskiner, opstillinger mv. i så urørt tilstand som mulig. Her skal især fremhæves sporene efter de to kraftformer: dampmaskinetrækket fra kælderen og det elektriske maskinsnedkeri. Husets funktionsopdelte præg er desuden meget karakteristisk og typisk for datidens industriproduktion. Man kan således se den håndværksmæssige og organisatoriske arbejdsdeling i gennem husets produktionsflow.

Det er værd at undersøge, om der er mulighed for fremvisning af virksomheden til mindre grupper af besøgende.

Litteratur

50-Aars Forretningsjubilæum. Medlemsblad for Haandværkerforeningen. 1919, s. 70.

Berg, R.: 1869-11. Maj-1919. Rudolph Rasmussen. Et Mindeskrift. 1919. 42 s., ill.

Rud. Rasmussens Snedkerier 75 år. Tidsskrift for Industri. 1944, s. 135.

Rømer, Mike: Rud. Rasmussens Snedkerier. 68.5 Mesterværker: 100 års dansk møbelsnedkeri. 2003, Side 32-35, ill.

Rømer, Mike: Håndværkets hævd – portræt fa Rud. Rasmussens Snedkerier. Arkitekten 18, 1992

Andre kilder

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industriregistreringen, Nationalmuseet, 5 fotos, 1979 og 1 exteriør, 1979
www.rudrasmussen.dk

Raadvad

Adresse:	Svenskevej, 2800 Kgs. Lyngby
Matrikelnummer:	Ingen oplysninger
Opførelsesår:	1660 (tidligste eksisterende bygning)
Arkitekt:	Ingen oplysninger
Produktionsperiode:	(1643) 1660 - 1973
Primære produktion:	Kniv- og metalvarefabrik
Produktionsform:	Fabrikssamfund
Bevaringsbestemmelse:	Fredet
År for større ombygninger m.v.:	Adskillige, se bygningsbeskrivelserne

---

Industrimiljøets historie

Fabriksanlægget i Raadvad går tilbage til 1643, hvor man for at udnytte vandkraften ved Mølleåen, får bevilling til at opsætte et mølleværk. Møllen bliver ødelagt under Svenskekrigen i 1659, hvorefter kongen overtager anlægget. Planen er at etablere en produktion af finkrudt til staten, og der bliver derfor bygget en slibemølle og en krudtmølle på stedet.

Der fremstilles krudt i Raadvad indtil 1758, hvor den danske krudtproduktion samles i Frederiksværk. Man forsøger herefter fra statslig side at omdanne Raadvad til anden fabrikation,

men det lykkes aldrig, og anlægget bliver i 1767 solgt på tvangsauktion til det københavnske isenkræmmerlav.

Interessenterne i lavet får hurtigt etableret en produktion af værktøj, nagler, filer, mv. Allerede fra begyndelsen lider man dog af pengemangel. Produktionen er ikke rentabel, og i 1805 beslutter man ved hjælp af et statslån at opføre et hammerværk og samtidig nedlægge melmøllen. Den nye fabriksbygning indeholder tre smedeesser, og produktionen bliver nu endnu mere mangfoldig end før. Der fremstilles en mængde forskellige slags produkter fra håndværksværktøj til landbrugsredskaber, men økonomisk befinder værket sig i en konstant krise indtil det i 1830'erne sættes under statens administration. En række rationaliseringer bliver nu gennemført, og dette - samt ophævelsen af lavene i 1862 - gør, at man går ind i periode med en voksende arbejdsstyrke. I 1895 bliver interessentskabet omdannet til et aktieselskab under navnet A/S Raadvaddams fabrikker. Man satser hårdt på at blive konkurrencedygtig med udenlandske hammerværker og så en chance under 1. Verdenskrig, hvor man får igangsat en storstilet eksport af økser og hakker til det russiske marked. Satsningen giver bagslag, idet man ved den russiske revolution mister tilgodehavender for ca. 2 millioner kroner. I 1921 går selskabet i likvidation.

Fabrikken overtages af A/S Scania-Vabis i 1924, og produktionen omlægges til næsten udelukkende fremstilling af knive i rustfrit stål. Man har sikret sig eneret i Danmark på fremstilling af det såkaldte *sheffield* stål, og hermed kommer fabrikkens første egentlige salgssucces.

Selskabet bliver i 1956 overtaget af Ginge-koncernen, men produktionen af knive fortsætter indtil 1973, hvor man i henhold til en aftale med staten om bevaring af Raadvad-anlægget flytter fabrikken til Brønderslev. I 1994 overtager Fiskars-koncernen retten til Raadvad-navnet.

I 1986 bliver Raadvad gamle knivfabrik gennemgående restaureret med henblik på at bevare lokaliteterne og genanvende dem. I dag fungerer stedet under navnet Raadvad-centeret som base for en række private håndværkerfirmaer, der har lejet sig ind. Centeret drives af fire ministerier og fire landsdækkende organisationer i et tværfagligt samarbejde.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

I lighed med Brede Værk har Raadvad en meget lang historie i regionen og har dermed præget den tidlige danske industriudvikling. Raadvad var en integreret del af aktiviteterne i Mølleådalens og hører trods sin svingende succes ubetinget med til historien om "industriens vugge" i Danmark.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Raadvad er reelt et helt fabrikssamfund bestående af flere forskellige klynger af bygninger, der er placeret rundt om Raadvaddammen og ned langs Mølleåen. I området syd om dammen ligger nogle af de ældste bygninger. De fremstår nu i hvidt i bindingsværk, har kvartvalmede tegltage og småsprossede vinduer.

Lageret er i seks fag, bygget i 1660 og var oprindeligt et pakhus i en etage, hvilket kan være svært at se på det nuværende hus, der er ombygget mindst tre gange. I 1854 bygges en etage mere på, så huset kommer til at indeholde fire lejligheder øverst, mens der var værksteder i stueetagen. I 1878 tilbygges huset med en sidelænge.

Damhuset er bygget som sommerbolig, formentlig i 1760'erne. I 1769 ombygges huset til at indeholde tre lejligheder for igen i 1854 at blive indrettet til direktørbolig for fabrikkens ejer. Boligen er i otte fag, to etager med høj tagrejsning. Østfacaden er udstyret med en bred trappe og en høj trekantgavl samt et tagvindue.

Længen, som den blot kaldes, menes at være opført omkring midten af 1850'erne. Den er i en etage og tolv fag, bygget til at indeholde fire små svendeboliger og en mesterbolig på fire værelser.

Den gamle smedje ligger med udsigt over dammen. Huset er i ti fag og en etage. Den er bygget i 1803 som metalstøberi til jern og messing, men bliver i 1805 ændret til tømmerværksted, og i 1880 indrettes der to lejligheder i bygningen.

Materialehuset kaldes også for brændselsbygningen. Huset er i femten fag, en etage og er bygget i 1805 som tømrer- og snedkerværksted, jernmagasin og materialerum. Ejendommen er ombygget i 1878 til kun at indeholde lager. Sydfacaden er af samme grund karakteriseret ved kun at indeholde døre. I den østlige del bliver der i ca. 1900 indrettet en bolig.

Sydvest for dammen ligger en række boliger med fileværket forrest ud til vejen. Det er et af de mest bemærkelsesværdige huse i Raadvadkomplekset. Huset er i bindingsværk og i to etager med kvartvalmet, teglhængt tag. Det er i stueetagen inddelt i 15 vindues- og dørfag, mens vinduerne er placeret i par ovenover. Byggeriet af huset er påbegyndt i 1760, og det er formentligt først færdigbygget i 1779. Oprindeligt var der værksteder i stueetagen og boliger på første sal, men siden 1900 har huset udelukkende indeholdt boliger.

Bag ved fileværket ligger en række andre arbejderboliger, som kaldes de nye arbejderboliger. De er opført i to etaper i 1916 og 1917. Husene er i to etager med udnyttet tagetage og symmetrisk opbygget omkring en trappeopgang i midten med tre fag på hver side. De fremstår i gult tegl med røde teglhængte saddeltage. Der er en enkelt udsmykning på taggesimsen og i gavlen, men ellers ingen stads. Oprindeligt er der 10 lejligheder i hvert hus, hvilket er en fordobling af boligantallet i Raadvad, da husene bliver opført. Ejendommene moderniseres i 1984.

Tættest på skoven ligger huset Bøgely, der er bygget som privatbolig i 1842. Huset har haft skiftende funktioner. I en periode er det børnehjem, og i dag bruger en udflytterbørnehave huset.

Mellem knivfabriksanlægget og fileværket ligger Kildehuset, som er et af Raadvadanlæggets mere ambitiøse bygningsværker. Huset er i to etager med høj tagrejsning og kvartvalmet tag. Det er i tyve fag og er prydet med pilastre. Huset er bygget i 1760'erne til at indeholde fire smedeværksteder og et gørtlerværksted i stueetagen og fire toværelses lejligheder på førstesalen. I 1900 bliver hele huset indrettet til beboelse.

Overfor Raadvaddammen tegner knivfabriksanlægget sig som en lang to etagers længe i gule sten med saddeltag. Denne del af fabrikken er opført efter en brand i 1907.

Til venstre for fabriksbygningen ligger to mindre et-etagers bygninger, og til højre er anlægget sammenbygget med Kildehuset via mindre sidebygninger.

Gennem en åbning i fabriksbygningen er der adgang til gården, hvor fabrikkens øvrige bygninger ligger sporadisk placeret. Gården er lukket mod højre, hvor en fabrikslænge i to etager ligger vinkelret placeret på forhuset. Begge disse to fabriksbygninger har store vinduesåbninger og mindre vinduer i saddeltagene.

Til venstre ligger en mindre to-etagers bygning samt den murede firkantede skorsten.

De øvrige bygninger består af en række træskure og mindre murede værksteder, hvor nogle er udstyret med shedtage.

Anlægget afsluttes længst mod øst af Åhuset, der er anlæggets eneste gamle bevarede staldbygning. Det dateres til 1760.

Industri miljøets udtryk

Raadvad ligger for sig selv isoleret fra omverdenen som en by i skoven, og de fysiske rammer er på enestående vis forblevet intakte, hvorfor man stadigvæk den dag i dag kan få et glimrende indtryk af det lille samfund.

Husene spænder vidt over tid, og derfor kan man ikke blot følge udviklingen i byggeskik, men også hvordan centrale bygninger i en produktion er placeret i forhold til Mølleåen, hvis betydning som kraftcenter man har været afhængig af.

Ligeledes betyder koncentrationen af både fabriksbygninger og boliger på så lille et areal, at en sammenligning er interessant. Det er værd at bemærke, at de tidlige bygninger både rummede værksteder og boliger, mens de nye boliger udelukkende har været bygget til beboelse. I Raadvad er det fælles for alle bygningerne, at proportionerne er vokset i takt med udviklingen, og at boligerne, selvom disse er meget sparsomt udsmykkede, dog er en anelse mere pyntede end knivfabriksanlægget.

Knivfabriksområdet er karakteriseret af et nøgternt formsprog og bygninger, der er kommet til efter additionsprincippet og ikke efter nogen særlig overordnet plan. Store vinduesåbninger i forhold til

bygningernes beskedne størrelse, shedtage og den fritstående skorsten er andre træk, der er typisk for industriel arkitektur.

Infrastrukturelle aspekter

Kraften fra Mølleåen har været af essentiel betydning.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Formidlingspotentialet er meget højt. Anlæggets funktioner kan via de mange gamle bygninger spores langt tilbage i tiden, og ombygningerne fortæller om, hvordan man har forsøgt at tilpasse stedets funktion til de skiftende krav gennem tiden. Anlægget kan via sin placering i skoven opleves som samlet, afgrænset område på overskuelig vis. Desuden er området offentligt tilgængeligt, og der er god information at hente på stedet.

Den nuværende funktion som Nordisk Center til bevarelse af Håndværk samt et aktivt beboermiljø giver industrimiljøet et aktivt udtryk. Der bør dog arbejdes med at formidle den helt tidlige industrielle produktion.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Der bør afsættes tilstrækkelige midler også i fremtiden, så områdets høje formidlingspotentiale kan opretholdes.

Litteratur

Bokkenheuser, Knud: Aktieselskabet Raadvad Knivfabriker. Fabriken i Raadvad igennem 175 Aar : 3. Maj 1758 - 3. Maj 1933. Kbh., 1933.

Kayser, Kjeld: Raadvad – en historisk billedbog

Andre Kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

<http://www.raadvadby.dk/>

NIHA 0430: s. 1-12: Om arbejdet, og forholdene på Rådvad
13-14: 1901 Hos B & W på Refshaleøen og på Strandmøllens Skibsværft.
15-16: 1902-1906 Smed på Rådvad.

Thorsbro Vandværk

Adresse:	Allévej 23, 27 og 33, 2635 Ishøj
Matrikel nummer:	1t, 1e, 3 samt 14d, 14da og 14db Ishøj
Opførelsesår:	1906-1909
Arkitekt:	Andreas Fussing
Produktionsperiode:	1908-
Primære produktion:	Vandforsyning
Produktionsform:	Offentlig forsyning
Bevaringsbestemmelser:	Hanekammerbygningen, samlebrøndsbygningen og maskinhuset blev fredet i 2000
År for større ombygninger m.v.:	1922

Industrimiljøets historie

I 1904 er vandforbruget i Københavns området ved at nå grænsen for, hvad de hidtidige kilder kan yde. Prøveboringerne fra samme år viser, at netop det areal Københavns Vandforsyning havde erhvervet i slutningen af 1800-tallet, beliggende imellem Thorsslunde og Ishøj Landsby, vil være et ideelt sted at anlægge et vandindvindingsanlæg. 15. maj 1905 stilles der forslag til Københavns Magistrat om nye vandindvindingsanlæg, og 18. december 1905 bevilges 2.147.000. kr. til opførelse af Thorsbro Vandværk. Selve bygningerne bliver færdiggjort i 1909 og består på dette tidspunkt af hanekammerbygningen, samlebrøndsbygningen, maskinhuset og to funktionærboliger, alle tegnet af arkitekten Andreas Fussing.

Thorsbro Vandværk begynder at levere vand i 1908 (på dette tidspunkt ca. 21.000 m³ om dagen), og for første gang i forbindelse med vandindvinding bliver der anvendt dieselmotorer i stedet for dampmaskiner og centrifugalpumper i stedet for stempelpumper. Vandet bliver via trykledninger ledet til Søndermarksbassinet og derfra videre til forbrugerne. Allerede i 1912 bliver det nødvendigt

med de første udvidelser i form af vandledninger, nye pumpemaskiner etc. I 1922 opstår behovet for at filtrere vandet, og byggeriet af filterbygningen påbegyndes.

Fra 1970 og frem gennemgår anlægget flere moderniseringer af bl.a. brøndpumpeanlægget og trykpumpeanlægget, og i 1985 bliver dieseltrykanlægget taget ud af drift. I forbindelse med anlægget er der også med tiden blevet anlagt flere boliger, ligesom der også er kommet flere kildepladser til.

I 1990 er Thorsbro Vandværk i fare for at blive revet ned og Ishøj Kommune overtager bygningerne.

Industrimiljøets rolle i regionens industrihistorie

Thorsbro Vandværk er den ældste egentlige industri i Ishøj og ligger ved kilden Lille Vejleå, der var meget vandrig og betydningsfuld, hvilket tidligere vandmøller langs Lille Vejleå har været historiske vidnesbyrd om. Anlægget har frem til i dag leveret vand til regionens indbyggere og dens industrier. I 1912, da produktionen er på sit højeste, forsyner Thorsbro Vandværk 275.000 mennesker med vand. Det er derfor et anlæg, som har været en vigtig brik i forsyningen af vand, og dermed også for udviklingen i regionen.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Hovedbygningen i anlægget er maskinhuset, en aflang bygning med hovedskib og to sideskibe. Indgangspartiet er placeret midt på det nordlige sideskib, mens det sydlige er domineret af fire store vinduer. Øverst på begge sider af hovedskibet er der en række små vinduer. På hver af gavlene er der to stræbepiller, der henholdsvis indrammer en port og et stort højtliggende vindue. Lige overfor indgangspartiet til maskinhuset ligger den gule filterbygning fra 1922. Filterbygningen har tempelfront, fremhævede hjørner og risalitter og er pudset i to farver.

På den modsatte side af maskinhuset ligger samlebrøndsbygningen, der er rund med konisk tag med lille udhæng.

Lige vest for maskinhuset finder man hanekammerbygningen, en lille aflang bygning med 3 småsprossede vinduer på hver langsideside og dekorativt bindingsværk på overgavlene.

Den sidste af de oprindelige bygninger er funktionærboligen, en rektangulær bygning med en lidt lavere nordlig fløj. Begge fløje har første sal. Funktionærboligen har bindingsværk i gavlen og småsprossede vinduer. De oprindelige bygninger er pudsede og hvidkalkede med flere enkle detaljer i murværket, og de har alle et symmetrisk udtryk.

Indgangen til maskinhuset fungerer som vindfang, hvor der er anlagt toiletter og bad. Fra indgangspartiet ledes man ind i en lille forhal. Fra forhallen kan man via to rundbuer, båret af en kraftig mørk granitsøjle i midten, komme ind i selve hovedskibet. Hovedskibet rummer den store maskinhal, som er præget af de gamle B&W-maskiner fra 1930'erne. Hallen har åben tagkonstruktion af træspær på spinkle jerngitterspær, og øverst på langsiderne af skibet er der en række små vinduer. Gulvet er belagt med sort/hvide klinker. I sideskibene er der værksteder med trægulve og faste skabe.

Funktionærboligen indeholder to lejligheder, en på hver sal, med en køkkenfløj i den nordlige del. Hanekammerbygningen indeholder et rum, med støbt gulv. I samlebrøndsbygningen er et støbt dæk, hvorfra man har kunnet se ned i brønden. Selve brønden er i dag overdækket med en lyskasse.

Samtlige ovennævnte bygninger er særdeles velbevarede og fremstår stort set uændrede siden opførelsen og er beliggende i et smukt landskab, der bidrager til det imponerende helhedsindtryk.

Industrimiljøets udtryk

Thorsbro Vandværk er rent arkitektonisk og æstetisk af en meget høj kvalitet, og Andreas Fussings bygninger er glimrende eksempler på den romanske byggestil i den historicistiske periode. I denne periode var arkitekterne meget inspirerede af italiensk arkitektur, men havde også talrige tyske forbilleder. Til industribygninger valgtes ofte rundbuestilen, da den let kunne tilpasses funktionskravene fra industrien. Vandværkets hovedbygning, maskinhuset, har netop denne karakteristiske langskibede basilikalignende udformning, med højt hovedskib og to lavere sideskibe. Samlebrøndsbygningens pavillonagtige stil er ligeledes italiensk inspireret. Den gule filterbygning er et godt eksempel på en klassicistisk industribygning og illustrerer det stilskifte, som fandt sted efter 1. verdenskrig.

Infrastrukturelle aspekter

Thorsbro Vandværk er placeret ved en kildeplads, og det er de succesfulde prøveboringer fra 1904, som har været bestemmende for anlæggets placering. Tidens teknologi gjorde det muligt herfra at pumpe vandet op og at føre det videre via trykledninger. I infrastrukturelle henseender lå anlægget til gengæld ikke bekvemt, det var ikke tæt på beboelse eller gode muligheder for transport og det var derfor nødvendigt at opføre boliger i tilknytning til anlægget for at undgå tidskrævende og besværlig pendling for Vandværkets arbejdskraft.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Fordi Thorsbro Vandværk er så vel bevaret både udvendigt og indvendigt, er der en oplagt mulighed for formidling af f.eks. arbejdsprocesserne med vandet. Thorsbro Vandværk kan, set i et større perspektiv, sammen med andre vandværksbyggerier (samlebrøndsbygninger, maskinhuse, pumpehuse m.m.) i Storkøbenhavn give en samlet fortælling om vandforsyningens historie og dens betydning for udviklingen i regionen.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Anlægget har et stort formidlingspotentiale, og der er oprettet en museumsforening, der arbejder for oprettelsen af Thorsbro Vandværksmuseum. Ideen til oprettelsen af en museumsforening opstod da Ishøj Kommune i 1990 overtog maskinhuset fra Københavns vandforsyning, da maskinhuset ellers havde været i fare for at blive revet ned.

Det er kun hanekammerbygningen, samlebrøndsbygningen og maskinhuset der er fredet, men på grund af den fortælleleværdi, der ligger i anlægget som helhed og i løsningen af det arkitektoniske stilskifte, kan et ønske om at fredningen udvides med til bl.a. også at omfatte filterbygningen således begrundes.

Litteratur

Kantner, Niels: Thorsbro Vandværk – en historisk beretning 1990
Thorsbro Vandværk skal være museum. VESTegnen 20. november 1996.
Tønnesen, Allan & Maja Svane Mikkelsen: Københavns Vandforsynings bygninger og anlæg. Temagennemgang 1999.
Skov- og Naturstyrelsen Miljø- og Energiministeriet 2000.

Andre kilder

Der findes hjemtagne genstande til det fremtidige Thorsbro Vandværksmuseum.

Toms Fabrikker A/S

Adresse:	Ringvej 4/Ballerup Byvej, 2750 Ballerup
Matrikelnummer:	7d Ballerup by og sogn
Opførelsesår:	1959-61
Arkitekt:	Arne Jacobsen
Produktionsperiode:	(1924) 1960 -
Primære produktion:	Chokolade- og slikprodukter
Produktionsform:	Yngre klassisk
Bevaringsbestemmelser:	Ingen oplysninger
År for større ombygninger m.v.:	1966, 1970 og 1977

Industrimiljøets historie

Toms Fabrikker bliver startet i 1924 i en nybygget fabrik på Prags Boulevard 49. Prags Boulevard ligger på det gamle, militære demarkationsterræn som gik helt ud til Holmbladsgade (tidligere Køhlersvej) og hindrede byggeri af permanent karakter. Modsat resten af København, bliver demarkationslinjen på Amager ikke sløjftet i midten af 1800-tallet, men bibeholdes helt indtil 1909. En byplankonkurrence fra 1908 afføder en udpegning af området ved

Uplandsgade og Prags Boulevard (som før 1926 hed Sundbyøster Boulevard) til fremtidigt industriområde.

Ifølge industritællingen har virksomheden i 1926 94 medarbejdere. I starten hedder den Tom, som er ejernes forbogstaverne i firmanavnet **Trojel og Meyer**. De første år producerer Tom mest bolcher og karameller, mens chokoladen importeres fra Tyskland. Da man starter egen chokoladeproduktion, anses Toms varer for at være de ringeste i forhold til andre store chokoladeproducenter i Danmark som f.eks. Galle & Jessen og Anthon Berg.

Dette image ændrer sig kort efter 2. Verdenskrig, hvor en effektiv ledelse både rationaliserer produktionen og formår at fremstille kvalitetsprodukter. Man satser kraftigt på at gøre ordet "guld" som i Guld Barre, Guld Karameller m.fl., synonymt med Toms, som nu også har fået s'et på i firmanavnet. Toms er et eksempel på en moderne fødevarerindustri i den forstand, at produktionen dels er baseret på råvarer og dels på kemiske tilsætningsstoffer.

Fabrikken på Prags Boulevard udvides kraftigt i første halvdel af 1950'erne, og i anden halvdel af årtiet opkøber man flere konkurrerende virksomheder, hvorfra en del ansatte følger med over til Toms. Således er der i 1959 nu ansat 520 mennesker, og det begynder at knibe med pladsen. På en 22 hektar stor grund ved hjørnet af Ballerup Byvej og Ringvej 4 opfører Arne Jacobsen i 1959-61 derfor det nye, store procesanlæg. Det er banebrydende for sin tid og fremstilles ofte som et af Arne Jacobsens hovedværker.

I løbet af 60'erne og 70'erne bliver fabrikshallen og det tilhørende anneks udvidet flere gange af andre arkitekter, men den tidligst planlagte udvidelse står Arne Jacobsen for. Allerede i 1961 tegner han til brug for medarbejderne en børnehave i form af en rund bygning, der skal placeres øst for resten af komplekset. Byggeriet bliver dog aldrig gennemført, og der er i dag parkeringspladser på arealet.

I 1977 står arkitekterne Dissing og Weitling for en udvidelse af fabriksbygningen mod vest, i alt 3 moduler af 12 meter. Desuden udvides anneksbygningen mod øst med 5 moduler af 12 meter, så det nuværende areal svarer til næsten det dobbelte af det oprindelige. Udvidelserne bliver i hovedtræk udført således, at de er i overensstemmelse med det oprindelige byggeri, hvad angår form og arkitektonisk udtryk. Det samme gælder for den omfattende facaderenovering og nyindretning af administrationsbygningen fra 1995.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Sammen med det nærliggende industriområde Lautrupparken har Toms Fabrikker siden opførelsen på bar mark været en væsentlig aktør i regionen.

Med i historien om Toms er også alle de andre virksomheder der i perioden omkring 1950/1960 gjorde det samme: flyttede fra de snærende, gamle fabriksbygninger på brokvartererne, Indre By osv. til plads og splinternye bygninger i omegnskommunerne.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Når man ankommer ad kastaniealléen, tegner hele fabrikken sig som et fladt, aflangt anlæg, placeret i et åbent landskab. Det oprindelige kompleks fra 1959-61 består af en administrationsbygning, en fabriksshal med anneks, en læssehal, en silobygning, en skorsten, en portnerbygning, et antal mindre lokaler til detailsalg og desuden en række cykelskure.

Den tre etager høje administrationsbygning er i 28 fag og på 3.000 kvm. Den blev opført som en jernbetonkonstruktion støbt på stedet, og der er desuden udgravet kælder. Huset har brystninger af betonelementer og vinduesrammer af stål, der er placeret som smalle, lange vinduesbånd i hele bygningens længde, i alle tre etager. I bygningens fulde højde har man i gavlen mod øst, ud imod porten, indsat glaselementer i 3/5 af facaden. Fabrikens logo er placeret på den resterende del af facaden.

Administrationsbygningen er, ligesom begge fabriksbygninger, beklædt med hvide keramiske, japanske stifter i størrelsen 5X5 cm. Disse er monteret i større partier på facadeelementerne, så de på afstand optræder ensartede. Facadeelementerne er demonterbare, således at byggeriet fra starten blev disponeret for udvidelse.

Fabrikshallen er 73 fag lang og udført som montagebyggeri, hvor både søjler, dragere, tagplader og facadeelementer er færdigstøbte. Den er i alt på 22.000 kvm. Alle facader er kun brudt af store, enkle portåbninger til lastbiler, diverse læsseramper og mindre indgangspartier. Portåbningerne er brune og nummereret i øverste venstre hjørne med enkelte monumentale tal. På den måde er der tale om meget lange og visuelt næsten ubrudte, ensartede hvide facader. Taget er udført af durisolplader og gennemhullet af utallige ovenlysvinduer i formatet 100x100 cm. Disse er fabrikshallernes eneste naturlige lyskilde.

Læsehallen forbinder administrationsbygningen med den tidlige fabriksbygning. Den har form som en lang, flad æske og er med sin mørke pladebeklædning næsten usynlig på afstand imellem alt det hvide.

De ligeledes hvide siloer er samlet i et firkløver sammen med to mindre, gullige oliebeholdere ikke langt fra den mørke skorsten. Som de eneste vertikale bygningskroppe i byggeriet fremstår de som en samlet gruppe ved annektsbygningen. Ved den senere tilbygning af annekset blev siloerne indbygget i bygningskroppen. Annektsbygningen bruges til bearbejdning af råvarer.

I indretningen af selve fabrikken arbejdede man med stor rumdybde, og de moderne betonkonstruktioner muliggjorde et minimum af tagunderstøtninger, således at nye maskinopstillinger eller indførelsen af nye produktionsformer ikke havde nogen særlig fysisk begrænsning. At der udelukkende er brugt ovenlys i fabrikshallerne giver samme frihed i forhold til at indrette uafhængigt af facaderne. For at forstyrre produktionsgangen på gulvet mindst muligt er der ophængt et antal gangbroer nogle meter oppe.

Industrimiljøets udtryk

Toms fabrikker er på mange måder et skoleeksempel på et moderne industribyggeri. Dels er udgifterne til materialer og selve konstruktionsformerne holdt på et minimum, og dels er

indretningen disponeret med størst mulig grad af fleksibilitet for øje, hvilket i sidste ende også er begrundet i et økonomisk rationale. Der er tale om standardiserede og i nogen grad præfabrikerede bygningslementer, der både er økonomisk rentable og fleksible i forhold til udvidelse af fabrikken.

Den rationelle tankegang er udtrykt i hele anlæggets monoton. Den klare, enkle og påfaldende stramme planløsning er helt frigjort fra unødige staffage og overflødig ornamentik. Råvarer bliver afleveret af store lastbiler i den ene ende, og det færdige produkt bliver afhentet og kørt væk i den anden. På den måde kan man forestille sig produktionsgangen inde i bygningen som en fremadskridende proces fra A til B til C uden dog at kunne gennemskue eller på nogen måde aflæse, hvad processen helt nøjagtigt består af. Fabrikshallerne er lukkede om sig selv, de inviterer ikke beskueren indenfor, mens administrationsbygningen, der netop er forbeholdt besøgende, fremstår anderledes åben. Den store glasfacade i administrationsbygningen vender ud imod hovedindgangen, hvorfra både gæster og arbejdende ankommer.

Facadens hvide og noget kliniske udtryk ligger ikke fødevarereproduktionen fjernt – det ses således gennemført ca. 25 år tidligere i den Hvide Kødbys funktionalistiske bygninger. På afstand fremstår overfladen af Toms Fabrikker overvejende ensartet, men tættere på og i sær i solskin fremkommer de keramiske flisers stofflighed, og de glitrer som den fine raffinerede sukker, der jo er en af chokoladeproduktionens vigtigste råstoffer.

Skorstensgruppens høje slanke rør, står i klar kontrast til de øvrige bygningers aflange, flade og anonyme strukturer. Den skulpturelle effekt er påfaldende og signalerer med næsten anmassende monumentalitet, at der er tale om en fabrik.

Toms Fabrikker er et godt eksempel på, hvordan moderne vilkår, også i forhold til omgivelserne, er med til at forandre udformningen af arkitekturen. Arne Jacobsen planlagde også de grønne parklignende omgivelser, der skulle spille sammen med, og ikke mindst understrege fabrikkens arkitektur. Det betyder også, at man både dengang og i dag kan se byggeriet fra de omkringliggende veje fra lang afstand. Fabrikken ligger omkranset af omfartsveje, hvor trafikken typisk foregår i bil med nogenlunde høj fart, og hvor en detaljerig arkitektur ikke ville kunne komme til sin ret.

Der er således arbejdet med monumentalitet på en ny måde, hvor man kan sige at hele den gennemførte kølige og rationelle stil, sammen med selve størrelsen på anlægget, hvor grønne bæltter omkranser fabrikken og en parklignende allé fører op til hovedindgangen både signalerer overskud, kontrol og magt.

Infrastrukturelle aspekter

Beliggende meget langt fra nogen havn og heller ikke specielt tæt på nogen jernbane har transport til og fra fabrikken altid udelukkende været baseret på vejnettet. I den henseende er beliggenheden til gengæld udmærket. Den nu udbyggede Ring 4 løber lige forbi i nord/sydgående retning, og i øst/vestgående retning løber Frederikssundsvejens forlængelse, Rute 211.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Overordnet set er her tale om en klassisk omegnsindustri, hvor alle funktioner samles under samme (flade) tag. Toms Fabrikker er ikke umiddelbart aflæselige på samme måde som et ældre industrimiljø, der f.eks. kan fremvise en maskinhal med shedtag, en transformerbygning, en skorsten ved kedelhuset osv.

Dette byggeri er langt mere subtilt qua sit monotone og anonyme udtryk. Det fordrer en vis portion nysgerrighed hos beskueren; man skal *vill*e vide mere om hvorfor, det ser ud, som det gør. Men det gør ikke værdien af anlægget mindre, for jo mere man ved om arkitekten og hans baggrund, om tiden og om hele idéen bag fabrikken, jo bedre forstår man byggeriet og kan forholde sig til det.

Alene i fabrikkens nærmest provokerende insisteren på at virke indadskuende og tillukket ligger der en opfordring til at lirke mening ud af de hvide flader og dermed en udfordring til den nysgerrige beskuer.

Der ligger desuden en pointe i, at der er klare arkitektoniske tegn på, at byggeriet trods lukketheden absolut også handler om image og dermed om et klassisk æstetisk ideals genkomst.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Der er ikke nogen tegn på, at Toms Fabrikker inden for overskuelig tid forlader anlægget i Ballerup. Skulle det ske en dag, vil en hal af så store dimensioner kunne finde anvendelse til en bred vifte af pladskrævende aktiviteter.

Men i den nuværende situation er det vigtigere at sikre, at eventuelle fremtidige ombygninger eller udvidelser sker som de hidtidige, nemlig med respekt for og i overensstemmelse med fabrikkomplekssets oprindelige udtryk. Dimensioner og materialevalg bør afstemmes, så der ikke begås overgreb mod Arne Jacobsens oprindelige idé.

Litteratur

Fabrik og Bolig. 2/1992.

Eriksen, John M.: Arealanvendelse. Miljøkontrollen 1998

Kjeldsen, Marius & W. R. Simonsen: Industrialised Building in Denmark. Toms Chocolate Factory, Ballerup, 1965

Skriver, Poul Erik: Toms fabrikker A/S. Arkitektur 6/1962, s. 217-231.

Thau, Carsten & Kjeld Vindum; Arne Jacobsen. Arkitektens Forlag, København 1998.

Thau, Carsten; Under 100 år. 11 indlæg.

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Byggesagsarkivet, Ballerup Kommune

Eget arkiv

Industriregistreringen, Nationalmuseet, 4 exteriørfotos fra Prags Boulevard, 1978

Uniscrap A/S

Adresse:	Fiskerihavnsgade 6, 2450 SV
Matrikelnummer:	1493 Udenbys Vester
Opførelsesår:	1918 - 1920
Arkitekt:	G.B. Hagen
Produktionsperiode:	(1858) 1918 -
Primære produktion:	Ophugning, skrotbearbejdning og genindvinding
Produktionsform:	Yngre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Høj iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	1967, 1984, 1985

Industrimiljøets historie

Firmaet hed tidligere Petersen og Albeck og er grundlagt i 1858.

Ifølge byggesagen ansøger man i 1914 om tilladelse til at opføre en to-etages lagerbygning i træ på grunden. Den stod øst for den nuværende hovedbygning indtil nedrivningen i 1967.

De nuværende bygninger er opført i 1918-1920, og fungerer dels som administration på 1. salen og lager i det høje stueplan.

Uniscrap A/S er med sine 21 afdelinger en landsdækkende miljø- og genvindings-virksomhed med en væsentlig markedsandel indenfor genanvendelse af en række affaldsfraktioner primært fra industri og kommuner. Produktområdet omfatter totale løsninger vedrørende rådgivning, indsamling, genvindingsproduktion og afsætning af jern- og metalkrot, returpapir, glas og flasker, elektronikskrot, kølemøbler, batterier mv. Der er i 2004 190 ansatte i Danmark

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

En betydelig knowhow på hele miljø- og affaldsområdet er opbygget igennem Uniscraps i alt 150-årige historie senest förstærket ved fusionen med Dansk Flaskegenbrug og Dansk Genvinding. Gennem alle årene i Sydhavnen har Uniscrap været en markant virksomhed, som har behandlet en stor del af industrisamfundets gennem tiderne skiftende affaldsprodukter.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Hovedbygningen står i 11 fags bredde i tre etager, hvoraf den øverste er udført i udmuret bindingsværk. Resten er i murværk beklædt med store granitsten. Hovedbygningen har desuden en høj et-fags kvist i to etager i udmuret bindingsværk. Bygningens forside domineres af tre store portlignende indgangsdøre. På bagsiden går de tre store portlignende døråbninger igen, og der er desuden en læsserampe i en stor del af bygningens bredde.

Sammenbygget med bygningens vestre gavl er en lav et-etages bygning i 7 fags bredde – vinduerne er dog væsentligt mindre end i hoveddelen af bygningen. Denne lave tilbygning samt endnu en tilbygning, kun ca. 1-1½ meter bred og endnu lavere ved den vestre gavl, er opført samtidig med hovedbygningen og ligeledes beklædt med store natursten. Denne yderste smalle tilbygnings gavl opfyldes helt af to store porte, og en høj, smal portåbning øverst i gavlen med en læssebom.

Ved hovedbygningens østre gavl ses også en tilbygningslignende del; denne er dog tre etager høj, men rager alligevel kun op til midt på bindingsværksetagen. På forsiden er der ingen vinduer, kun en indgangsdør, mens der i gavlen er flere vinduer. Denne bygningsdel er ikke udført i hele bygningens dybde, så til venstre på hovedbygningens gavl er der blevet plads til en en-etages karnap påbygget i første sals højde. Også den er beklædt med natursten og har et lille trevinklet tegltag opdelt i to vandrette dele.

Den ens beklædning får de tre bygningsdele til at fremstå som et hele, og ydermere har alle en meget stejl tagrejsning, som giver en stor tagflade. Alle tage er tegldækkede.

Bygningen er funderet på træpæle med overliggende betonfundamenter. Dragere og søjler er af jernbeton, men bygningens mure er af mursten.

Industrimiljøets udtryk

Robust og forfinet på samme tid. Bygningen er bastant og monumental med typiske nationalromantiske træk, hvor tegl, granit og bindingsværk spiller en betydelig visuel rolle. Den nederste del af bygningen signalerer robusthed, tyngde og soliditet, og den øverste del i udmuret bindingsværk er lodret accentueret og understreger tagets høje rejsning. Kvisten i to etager bidrager til dette udtryk. Samtidig er bygningen forsynet med næsten forfinede detaljer i form af tagets lette svung, karnappen med knækket tag samt de småsprossede vinduer.

Chefens kontor lå ved karnappen, hvor han havde udsigt over pladsen og ikke mindst arbejderne, som herfra konstant kunne overvåges.

Tilbygningerne på den søndre side, der rummer plads til både heste og biler, er et vidnesbyrd om tiden omkring 1920, hvor både naturens og teknologiens hestekræfter blev brugt.

Infrastrukturelle aspekter

Firmaet Petersen & Albeck havde anlagt jernbanespor direkte til virksomheden, ligesom den havde eget kaj anlæg til at modtage skrot og afsende de adskilte metaller. Placeringen ved et kaj anlæg er derfor helt afgørende for virksomhedens funktion, og jernbanesporet har haft samme essentielle betydning.

Sporet var i daglig brug indtil december 2003, hvor Railion stoppede transporten ad godssporerne. Nu er nærmeste godsterminal i Glostrup, hvilket er en alt for omkostningsfuld løsning pga. omlastning mv. Sporet er dog stadigvæk brugbart og anvendes nu lejlighedsvis til at modtage DSB's udtjente transportmateriel til skrotning. Kaj anlægget er stadigvæk i brug, og hertil anløber skibe op til 3.000 t., men man modtager dog ikke skibe til skrotning, da skibsophugning nu er forbudt i Danmark.

Kaj anlæggets betydning som infrastruktur er truet, idet broerne inden for den nærmeste fremtid vil blive lukket for gennemsejling. I den forbindelse vil Sydhavns-afdelingen blive lukket ned og flyttet til en af de 20 andre produktionssteder i Uniscrap-koncernen.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Så længe virksomheden er i drift på adressen, er formidlingspotentialet højt. Man kan komme ganske tæt på og se de store bjerge af metalskrot mv. De endnu bevarede jernbanespor i gaden

og kajnlægget er af stor fortællehistorisk værdi som håndgribelige aftryk efter virksomhedens funktion.

Dette industrimiljø har desuden en høj kulturhistorisk værdi som repræsentant for en lang række industrivirksomheder, der fungerede i Sydhavnen. Ikke mindst fordi det repræsenterer historien om industrisamfundets materielle forbrugscyklus. Der er både helt konkret og i mere symbolsk forstand tale om endestationen for store dele af industri/forbrugssamfundets produkter. F.eks. skrottede firmaet DSB's gamle damplokomotiver og de første lyntog, hvert årti har haft sit eget kodeks for, hvad der blev skrottet.

Hovedbygningen, der også fungerer som administration har stor arkitektonisk fortællerværdi.

Bygningen, der har mere karakter af et stort borgerhus end hvad vi i dag forstå ved en industribygning, fortæller noget om samtidens og den enkelte virksomheds krav til form og funktion og visuelt udtryk.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Bygningen i sig selv har høj arkitektonisk bevaringsværdi og bør finde ny anvendelse, såfremt Uniscrap forlader adressen. Det vil være godt, hvis en evt. nyanvendelse i en eller anden udstrækning kan relatere til den tidligere funktion eller til området som helhed.

Også de eksterne aftryk i form af sporene i gaden og kajnlægget bør bevares, da der i høj grad er en del af historien om Uniscrap.

Litteratur

Bygninger og anlæg i København Havn. Planstyrelsen, 1988, s. 64-66

Andre kilder mv.

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

www.uniscrap.dk

Uniscrap opbevarer en del historiske effekter bl.a. vedrørende ophugning af kendte skibe og har desuden et mindre billedarkiv.

Valdemar Tørsleff & Co.

Adresse:	Strandlodsvej 44, 2300 S
Matrikelnummer:	4075 Sundby Øster
Opførelsesår:	1945
Arkitekt:	Niels Gotenborg
Produktionsperiode:	1947-2001
Primære produktion:	Krydderier, tilsætningsmidler til husholdning o.lign.
Produktionsform:	Yngre klassisk
Bevaringsbestemmelse:	Høj iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger:	1946

Industri miljøets historie

I 1892 bliver Valdemar Tørsleff købmand i Skive og flytter i 1936 til København. Tidligste oplysninger om adressen i byggesagen er fra 1902 og vedrører et et-etages beboelseshus, som stod med gavlen mod Strandlodsvej. Det havde et svagt hældende skråtag med tagpap og 4 fag mod gaden. Det var en ret dyb bygning med fire rum indad på grunden og sammenbygget med lavt skur, der blev betegnet som en stald. Området var en haveforening og lå på en unummereret strækning af gaden.

I 1940 beslutter Borgerrepræsentationen at udlægge området, "Haveforeningen Strandgaarden", til industrikvarter.

I 1945 opføres den bygning, som stadig ligger på grunden. Da der er mangel på byggematerialer, cement og jern til armering på grund af krigen, er det i første omgang kun kælder, stue og første etage der bliver bygget, samt andetsteds på grunden en 1-etages værkstedsbygning til trælager og maskinsnedkeri. Men allerede i februar 1946 oplyses det i byggesagen, at fabriksbygningen nu står med alle fem etager fuldført.

Bygherren var fabrikant Niels Lassen som ejede Dansk Staal møbelfabrik. Denne virksomhed fyldte det meste af bygningen. Andre virksomheder i bygningen foruden Dansk Staal møbelfabrik er i Kraks Vejvisers 1946-udgave Skandinavisk Kam Fabrik og Forckromningsanstalten Nila.

Bygningen bliver således ikke oprindelig opført til Tørsleff & Co. De havde kontorer i hhv. Store Kongensgade 75 og Kronprinsessegade 36 og flytter først produktionen gradvist til Strandlodsvej fra februar 1947. Dette år ses første tegn på Tørsleffs tilstedeværelse nemlig installationen af en kakaokværn, og på bygningsplanerne ses desuden et the-pakkeri og et vaniljelager. Tørsleff & Co. bredte sig med tiden til hele bygningen og optræder fra 1977 også som ejer.

Oprindelig lå der en garage til venstre for fabriksbygningen og en "opsynsbolig med kontrolgang" til højre for den. Disse er senere nedrevet; opsynsboligen i 1984.

I 2001 bliver Tørsleff & Co. opkøbt af Haugen-Gruppen Denmark A/S og fraflytter bygningen.

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Et ældre foto i Bymuseets arkiv af Strandlodsvej, hvor den omtalte tidligere bygning på grunden i øvrigt ses, viser allerede i 1939 adskillige fabriksskorstene i området mellem Strandlodsvej og Amager Strandvej. Det er ikke så underligt, for midt gennem området løber Amagerbanen. Det er derfor nemt at få tilført råvarer og få afsendt sine færdige produkter.

Efter udlægningen af også haveforeningen på den anden side af Strandlodsvej til industriområde skabes en lang kile af industrivirksomheder i sydlig retning mellem de to veje. Dansk Staal møbel fabrik, Tørsleff og de andre virksomheder i bygningen slår sig således ned tæt på et allerede eksisterende industriområde på Amager og er med deres tilstedeværelse med til at udbrede dette område over et endnu større areal.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Byggematerialet er jernarmeret beton med pudsede overflader. Fabrikken består af en enkelt rektangulær bygningskrop, som vender den korte side ud mod gaden. Den er 21 fag lang indad på grunden, seks fag bred og i fem etager. På den øverste etage er størstedelen af langsiden samt hjørnerne trukket tilbage som en let udsparring af fagene, således at der i stedet er smalle svalegange med et tyndt, hvidt stålgelænder med håndliste. Vinduerne er opsprossede trævinduer med tre gange fire glasfelter og ret tætsiddende.

Industrimiljøets udtryk

Bygningen er stor og stramt opbygget, men virker alligevel let og luftig på grund af de store vinduespartier og murfladernes lyse pudsede farve. Den regelmæssige vinduesplacering giver oplevelsen af en bygning med et roligt udtryk. Trods størrelsen opfattes bygningen ikke som monoton, men i stedet rytmisk. Dens funktionalistiske træk udstråler ren, men relativt menneskevenlig effektivitet. De tilbagetrukne partier modvirker bygningskroppens tyngde og giver bygningen en mindre massiv afslutning.

Infrastrukturelle aspekter

Amager godsbane havde betydning og lå tæt på, men alligevel i en afstand som nødvendiggjorde omlastning af gods, før det var inde på fabrikkens område. De nærliggende store gader, Prags Boulevard og Uplandsgade, som løber gennem et andet industriområde, har også spillet en væsentlig rolle i forbindelse med godstransport.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Rent visuelt er der ingen tvivl om at man står overfor en bygning, hvor der har foregået en vareproduktion. Selvom bygningen ikke har typiske fabrikkendetegn som f.eks. shedtag eller skorsten, vidner den store bygningskrop og de mange vinduer om krav om plads og stort lysindfald – netop hvad man forventer af en produktionsbygning.

Den ligger i et industriområde nær godsjernbane og store veje og er dermed en del af Amagers industrihistorie. Både denne geografiske beliggenhed og bygningens placering på grunden fortæller om den tid, den er opført i. Det er ikke et fabriksbaghus, som dem man tidligere byggede i Indre By eller på brokvartererne, tværtimod ligger bygningen uden forsøg på at skjule sig direkte ud til gaden og er karaktergivende for området. Den er for nylig renoveret og fremstår derfor særdeles velholdt. Renoveringen har desuden taget hensyn til bygningens oprindelige udtryk, og bortset fra den afdæmpede farve på facaden, fremstår den i dag som dengang den blev opført. Tørsleffs produkter var/er desuden overordentligt kendte og er blevet anvendt vel nok i stort set alle danske husholdninger på et tidspunkt. Derfor vil historien om Tørsleffs produktion på Strandlodsvej være mulig at formidle på stedet med relativt enkle midler.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Bygningen er genanvendt af Syngenta Crop Protection A/S som producerer plantebeskyttelsesmidler. I forbindelse med omdannelsen fra produktionsbygning til kontorbygning er der foretaget ombygninger indvendigt, men udadtil fremstår bygningen som nævnt intakt. Så

længe bygningens udtryk respekteres, er der for så vidt ikke nogen problemer i, at forskellige former for erhverv anvender bygningen.

I forbindelse med formidlingen af bygningens og Tørsleffs historie vil det være oplagt at anvende de genstande og skriftlige kilder f.eks. Bymuseet råder over.

Litteratur

Jensen, N. E.: Industribygninger i Københavns Kommune. Arbejdsnotat. 1-4. Planstyrelsen, 1991, bind1, s. 174-175

Andre kilder

Materiale (kilder, litteratur eller fotos) på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industriregistreringen, Nationalmuseet, 6 interiørfotos, slutn. 1930'erne, 3 stk. fra ca. 1948-54 og 3 eksteriør,

Bymuseets billedarkiv

Erhvervsarkivet har et omfattende skriftlig materiale, f.eks. gagebøger mv.

http://www.toersleff.dk/5_company/historie_5.htm

Værkstedbyen

Adresse:	Værkstedvej 8-54, 2500 Valby
Matrikelnummer:	2033 Valby
Opførelsesår:	1953-61
Arkitekt:	Ole Vinter
Produktionsperiode:	1953 -
Primære produktion:	Huser mindre industrier og værksteder
Produktionsform:	Oprindeligt andelselskab
Bevaringsbestemmelse:	Ingen iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	1957, 1961

Industrimiljøets historie

De markante shedtagsbygninger er opført i flere tempi. Første etape bliver opført i 1953 og finansieret af Københavns Kommune (Borgerligt Socialt Boligselskab A/S) med midler stillet til rådighed som del af den amerikanske Marshall-hjælp til Danmark. Centralvarme er indbygget fra starten, mens en samtidig lov om bygning af sikringsrum volder økonomiske problemer, og de kommer først til senere.

De senere etaper er holdt i samme shedtagsstil og er for 2. etapes vedkommende af samme gode kvalitet, mens 3. del fra 1961 er af dårligere materialer. Der pågår for øjeblikket en større renovering af denne del af Værkstedsbyen.

I dag er der repræsenteret en lang række virksomheder, f.eks. enkeltmandshåndværkere, kunstnere med atelier, grossister og en enkelt større industrivirksomhed "Københavns Papæskefabrik Aps."

Industrimiljøet i regionens industrihistorie

Trods svingende byggekvalitet er Værkstedsbyen et fint eksempel på den type lille, rationelle håndværks/småindustribygning, man opførte til de virksomheder, der var blevet hjemløse ved saneringerne i den indre by og på brokvartererne. Ligger nær andre af Valbys industriområder uden dog at have noget direkte til fælles med dem.

Der findes flere andre værkstedsbyer i københavnsområdet.

Industrimiljøets fysiske anlæg

Værkstedsbyen består af tre en-etages værkstedsbygninger i hvidmalet betonrammekonstruktion udfyldt med murværk i røde sten. Der er delvis udgravet kælder og shedtage. I hver gavl er monteret fire lige store usprossede vinduer og en dør i siden.

Der er plads til i alt 24 værksteder.

Som del af anlægget er der desuden udenomshuse og garager.

Bygningerne i den ældste del er af dobbeltarmeret jernbeton med selv bærende tagkonstruktion, mens især den seneste dels jernarmerede vægge er tyndere.

Industrimiljøets udtryk

Shedtagsbygningens særegne og her stærkt markerede profil er Værkstedsbyens arkitektoniske stempel. Byggeriet er et sent, men karakteristisk eksempel på de større fladebyggerier i byens ydre industrikvarterer, hvor plads, lys og luft endnu ikke var en mangelvare.

Dog er der på ingen måde frådset. I overensstemmelse med den nationale funktionalisme i industrien er stilen rationel, enkel og stram. Men selvom byggeriet med sin næsten militaristiske ensartethed udstråler både præcision, korrekthed og arbejdsomhed, fremstår det også som et harmonisk og sammenhængende anlæg.

Infrastrukturelle aspekter

Størstedelen af ud- og indtransport er sket og sker på vare- og lastbiler via hovedfærdselsåreerne Folehaven og Gl. Køge Landevej. Godsbanen løb ikke så langt væk, men har på ingen måde haft samme betydning for Værkstedsbyen som f.eks. for industrierne langs Carl Jacobsens Vej.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentiale

Formidlingspotentialet er ganske højt. Der er fri adgang til at gå rundt og opleve stemningen blandt bygningerne, og den stramme og tydeligvis planlagte lille enklave fortæller om en relokalisering af mindre industrier/håndværkere efterhånden som de blev hjemløse i de indre dele af København.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Der er fortsat brug for disse bygninger til det formål, de for nuværende opfylder. Fremtidige renoveringer mv. bør tage hensyn til bygningernes arkitektoniske udtryk.

Litteratur

Haandværkerbladet 1951. S. 35-36, ill.

Jensen, N. E.: Industribygninger i København 4. 1991, s. 62-63. Bydelsatlas Valby

Københavns Bibliografi. Supplement I. 1967. S. 108-109

Andre kilder

Bygesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Østre Elværk

Adresse:	Øster Alle 6, 2100 Ø
Matrikelnummer:	135a Udenbys Klædebo
Opførelsesår:	1902
Arkitekt:	Ludvig Fenger i samarbejde med Ludvig Clausen
Produktionsperiode:	1902 -
Primære produktion:	Elektricitetsforsyning
Produktionsform:	Offentlig forsyning
Bevaringsbestemmelse:	Høj iflg. bydelsatlas
År for større ombygninger m.v.:	Adskillige; se historisk gennemgang

---

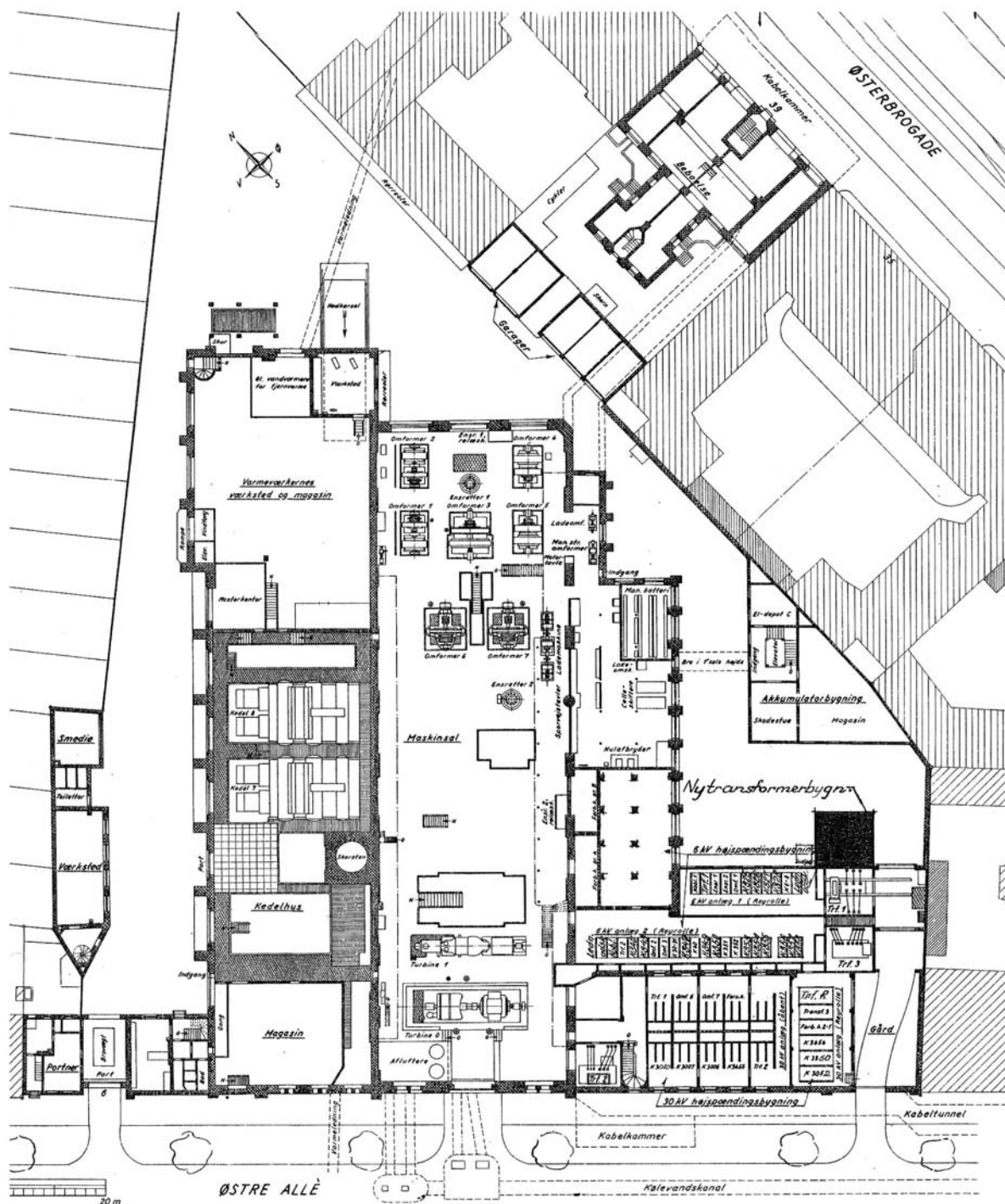

Industrimiljøets historie

Allerede kort efter anlæggelsen af det første kommunale elværk i Gothersgade i 1892 indser man, at der er brug for at opføre flere værker for at kunne forsyne områder uden for indre by. Det besluttet samtidig, at den fremtidige jævnstrømsspænding skal være 2 x 220 volt. Københavns andet elværk, Vestre Elværk, går i drift i 1898, og samme år erhverver man ejendommen Øster Allé 6 for her at bygge Østre Elværk, der skal sikre såvel elforsyning til Østerbro som til sporvejene. Grunden har en gunstig placering, idet der ikke er langt til kølevand

fra Sortedamssøen, og da man satser på jævnstrøm, som modsat vekselstrøm har et højt spændingstab, er det nødvendigt med en placering nær forsyningsområdet. Østre Elværk bliver taget i brug i oktober 1902, og de følgende år præges af en stadig strøm af moderniseringer og kapacitetsudvidelser for at imødekomme det voksende behov for elektricitet. Omkring 1915 står det klart, at man ikke længere kan udvide de tre gamle værker, og man går derfor i gang med at etablere H. C. Ørsted Værket. I den forbindelse lægger man et hovedfordelingsnet mellem H. C. Ørsted Værket og de tre gamle værker, der nødvendiggør bygningen af et hovedtransformer anlæg på Østre Elværk i 1925.

Industri miljøet i regionens industrihistorie

Central betydning i forbindelse med urbaniseringen af København. I lighed med det andetsteds omtalte vandværk i Studiestræde står Øster Elværk og andre offentlige værker fra slutningen af 1800-tallet/starten af 1900-tallet som monumenter over det offentliges øgede styring af og ansvar for forsyning af el, gas og vand i København. Denne udvikling var typisk ikke blot for København men for ind- og udlandet generelt.

Industri miljøets fysiske anlæg

Anlægget på Østerbro består af flere sammenbyggede bygninger beliggende på en parcelgrund med hovedfacade mod Øster Alle. Det er udvidet ad flere omgange, hvilket man allerede fra byggeriets start havde kalkuleret med. Bygningerne ligger centralt placeret på grunden med gadeorientering og portindgang i både østre og vestre side.

Bygningskomplekset består af følgende dele:

Portbygning med indkørsel og portnerbolig, kedelhus, skorsten, maskinhal, højspændingsbygning, akkumulatorbygning med gangbro og transformatorbygning.

Alle bygninger, undtagen den senere akkumulatorbygning, opføres i grundmur på betonfundamenter. Den centrale halbygning; maskinhallen har heltag og resten af bygningerne har flade- eller halvtage. Der er anvendt gule maskinsten med røde murbånd. I de rundbuede muråbninger er stik udført i gule og røde sten, hjørneforstærkninger og sokler er af granit, mens de opsprossede vinduer er i henholdsvis jern og træ.

Mod Øster Alle fremstår hovedfacaden mellem portbygningen, kedelhuset, maskinhallen, og højspændingsbygningen som sammenhængende. Dog aftegner bygningerne sig forskelligt i facaden, således at man udefra kan skelne mellem dem. Fra venstre mod højre ses således først den tre etagers høje portbygning med indkørsel og portnerbolig. Bygningen er i tre fag inklusiv porten, hvor der er en beboelig etage oven over. Øverste vinduer er opsprossede og svagt rundbuede, placeret i rektangulære nicher. De nederste vinduer er trekantbuede og meget små. De er placeret i par to og to. Facaden er kamprydet.

Selve kedelhuset ligger ikke ud til Øster Alle men er bygget sammen med en magasinbygning, hvis facade er en del af hovedfacaden. Mellem portbygningen og magasin/kedelhuset er en smal vinduesfri mellebygning, der ligesom magasin/kedelhuset er i tre etager. Dog er tagetagen højere end portbygningens. Mellebygningen er i hjørnerne understøttet af stræbepiller. Ud mod Øster Alle er bygningen i tre fag med samme dobbeltvinduesprincip i nederste etage som i portbygningen.

Magasin og kedelhus breder sig ned langs parcellen i 11 store, massive fag, hvor af de tre sidste fag er tilbygget i 1910-12. Denne sidste del er også en smule bredere. Kedelhuset har træbeklædt ryttertag som ikke er synligt fra Øster Alle. Vinduerne i facaden mod gården er meget store, rundbuede vinduer, og mellem dem er de store stræbepiller aftrappede. I baggården mod nord er der kun en enkelt vinduesåbning.

I omtrent midten af kedelhuset imod sidemuren til maskinhuset opføres den 63 m. høje dampskorsten, der senere er kortet af.

Næste bygning set fra venstre mod højre er den store centrale maskinhal med saddeltag. Bygningen er anlæggets højeste, og vinduerne er placeret derefter. Den åbne hal med den høje rejnsning har naturligt lysindfald, dels gennem et stort cirkulært vindue placeret i trekantgavlen og dels fra store rundbuede gallerivinduer placeret i øst- og vestgavlne.

Gavlen mod Øster Alle er symmetrisk opbygget med en stor nittebeslået rundbuet port i midten, som flankeres af to paladianske vinduer placeret i par. Oven over porten står "Øster Elektricitetsværk" med store, enkeltpåsatte blokbogstaver belyst af en enkelt lampe. Ovenover de paladianske vinduer er placeret to enkelte, høje, slanke, rundbuede vinduer. Porten og alle vinduer er stukket med et mønster af skiftevis røde og gule sten. Granitsoklen er i denne bygning, hvad der svarer til stueetagen; ca. to meter høj. Tagudhænget af træ er ornamenteret. Maskinhallen er et enkelt fag kortere i på langsiden end kedelhallen. Facaden mod baggården består af tre rundbuede vinduesnicher i hele bygningens højde. I 1977 tilmures disse, men æstetikken er bibeholdt i form af de røde murbånd.

Mod Øster Alle afsluttes anlægget med højspændingsbygningen i tre etager og tretten fag mod gaden. Denne bygning er kommet til i 1925, men både facadesprog og stil er gennemført i overensstemmelse med det oprindelige. Forneden er vinduerne rundbuede og foroven er alle vinduer på nær to, ret små, usprossede og rektangulære. Vinduesnicherne er dybe. Anlægget afsluttes med en stor portåbning i østre side.

Bagtil er byggeriet delvist i tre etager, det er sammenbygget med resten af anlægget og breder sig i næsten hele maskinhusets længde. Bygningskroppen består af flere tilbygninger. I 1941 udvides højspændingsbygningen og i 1966 bygges en 2-etagers kvadratisk transformerbbygning tegnet af Aage H. Jacobsen og Tue Myling-Petersen til. I starten af 1970'erne sker flere tilbygninger til højspændingsbygningen. Dette aftegnes i facaden som en vinduesrække placeret over på taget i ni fag mod Øster Alle. Alle tilbygninger søges indpasset i det oprindelige formsprog. I det seneste byggeri er de røde murbånd således fortsat brugt, dog i en langt mere stiliseret form.

I 1939-40 opføres, med Louis Hygom som arkitekt, den trekantede akkumulatorbygning i jernbeton. Den er i tre etager med kælder samt en forbindelsesbro mellem 1. salen og den eksisterende højspændingsbygning. Huset er trekantet af hensyn til grunden, og på nær forbindelsesbroen ligger huset løsrevet fra den øvrige bygningsmasse. Facaden er glat, og kun nogle af vinduerne er opsprossede.

Lagerbygningen, der ligger til venstre, når man kommer ind i gården, stammer helt tilbage fra anlæggets oprindelse. Denne del af byggeriet udvides og forhøjes med en etage i næsten hele husets længde i 1910 af arkitekten Valdemar Schmidt.

Industri miljøets udtryk

Byggeriet fremstår som et meget homogent og komplet anlæg med den oprindelige udformning og det oprindelige udtryk intakt. Kommunen, der i første omgang var modstræbende over for at skulle opføre elværker, har i Østre elværk, fået en bygning, med næsten sakrale undertoner.

Arkitektonisk forholder bygningen sig til de normer for industrielt halbyggeri, som dukker op fra omkring 1850'erne, hvor de fortrinsvist blev brugt som maskinhus og produktionsbygning. Det åbne rum og den fritspændende tagkonstruktion er praktisk ved tunge maskinopstillinger og giver stor bevægelsesfrihed i hele rummet. En næsten fast integreret del i halbygningen er løbekranen, der ofte blev monteret i sidegalleriernes langvægge under den åbne tagkonstruktion.

På den måde er anlægget arkitektonisk forankret og bygget op omkring selve produktions kerne, maskinhallen, der således indtager en central plads på flere planer. I facadesproget er der ingen tvivl om, at maskinhallen er centeret, hvorfra selve arbejdet udgår. Herfra udgår også symmetrien, der er opbygget rundt om indgangsporten, hvor ornamentikken omkranser vinduespartierne, der kommer til stråle som sole.

Proportionalt er maskinhallen flagskibet, og blandingen af de forfinede vinduessætning i den tunge og gedigne bygning er visuelle kontraster, der henleder tanken på kirkelige bygninger.

Østre elværk markerer en afslutning på dyrkelsen af den nordisk-italienske tradition fra 1800-tallets midte, hvor den historicistiske forklædning i dette tilfælde bestod af et mix af stilelementer fra den italienske renæssance og deciderede nationalromantiske stilelementer. Kombinationen af den rå og rustikke kamprydede gavl og de forfinede, spinkle og pyntede paladianske vinduer er et eksempel på dette.

Der er tale om en solid og gennemført bygning, udført med stilsikker sans for både detaljer såvel som helhed. Med et industribyggeri som Østre Elværk, har kommunen kunnet manifestere sig, ved både at være leveringsdygtig i anlæg, der arkitektonisk er af bedste kvalitet, men i høj grad også honorerer moderne behov.

Infrastrukturelle aspekter

Tilgang til kølevand fra den nærliggende Sortedams Sø var af stor betydning.

Vurdering af industrimiljøets formidlingspotentialer

Formidlingspotentialer er godt. Formen er domineret af procesanlægget og selv uden forkundskaber er denne type byggeri forholdsvis aflæselige. I forhold til den centrale placering på det befærdede indre Østerbro, kunne man godt ønske sig en yderligere on-site formidling, evt. i form af tekst på diverse bygninger. Man kan frit bevæge sig rundt på området, selvom større flokke af nysgerrige måske nok ikke er uden problemer.

I forbindelse med Golden Days-festivallerne i 2002 og 2004 er der blevet arrangeret omvisninger.

Fremtidig brug og forvaltning af industrimiljøet

Lokaliteten er velegnet til omvisninger, ligesom den blotte beliggenhed i det datidige nye byområder fortæller en utrolig væsentlig historie om hovedstadsudviklingen omkring år 1900. Udover det indlysende omkring forsyning med elektricitet er det også et vidnesbyrd om nærværet af offentlige forvaltningsmyndigheder i denne før-velfærdsstatslige periode.

Litteratur

Duhn, Leo et al.: Københavns Elværker 1892-1992. Københavns Belysningsvæsen, 1992

Engholm, O.: Østre Elektricitetsværk 1902-1927. 1927. 13 s., 10 tavll., ill.

Hentzen, C.: Østre Elektricitetsværk. Ingeniøren 1903, s. 311-318, ill.

Jensen, N. E.: Industribygninger i Københavns Kommune. Arbejdsnotat. 1-4. Planstyrelsen, 1991, bind 2, s. 112-115

Kelbjørn, J.: Københavns Elværker 1892-1967. København, 1967.

Københavns Elektricitetsværker 1892 - 5. Marts - 1942. Udg. af Københavns Belysningsvæsen. København, 1942.

Nielsen, J. Niels: Fra væsen til virksomhed

Østerbros Elektricitetsværk. Licitation over Udgravning og Fundamentering. Tidsskrift for Vognmænd og Entreprenører 1901, nr. 5, s. 15.

Østre Elektricitetsværk. Ingeniøren 1902, s. 133-134. Kortfattet Beskrivelse af Østre Elektricitetsværk. Til Vejledning ved Kommunalbestyrelsens Besøg den 1. Februar 1903. 1903. 9 s.

Andre kilder

Byggesagsarkivet, Byggeri og Bolig, Ottiliavej 1

Industrikvartererne

Der vil i det følgende være fire beskrivelser af de udpegede industrikvarterer. Kvartererne repræsenterer en bestemt tidsepoke, og beskrivelserne vil således komme i kronologisk rækkefølge. At industrikvarteret repræsenterer en kronologi i tid har som nævnt været et bevidst metodisk valg, da det har dels været med til at afgrænse industrikvarteret og dels har været med til at anlægge et bestemt perspektiv på de enkelte industrikvarterer.

Således vil beskrivelsen af Mølleådalene komme først og repræsentere tiden 1830'erne til ca. 1900, dernæst Valby industrikvarter som repræsenterer ca. 1900 til 1930'erne, dernæst Gladsaxe/Mørkhøj industrikvarter som repræsenterer 1930'erne til 1960'erne og endelig Avedøre Holme industrikvarter som blev etableret fra starten af 1960'erne og frem.

De fire industrikvarterer

Industriområdet Mølleådalene

I Lyngby-Taarbæk kommune nord for København ligger Mølleådalene. Kendetegnet for Mølleådalene som industriområde er, at det er opstået på grundlag af Mølleådalens naturlige energiresource, nemlig vandstrømmen i åen. Industriområdet i Mølleådalene er ikke som nyere industrikvarterer blevet udlagt til et særligt industrielt formål. Derfor får det i nærværende beskrivelse ikke betegnelsen *industrikvarter*, men *industriområde*. Mølleådalene med Mølleåen og fabrikkerne på de gamle middelalderlige møllesteder afspejler, i kraft af bl.a. placeringen ved vandet og de karakteristiske fabrikssamfund, den tidligste industri i Danmark. Industriområdet afspejler dog også en industriel levedygtighed i Mølleådalene, hvor der stadig er industriel aktivitet. Dette kommer bl.a. til udtryk ved en forholdsvis komplet bevaring af industrielle bygninger og elementer, ud fra hvilke man kan læse Mølleådalens udvikling af produktionsformer, organisationsformer og variation af produkter.

Geografisk afgrænsning

Industriområdet Mølleådalene følger Mølleåen fra Furesøen ved Hjorteholm Mølle. Åen løber mod øst gennem Frederiksdal til Lyngby Sø. Fra den østlige ende af Lyngby Sø fortsætter Mølleåen mod nord gennem Fuglevad, Brede, Ørholm og Nymølle, hvorfra den fortsætter mod øst igennem Jægersborg Dyrehave til Stampen, Raadvad og derfra videre til Strandmøllen ved Øresund.

Grundlaget for industrikvarterets opståen

På den 12 km lange strækning fra Furesøen til Øresund fandtes der fra midten af 1600-tallet ni møller: Frederiksdal Mølle, Lyngby Mølle, Fuglevad Mølle, Brede Mølle, Ørholm Mølle, Nymølle, Stampen, Raadvad Mølle og Strandmøllen. Hovedparten af Mølleåens møllesteder stammer fra middelalderen. Der findes i dag ingen synlige bygningsrester af de middelalderlige møller, men møllestederne har som sådan været i brug helt frem til nutiden. Møllerne repræsenterer således en ubrudt tradition for udnyttelse af vandenergi til forskellige produktive formål.

Selve Mølleåen er den væsentligste sammenbindende struktur for dette industriområde.

De før-industrielle manufakturproduktioner i Mølleådalens kan betragtes som afgørende for, at et industriområde er opstået. Allerede fra 1600-tallet blev vandkraften i åen udnyttet til massefremstilling af en mængde produkter. Med merkantilismen i 1700-tallet satsede staten på stordrift og billige varer. Formålet var, at staten kunne være selvforsynende med bl.a. krudt, jernvarer, papir, klæde, kobber- og messingtøj. Således blev der i 16- og 1700-tallet produceret krudt på Ørholm og Raadvad, jernvarer på Raadvad og Nymølle, kobber- og messingtøj på især Brede Værk og Nymølle og papir på Strandmøllen. Men markedet var ustabil, og kendskabet til teknologi, råstoffer og produktionsprocesser var ringe. Først i 1800-tallet indtrådte en periode med stabile produktionsforhold og fabrikkerne specialiseredes til enkelte produkter. Samtidigt blev industrien begunstiget af privileger, bl.a. importbegrænsninger og fordelagtige lån. I midten af 1800-tallet omlagde man til andre kraftkilder end vand og blev dermed mindre afhængig af industriens placering ved vandet. På daværende tidspunkt var der imidlertid allerede etableret små samfund i tilknytning til fabrikkerne. Foruden den fordelagtige placering i nærheden af hovedstaden havde fabrikkerne således både arbejdsstyrken, kraften fra vand, kul eller elektricitet, åens funktion som afløb og ressource i mange produktionsgange og desuden plads til udvidelse af fabrikkerne. Produktionen forblev derved levedygtig langs Mølleåen op til midten af 1900-tallet.

Centrale kulturhistoriske værdier i industriområdet

Mølleådalens har fået tilnavnet "Industriens Vugge", hvilket henviser til den vigtige rolle industriområdet spillede i opblomstringen af den danske industri i første halvdel af 1800-tallet, hvor der blev tale om en overskudsgivende dansk industri. Mølleådalens industrialisering kom til at føre an i den danske industrielle udvikling. Dette hang ikke alene sammen med den gunstige beliggenhed ved vandkraften og nærheden til København, men også at fabrikkerne gennem de foregående århundreder havde fået en industrivant arbejdsstyrke, der sammen med ny teknik gav de gamle virksomheder i Mølleådalens et forspring.

Energikilden

Den væsentligste kulturhistoriske værdi er relateret til mølleåvandets rolle som kraftkilde for en industriel opblomstring i Mølleådalens. For at udnytte vandets kraft blev åløbet forgrenet, så der kunne drives flere møllehjul ad gangen. I midten af 1800-tallet omlægges energiudvindingen ved at udskifte møllehjulene med turbiner. I 1840'erne blev vandkraften suppleret med kuldrevne dampmaskiner, og senere vandt også elektriciteten frem som kraftkilde. Man var således ikke længere afhængig af placeringen ved vandet.

Produktionen

Produktionen på fabrikkerne var af forskellig art, og fabrikkerne kunne hurtigt omstilles til anden drift, hvis forholdene ændrede sig. Desuden blev vandet i åen anvendt i flere produktionsgange, som ved valkning, farvning af tekstiler, nedkøling samt som afløb for fabrikkerne.

Fabrikssamfundene

Fabrikernes beliggenhed langt fra beboelsesområder og det samtidige behov for en stor arbejdsstyrke gjorde det nødvendigt at bygge arbejderboliger i nærheden af fabrikkerne. Således opstod de karakteristiske fabrikssamfund. Møllerne og fabrikkerne langs Mølleåen var i 18- til 1900-tallet organiserede som små patriarkalske samfund, hvor arbejderne boede og levede store dele af deres sociale og arbejdsmæssige liv. Eksempelvis findes der i Brede både funktionær- og arbejderboliger, spisehus, skole, asyl mv., der vidner om det liv, der blev levet på stedet.

Fabrikssamfundene afspejler dermed en særlig organisationsform, hvor fabriksejeren indtrådte i rollen, som en faderlig figur for sine arbejdere og sørgede for at dække arbejdernes behov for bolig, mad, børnepasning, skolegang mm.

Fabrikssamfundene har også haft stor betydning for lokalsamfundet omkring åen i kraft af det liv der blomstrede op, infrastrukturen, der blev udvidet med eksempelvis en jernbane i 1899 og møllerne, der også fungerede som steder, man kunne krydse åen.

Fabrikssamfundene langs Mølleåen er eksempler på ældre klassisk industriproduktion.

Gensidig afhængighed mellem møllejerne

De ni møllesteder langs åen var alle afhængige af vandgennemstrømningen, og der opstod tidligt et behov for at regulere vandstrømmen. Dette betød, at der opstod et gensidigt afhængighedsforhold fabrikkerne imellem. I 1721 og 1724 blev et strøminteressantselskab stiftet med deltagelse af samtlige mølleejere. Mange af dem har været familiært beslægtet, og flere af

møllerne har på forskellige tidspunkter været drevet sammen. Dette understreger samspillet og den interne afhængighed møllerne imellem.

Bevaringsværdige elementer og strukturer i industrikvarteret

- Selve Mølleåen da den er en grundlæggende struktur for det udpegede industriområde. Mølleåen har været den væsentligste drivkraft for industrimiljøets tilblivelse og placering. Byudviklingen kan være en trussel mod Mølleåen. Lader man byen vokse ind over åen, så åen ikke længere kan følge naturens terræn, vil Mølleåen ikke fremtræde som én lang sammenhængende å, men som flere åer eller søer. Også Mølleåens kulturhistoriske anlæg som sluser, opstemninger og spærringer bør bevares for at fastholde det industrielle udtryk, som Mølleåen har i dag. Biologiske naturgenopretningsprojekter kan true møllernes omgivende anlæg, der forhindrer vandet i at strømme naturligt. I disse tilfælde må der ske en afvejning af kulturhistoriske og biologiske hensyn.
- De ni møllesteder med tilhørende fabrikssamfund og bygninger langs åen, da de tilsammen udgør en helhed, der afspejler en tidlig industriel udvikling i Danmark. Bevaring af alle ni fabrikskomplekser er en forudsætning for, at man kan få det fulde indtryk af Mølleådalens storhedstid som "Industriens Vugge" i Danmark. Møllestedernes fabrikker og øvrige bygninger kan være truede af nedrivning, manglende vedligeholdelse, til- og ombygninger, der ikke i stil og materialevalg harmonerer med den eksisterende byggeskik på stedet. Desuden kan de trues af byggeri og opførelse af anlæg udenfor eksisterende bebyggelse, da det kan ødelægge den gamle bevaringsværdige bebyggelsesstruktur. Det vil ligeledes være hensigtsmæssigt at bevare elementer som skorstene, skilte, symboler m.v., der eksempelvis kan afspejle forskellige produkter og produktionsformer på de pågældende fabrikker.
- Gamle uregulerede vejforløb, der har ført ned til Mølleåen, da det afspejler en væsentlig del af fabrikkernes eksistensbetingelser, nemlig tilgang til råstoffer og mulighed for distribution af varer. En trussel mod disse vejforløb er alle former for ændringer eller beplantning, der ødelægger de eksisterende strukturer.

Fremtiden for industrikvarteret

På alle ni møllesteder langs Mølleåen er fabrikkerne i dag bevaret, og er under offentlig myndighed samt underlagt museers bevågenhed, dog med undtagelse af Strandmøllen, der stadig fungerer som administrationsbygning for en virksomhed. Det ville spolere Mølleådalens komplette bevaring, hvis Strandmøllen skulle forsvinde. Derfor vil det være et hensigtsmæssigt tiltag at arbejde for fredning/bevaring af denne mølle.

Mølleådalen er et yndet fritidsområde. Der er både vandre- og cykelstier langs åen. Dele af åen benyttes til kano- og kajaksejls, der er indrettet museum i Brede og i Raadvads gamle knivfabrik har Håndværkerrådet oprettet et videnscenter til bevarelse af håndværk. Denne aktive anvendelse af et tidligere industriområde kan i nogle tilfælde være med til at sikre et områdes bevaring, idet området bliver set og brugt og får lov til at fortælle historie.

Ved Mølleåens fabrikker er der opstillet informationstavler, der sikrer en god oplysning om og formidling af Mølleådalens kulturhistorie. For dette industriområdes vedkommende er man nået langt med bevaringen, og man er fra kommunens planlægningsafdeling opmærksom på Mølleådalens kulturhistoriske værdier, som er blevet en attraktion i kommunen.

Eksempler på bygninger i industriområdet:

Fabrikens navn og adresse: Frederiksdal Mølle: Strømhuset og Møllehuset

Opført: 1851. Ændret til nuværende udseende ved anlægningen af Fæstningskanalen i Københavns Landbefæstning i 1886 –88.

Produktion: Strømproduktion

Andet: Forsyningsindustri. En samlet del af mølleåindustrien. Bygningerne vidner om industri siden 1700'erne. Mølleåens udrettede løb vidner om Københavns forsvar i 1800-tallet.

Fabrikens navn og adresse: Dansk Gardin & Tekstil Fabrik, Gammel Lundtoftevej 3-5, Lyngby.

Opført: 1892 og 1913

Produktion: Bygget til tekstilproduktion. I dag udlejet til flere mindre virksomheder.

Andet: Ældre klassisk industriproduktion. En samlet del af mølleåindustrien.

Fabrikens navn og adresse: Hyldehaverne, Lundtoftevej nr. 47 – 49 + nr. 51 – 57 og Hyldehavevej 1.

Opført: 1913 og 1917

Produktion: Arbejder- og funktionærboliger

Andet: Fabrikssamfund, arbejder- og funktionærboliger til Dansk Gardin & Tekstil Fabrik. Funktionærboligerne udgør fire et-etagers dobbelthuse (af planlagt 34 dobbelthuse) og arbejderboligerne tre et-etagers flerfamiliehuse (af en planlagt større serie).

Fabrikens navn og adresse: Nordre Mølle og Søndre Mølle, Lyngby Hovedgade 24, Lyngby

Opført: 1846/1850 og 1903

Produktion: Maling af mel.

Andet: Ældre klassisk industriproduktion. Samlet del af mølleåindustrien.

Fabrikens navn og adresse: Pritzels Fabrik, Lyngby Hovedgade 10 – 12, Lyngby.

Opført: 1870, 1917 + senere tilføjelser.

Produktion: Tekstil- og maskinproduktion

Andet: Ældre klassisk industriproduktion. En samlet del af mølleåindustrien. Fabrikken er i øjeblikket ved at blive bygget om til kulturhus.

Fabrikens navn og adresse: Fuglevad Mølle, Møllevej

Opført: 1874/1876

Produktion: Kornmølle, undtagen i 1700-tallet, hvor den var en filial af kobber- og messingværket i Brede. Bygningen tilhører i dag Nationalmuseet.

Andet: Ældre klassisk industriproduktion. Samlet del af mølleåindustrien.

Fabrikens navn og adresse: Brede klædefabrik / I.C. Modeweg & søn, I.C. Modewegs vej 1, 2800 Lyngby

Opført: (1795) 1831 (som fortsættelse af tidligere kobberværk) - 1951

Produktion: Klædefabrik.

Andet: Fabrikssamfund. Blandt de førende virksomheder i det sammenhængende industrimiljø langs Mølleåen. Anlægget er et af de 5 danske industrielle kulturmiljøer, som er optaget på TICCIHs liste over industrimonumenter af international betydning.

Fabrikens navn og adresse: Ørholm Papirfabrik, Ørholmvej

Opført: Fabrikskompleks fra 1886 – papirfabrik og spredtliggende arbejder- og funktionærboliger. Hovedbygning fra 1700-tallet.

Produktion: Papirfabrik

Andet: Ældre klassisk industriproduktion. Samlet del af mølleåindustrien.

Fabrikens navn og adresse: Nymølle, Kulsviervej.

Opført: 1851- ombygning af hovedbygning til sin nuværende skikkelse. I 1857 var komplekset etableret som det ser ud i dag.

Produktion: Papir.

Andet: Ældre klassisk industriproduktion. Samlet del af mølleåindustrien.

Fabrikens navn og adresse: Ravnholm

Opført: 1906

Produktion: Papir

Andet: Ældre klassisk industriproduktion. Samlet del af mølleåindustrien, men blev ikke af eftertiden regnet med som en af Mølleåens fabrikker.

Fabrikens navn og adresse: Stampen, Svenskevej.

Opført: Ingen oprindelige bygninger tilbage, men Nationalmuseet har genopbygget et lille uldspinderi fra Rebstrup i Himmerland.

Produktion: Uldspinderi.

Fabrikens navn og adresse: Raadvad, Svenskevej.

Opført: Fabrikssamfund fra 1760 – 1918. Arbejderboliger fra ca. 1760 – 1917. Produktionsbygninger Kniv- og metalvarefabrik ca. 1880 – 1918. Institutioner 1886 og 1918

Produktion: Kniv- og metalvarefabrik. Institutioner.

Fabrikens navn og adresse: Strandmøllen, Strandvejen

Opført: Fabrikskompleks 1700-tallet og 1917. Møllebygningen er muligvis kopi fra 1917. 1850: Ny hovedbygning.

Produktion: Papirfabrik og industrigas

Litteratur

Cock-Clausen, Ingeborg, Nielsen, Niels Jul og Pedersen, Lykke Lafarque, 1993: *Industriens Vugge Brede – et fabrikssamfund ved Mølleåen 1800 – 1956* Nationalmuseet ISBN: 87-983649-3-6

Hyldtoft, Ole 1984: *Københavns industrialisering 1840 – 1914*, forlaget Systime. ISBN: 87-7351-255-9

Sestoft, Jørgen 1985: *Industribygninger og deres bevaring*, Miljøministeriet – fredningsstyrelsen. ISBN: 87-503-5687-9

Tønsberg, Jeppe 1984: *Lyngby-Bogen, Industrialiseringen af Lyngby. Træk af byens udvikling 1840-1916*. Historisk topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. ISBN: 87-87298-12-0

Tønsberg, Jeppe 1992 i *Fabrik og Bolig – det industrielle miljø i Danmark 1*

Artikel: "Brede Klædefabriks bygninger 1831 – 1956" ISSN: 0106-3324

Tønsberg, Jeppe red. 1998: *Lyngby-Bogen, Langs Mølleåen*. Historisk topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. ISBN: 87-87298-29-5

Vadstrup, Søren 2001: *Nyt liv i gamle huse. Nyt liv i Raadvad gamle knivfabrik*. Skov- og Naturstyrelsen. <http://www.sns.dk/udgivelser/2001/87-7279-325-2/kap17.htm> hentet fra nettet d. 29.09. 2004

Valby industri kvarter

Den periode der er fokuseret på i Valby industri kvarter er begyndelsen af 1900-tallet til slutningen af 1930'erne. De mest centrale strukturer i industri kvarteret er godsbanen bagved Carl Jacobsens Vej, begyndelsen af Gl. Køge Landevej ved Toftegårds Plads og de omkringliggende store fabriksbygninger. Infrastrukturen og fabrikernes indbyrdes relation skaber en sammenhængende helhed i området.

Geografisk afgrænsning

Valby industri kvarter afgrænses mod nord af Vigerslev allé, mod øst af Tre Kronergade, mod syd af godsbanen løbende bagved Carl Jacobsens Vej og mod vest af Ramsingsvej.

Grundlaget for industri kvarterets opståen

I slutningen af 1800-tallet var København på vej til at blive en moderne industriby. Den indre by og brokvartererne var tæt bebygget, og der var en øget vandring fra land til by. I 1847 byggede Carlsberg sine fabrikker i Valby. I Valby eksisterede der desuden en småindustri bestående af læderfabrikker, garverier, smede- og maskinværksteder nord for og omkring jernbanen til Roskilde. I perioden 1880 til 1910 voksede Valbys indbyggertal fra 3.000 til 7.500. Industrien og fabrikkerne voksede både i kapital og i fysisk størrelse, hvilket gjorde at Københavns Kommune stod og manglede arealer til nye fabrikker. Behovet for nye arealer samt et ønske om i højere grad at styre og planlægge byudviklingen resulterede i, at Valby sammen med Vigerslev,

Brønshøj, Kongens Enghave og Sundbyerne blev indlemmet i Københavns kommune i 1901. De tidligste fabriksbygninger i Valby Industri kvarter blev anlagt lige før 1900-tallet, f.eks. F.L. Smidth & Co. med Valby Maskinfabrik fra 1898, Trekrone Bryggeri fra 1899 og den sydligste bygning langs Toftegårds Plads fra 1896, hvor der var kulsyrefabrik. At der allerede i 1800-tallet har eksisteret småindustri, har angiveligt været med til, at kommende fabriksejere har lagt deres fabrik i området.

I løbet af 1900-tallet blev der bygget flere fabrikker i industri kvarteret bl.a. H. Lundbeck & Co. fra 1907, De danske Cikoriefabrikker fra 1910, de to øvrige fabriksbygninger langs Toftegårds Plads fra hhv. 1912 og 1914 og langs godsbanen Københavns Sukkerraffinaderi fra 1913 samt Skandinavisk Henkel A/S fra 1918.

Fabrikkerne blev placeret i starten af Gl. Køge Landevej ved Toftegårds Plads og langs Carl Jacobsens Vej. Navnet, Gl. Køge Landevej, kan foranledige til at tro, at vejen førte helt til Køge. I den offentlige planlægning har det angiveligt været et mål, men først i 1930'erne blev vejen offentlig tilgængelig og brugbar som transport- og kollektivvej. Godsbanen bagved Carl Jacobsens Vej og tæt derpå Roskildevej har været en vigtig del af infrastrukturen, som har gjort det muligt at modtage råvarer og transportere de færdigproducerede varer videre til København samt øvrige lokale og internationale markeder.

Ovenstående gode vilkår har alle været med til, at der i begyndelsen af Gl. Køge Landevej ved Toftegårds Plads og langs godsbanen ved Carl Jacobsens Vej fra begyndelsen af 1900-tallet voksede et industri kvarter frem. Her blev anlagt fabrikker, som med deres rygende skorstene symboliserede nye tider og fremskridt.

Centrale kulturhistoriske værdier i industri kvarteret

Valby industri kvarter er karakteriseret ved de store fabrikker, der har krævet forholdsvis store arbejdsstyrker. Arbejderne kom dels fra den voksende befolkning i Valby dels fra Vesterbro og de øvrige brokvarterer, hvorfra de kom til fods og senere på cykel eller med sporvogn. Godsbanen har været central for modtagelse af råvarer og afsendelse af færdigproducerede varer. Sidst men ikke mindst vidner området om en tid, hvor man så småt fra offentlig side begyndte at styre byudviklingen og bestemme, hvor både industrien og boliger måtte placeres.

De store fabrikker

Valby industri kvarter blomstrede for alvor op i begyndelsen af 1900-tallet. Det særlig karakteristiske ved Valby industri kvarter er de store fabrikker. Det er på mange af bygningerne muligt at aflæse deres funktion, der ofte underbygges af fysiske elementer, som findes udvendigt på eller indvendigt i bygningerne. Det er f.eks. hejseværk, gangsystemer, vareelevatorer, skorstene, ventilationssystemer, navneornamenter og andet. Til fabrikkerne har der ofte også været symboler eller andre fysiske elementer, der har underbygget fabrikationens karakter og værdi. Et eksempel er den gyldne sukkertop på fabriksbygningen Københavns Sukkerraffinaderi. "Sukkertoppen" symboliserer både typen af produktion – sukker - og statusværdien der har ligget i at producere sukker.

Fabrikkerne fortæller desuden historien om teknologiens og mekaniseringens gennembrud, som har været med til at påvirke og ændre strukturerne i det danske industrisamfund. I takt med at produktionshastigheden steg blev arbejdet mere mekaniseret og rutinepræget.

Fabrikkerne i Valby var både af national og international karakter, F.L. Smidth havde f.eks. i løbet af 1890'erne åbnet kontorer i London, Paris, New York og Berlin.

Infrastrukturen

En anden central kulturhistorisk værdi er infrastrukturen i Valby industrikvarter. Her tænkes især på godsbanen fra 1907 bagved Carl Jacobsens Vej og begyndelsen af Gl. Køge Landevej. Det var et andelsspor som flere virksomheder i gaden gik sammen om at finansiere, og man havde på et tidspunkt også et andelsrangerlokomotiv.

Infrastrukturen har været vigtig i forhold til, hvor fabrikkerne blev placeret. Infrastrukturen underbygger fortællingen om tidens transportmuligheder, og om hvordan fabrikkerne modtog råstoffer samt transporterede færdigproducerede varer videre til det nationale og det internationale marked. Infrastrukturen vidner ligeledes om de tiltag, som det offentlige gjorde for at forbedre den kollektive trafik. Sporvognsforbindelserne fra København og brokvartererne til Valby er således et udtryk for den stigende kollektive trafik.

Den begyndende offentlige planlægning og centralstyring af industriområder

Valbys indlemmelse i Københavns Kommune i 1901 er et udslag af den begyndende offentlige planlægning. Før 1900-tallet var der en begyndende industrialisering i Valby. Med indlemmelsen af Valby i Københavns kommune var det bl.a. denne ad hoc-udvikling, det offentlige ønskede at sætte en stopper for. Den tiltagende offentlige centralstyring har således haft konsekvens for hvordan ikke alene Valby, men også selve Valby industrikvarter fysisk er blevet udformet.

Eksempler på dette er bl.a. anlæggelsen af Carl Jacobsens Vej og Toftegårds Plads.

Indenfor og omkring Valby industrikvarter er der tre centrale strukturer, som fra begyndelsen af 1900-tallet kommer til at spille en rolle i den offentlige planlægning af byen, dagliglivet og det danske industrisamfund. Her er *industriområder* med de store fabrikker, hvor arbejderne arbejdede, her lå *boligområder*, og her fandtes *fritidsområder* med grønne arealer. De tre områder, *arbejde*, *bolig* og *fritid* bliver i løbet af 1900-tallet tre centrale strukturer, som det offentlige planlægger efter, da det anses som basale forhold i menneskets dagligliv.

Byggeforeningerne – ”hjælp til selvhjælp”

I Kløverbladsgade og Trekronergade findes byggeforeningshuse, som blev bygget til arbejderne i Valby. Byggeforeningshusene blev anlagt med omtanke for luft og lys efter engelsk havebyideal. Ideologien bag byggeforeningerne var ”hjælp til selvhjælp”. Det var ofte en eller flere fabriksejere, der finansierede opførelsen af husene, men arbejderne købte aktier i byggeforeningen med det formål, at de til sidst kunne eje huset. Tanken var at ejerskabet ville styrke arbejderne.

Husene vidner således om tidens nye idealer, husene lå stadig tæt på fabrikken, men samtidig var der luft og lys, hvilket stod i skarp kontrast til de mere traditionelle og mørke arbejderboliger på brokvartererne.

Bevaringsværdige elementer og strukturer i industrikvarteret

- Godsbanen bagved Carl Jacobsens Vej og Gl. Køge Landevej. De er centrale strukturer og binder industrikvarteret sammen. Godsbanen fortæller historien om modtagelse af råvarer og transporten af de færdigproducerede varer til nationale og internationale markeder. Gl. Køge Landevej er vigtig, fordi den fungerer som en fysisk struktur, hvor omkring fabrikkerne blev placeret.
- Stikspor, som fortsat eksisterer få steder mellem godsbanen og fabrikkerne. Stiksporerne vidner om transporten af råvarer og færdigproducerede varer. Deres tidligere forløb kan desuden nogle steder aflæses i matrikelskellenes forløb.

- Maskinhaller, de store fabriks-, portner-, lager- og øvrige -bygninger der hører til fabrikskomplekset. Bygningerne afspejler i deres fysiske udtryk og størrelse Danmarks industri i begyndelsen af 1900-tallet.
- Skorstene, der hører til fabrikskomplekserne. Skorstenen er ikonet for en fabriksbygning og viser karakteren af den vareproduktion, der har fundet sted. Skorstenen repræsenterer desuden både en positiv og negativ symbolværdi. Den positive symbolværdi var fremtid, forandring og økonomisk vækst, og den negative symbolværdi er nu blevet forurening og miljøforringelse.
- Andre fysiske elementer, symboler eller navneornamenter på bygningerne, som kan vise fabrikens produktion og status f.eks. fabrikens navn på bygningen.
- Hejseværk, gangsystemer, vareelevatorer, shedtage og andre fysiske elementer, der alle vidner om fabrikens tidligere funktion. Et eksempel på en fabriksbygning, der i dag fremstår i sin rå udgave, er den tidligere Dansk Pressefabrik på Carl Jacobsens Vej 16-18. Det er her muligt at aflæse fabrikens funktioner, og bygningen fremstår ikke afklædt og identitetsløs.
- Byggeforenings dobbelthuse i Kløverbladsgade, Trekronergade, Gerdasgade og Karensbane. Byggeforeningshusene opførtes efter en bestemt ideologi om hjælp til selvhjælp, og desuden afspejler de datidens ideal om lys og luft.

Fremtiden for industrivarteret

I dag foregår der ikke længere produktion i alle fabrikkerne. En del af dem er i dag genanvendt til kontorer, serviceerhverv, gallerier, atelierer og andre småerhverv. De tidligere fabriksbygninger fra Københavns Sukkerraffinaderi og Dansk Pressefabrik er eksempler på sådanne genanvendelser. Enkelte af F.L. Smidths fabriksbygninger er allerede eller undervejs til at blive ombygget. I dag eksisterer der i de tidligere fabriksbygninger på F.L. Smidth-grunden et motionscenter, og der er også planer om at bygge en svømmehal.

Eksempler på bygninger i industrivarteret

Fabrikens navn og adresse: A/S Dansk Pressefabrik, Carl Jacobsens Vej 16-18

Opført: 1929 til ca. 1950.

Produktion: Papir, trykkeri

Fabrikens navn og adresse: Københavns Sukkerraffinaderi, Carl Jacobsens Vej 25

Opført: 1913

Produktion: Sukker

Fabrikens navn og adresse: Henkel A/S, Carl Jacobsens Vej 29-37

Opført: 1918 -1941

Produktion: Vaske- og rengøringsmidler

Fabrikens navn og adresse: Kraftstation, Gl. Køge Landevej ?

Opført: 1934 og 1943

Produktion: Energi, gas og elektricitet

Fabrikens navn og adresse: F.L. Smidth, Valby maskinfabrik, Gl. Køge Landevej

Opført: 1898, hovedparten af bygningerne er opført efter 1960

Produktion: Maskinfabrik og jernstøberi

Fabrikkens navn og adresse: H. Lundbeck & Co. A/S, Ottiliavej 7

Opført: 1907 (?)

Produktion: Medicinalvarefabrik

Fabrikkens navn og adresse: Trekroner Bryggeri, Trekronergade 30

Opført: 1899

Produktion: anvendt til maltgøreri indtil 1915, derefter til garveri indtil 1961 og herefter til småindustrielle funktioner. I dag udlejet til kontorer.

Fabrikkens navn og adresse: Den ældste fabriksbygning var oprindelig en Kulsyrefabrik. De to yngste fabriksbygninger blev bygget til Stelling's Lak- og Farvefabrik, Valgårdsvvej 2- 8, i alt 3 fabriksbygninger.

Opført: ca. 1896, 1912, 1914, bygningen længst mod syd er den ældste.

Produktion: Kulsyre- lak- og farvefabrik.

Byggeforeningens huse: Kløvergade, Trekronergade, Gerdasgade og Karengade

Opført: I begyndelsen af 1900-tallet

Litteratur

Hyltoft, Ole 1984: *Københavns Industrialisering 1840-1914*, Nørhaven Bogtrykkeri a/s Viborg, Denmark, ISBN 87-7351-255-9

Jensen, Niels Erik og Tuxen, Poul 1991: *Industribygninger – i Københavns Kommune, Bind 4, Bispebjerg, Kongens Enghave, Valby, Vanløse, Brønshøj, Husum, Planstyrelsen*, Danmark

Kjærdsdam, Finn 1995: *Byplanlægningens Historie*: Aalborg Stiftsbogtrykkeri a/s, ISBN 87-7307-475-6

Nordlund, H.O. og Sørensen, Sv. Aa. 1976: *Beringgård*, lokalhistorisk arkiv, Hvidovre Kommune 1976.

Olesen, Peter *Valby bevar mig vel*, 1988: Narayama Press, Borgen Forlag, ISBN 87-418-8581-3

Pedersen, Jan og Cederberg, John og Hyltoft, Ole mfl.(red.) 1998: *Fabrik og Bolig – Vandringer i Københavns Industrihistorier*, Dansk Tidsskrifttryk, Danmark, ISSN 0106-3324/ISBN 87-88317-01-3

Thinggaard, Kim 1991: *Hvidovre Rutebiler*, sporvejshistorisk selskab, 1991

Wiene, Inger 2002: *Frihed, Lighed og borgerskab, Industrialisering og demokrati, København 1840-1908*, Nordisk Bogproduktion A/S ISBN 87-87902-89-3

Links til Valby lokalområde via Københavns Kommune hjemmesider

<http://www.kbhbase.kk.dk/kbhbase/miniquark.nsf/soeg?CreateDocument>

<http://www.kbhbase.kk.dk/kbhbase/pegasus.nsf/all/B2863C6DBC667E3741256E32003C843C>
Bydelsplan for Valby: Baggrundshæfte November 2003

<http://www.kbhbase.kk.dk/kbhbase/pegasus.nsf/all/8D16D7AC1F5576E541256DB9003566B0>
Tre ture i Valby

<http://www.kbhbase.kk.dk/kbhbase/pegasus.nsf/all/7156A2C9F635DD8041256D9800547F07?OpenDocument>
Fremtidsværkstedet

Gladsaxe/Mørkhøj industri kvarter

Industrikvarteret i Gladsaxe Kommune er i denne beskrivelse opdelt i to, nemlig Gladsaxe industri kvarter og Mørkhøj industri kvarter. De to industri kvarterer adskiller sig fra hinanden ved at være planlagt og opført på forskellige tidspunkter hhv. i 1930'erne og 1960'erne. Fælles for de to industri kvarterer er, at de tilsammen afspejler industrien i efterkrigsårene, en tid hvor nye byplanmæssige tanker vandt frem, og hvor kommunen fik en større og kraftigere regulerende rolle i industrien. Industrikvarteret har et sammensat udtryk, bl.a. i kraft af en meget bred branchefordeling. Gladsaxe industri kvarter var et af de første og største industriområder, der er blevet udlagt til industrielt formål.

Geografisk afgrænsning

Gladsaxe industri kvarter er mod nord afgrænset af grundene langs Ærtemarken og Græsmarken, af Gladsaxe Ringvej og Tinghøjvej. Mod øst afgrænses kvarteret af en sti, der går ned til Vandtårnsvej. Afgrænsningen følger Vandtårnsvej til Tinghøj Batteri, hvorfra en sti fører til Gladsaxevej. Mod syd afgrænses kvarteret af Gladsaxevej, Gyngemosevej, Hjortestien og Bykrogen til Hillerød Motorvej, og mod vest afgrænses kvarteret af de to kolonihaveforeninger Mosehøj og Voldly samt af Tobaksvej og Branddamsvej. Mørkhøj erhvervskvarter afgrænses mod nord af Gladsaxe Ringvej, mod øst af Hillerød Motorvej, mod syd af Oktobervej og mod vest af Motorring 3.

Grundlaget for industrikvarterets opståen

I årene omkring planlægningen af Gladsaxe industrikvarter herskede funktionalismens idealer om at skabe mere lys og luft i byerne samt bedre organisering af forskellige byfunktioner. Desuden fik industrien på dette tidspunkt vokseværk og krævede mere plads og bedre faciliteter, end der var mulighed for i København, hvor mange virksomheder lå tæt op ad boligbebyggelse. I Gladsaxe industrikvarter var hensigten ikke alene at afhjælpe pladsproblemerne i København. Man havde også lokalt i Gladsaxe kommune problemer med, at industrivirksomheder var beliggende i boligområder, især i Søborg. I Gladsaxe blev industrikvarteret altså anlagt med det formål også at planlægge og forbedre vilkårene for den *lokale* industri, der allerede eksisterede i kommunen. Planlægningen af industrikvarteret i Gladsaxe påbegyndtes i 1934. Samme år blev den første egentlige industrivirksomhed Monberg og Thorsens Maskinfabrik bygget i kvarteret. Året efter kom naboen Dyrups & Co., som stadig ligger der. I de følgende år frem til 2. Verdenskrig kom enkelte andre virksomheder til, men først i 1945 – 46 tog indflytningen i kvarteret rigtig fart. I 1950 var der 63 virksomheder, der havde etableret sig med nye bygninger, der passede til virksomhedernes formål og størrelse. Mange virksomheder var forudseende og ville sikre sig fremtidige udvidelsesmuligheder. De købte derfor ekstra store grunde, men rationaliseringer, stagnation og økonomiske kriser resulterede i, at mange af disse grunde aldrig blev bebygget. I 1961 var alle grundene i Gladsaxe udsolgt, og man planlagde at udvide industrikvarteret med 30 ha. på den anden side af Hillerødmotorvejen i Mørkhøj. Dette område var klar til indflytning i 1963. I løbet af 1960'erne var både industriområdet i Gladsaxe og Mørkhøj fuldt udbygget, og der var ingen ny vækst før omkring 1980.

Industrikvarteret i Gladsaxe var et af de første områder, hvor en egentlig planlægning blev gennemført efter de nye tanker, der slog igennem med Byplanloven af 1938. Det blev således betragtet som et lille laboratorium for udvikling af moderne byplaner. Samtidig var Gladsaxe industrikvarter med sine 120 ha. det største sammenhængende industriareal i københavnsområdet. Da man i 1961 udvidede området med Mørkhøj Industrikvarter, brugte man de erfaringer, man havde gjort sig i Gladsaxe industrikvarter. Eksempelvis er kvarteret i Mørkhøj opdelt i tre afsnit, der sikrer en bred fordeling af store og mellemstore industrier og små håndværksvirksomheder. Desuden anlagdes brede veje, parkeringspladser, grønne bæltter mv. Industrisammenslutningen i Gladsaxe industrikvarter blev stiftet i 1947 på initiativ af Dansk Arbejde. I Mørkhøj blev en ny industrisammenslutning dannet. Initiativet kom denne gang fra kommunen. Man er ifølge lejekontrakten forpligtiget til at indgå i en industrisammenslutning med de andre virksomheder i kvarteret. De to industrisammenslutninger har haft en grundlæggende betydning for virksomhedernes trivsel og således også for industrikvarterets succes.

Placeringen af industrikvarteret ved Gladsaxe Ringvej og Hillerødmotorvejen gav god adgang for tung trafik, tilgang til råvarer og mulighed for distribution af færdige produkter.

Beliggenheden umiddelbart nord for København gav desuden gode muligheder for at få dækket behovet for en stor arbejdsstyrke. Gladsaxe trafikplads blev placeret i udkanten af industriområdet. Trafikpladsen blev en central busholdeplads, fra hvilken busser kunne transportere bl.a. arbejdere til og fra arbejde. Der har været busruter fra industrikvarteret til Søborg Torv, hvor sporvejslinie nr. 16 fra Bispebjerg havde endestation. I 1952 oprettede Københavns Sporveje en hurtigbus, der kørte mellem Rådhuspladsen og trafikpladsen i Gladsaxe. Desuden har Slangerupbanen, senere omdøbt til Hareskovbanen, samt en række private trafikvirksomheder dækket behovet for kollektiv trafik.

Centrale kulturhistoriske værdier i industrikvarteret

Kendetegnende for industrikvarteret i Gladsaxe og Mørkhøj er en bred branchefordeling og et meget sammensat udtryk. Virksomhedernes typer og størrelser spænder vidt. Således ligger eksempelvis Johannes Madsen & Søns gamle snedkeri fra 1946 side om side med medicinalvirksomheden Ferrosans moderne bygninger. Industribygningerne afspejler derfor

forskellige produktioner og funktioner. Også den teknologiske udvikling indenfor industrien kan aflæses i bygningerne. Dette ses f.eks. i knopskydningsbyggeri på mindre møbelværksteder som Søborg Møbelfabrik og i en "kontorisering" af tidligere produktionsbygninger som eksempelvis Sydmarken 44.

I forhold til Mørkhøj fremstår industriområdet i Gladsaxe næsten som tilfældigt ad hoc-byggeri, men begge områder har i udgangspunktet været underlagt en høj grad af offentlig planlægning, der er karakteristisk for efterkrigstiden.

"En pose blandede bolsjer"

Gladsaxe/Mørkhøj industriområde er, som nævnt, karakteriseret ved en bred branchefordeling, men med visse karakteristiske træk. Der er en koncentration af kemiske virksomheder, autovirksomheder samt træ og møbelindustri. Området har desuden huset adskillige maskinvirksomheder, rådgivende ingeniørfirmaer og et bredt spektrum af små og store handels- og håndværksvirksomheder. Håndværksvirksomhederne har kunnet yde en service i området, hvilket har været en forudsætning for et industriområdes trivsel. Et eksempel er Johannes Madsen & Søns maskinsnedkeri, der fremstillede døre og vinduer til industribygninger. Således har håndværksvirksomhedernes placering side om side med de store virksomheder skabt en indre dynamik i industriområdet.

Grønne bæltter

Både i Gladsaxe og Mørkhøj er der grønne bæltter mellem industriområdet og den øvrige bebyggelse i kommunen. Eksempelvis er kolonihaveforeningen Voldly ved Sydmarken således planlagt som en afskærmning mellem kirkegården og den tunge industri. De grønne bæltter omkranser erhvervsområdet og er tænkt som en måde, hvorpå man ville skåne boligområder mod industriens larm og forurening. Bæltterne er en struktur, man stadig arbejder på at vedligeholde. De grønne bæltter indeholder en kulturhistorisk fortællerværdi om den offentlige planlægningstankgang i efterkrigstiden. I modsætning til tidligere industrialisering, f.eks. i Mølleådal og Valby, hvor fabrikken og skorstenen symboliserede fremgang og vækst, anklagedes industrien i efterkrigstiden for at være forurenende og larmende. Derfor burde den skjules og gemmes væk. Dette blev eksempelvis opnået med de grønne bæltter.

Industrisammenslutningerne

Industrisammenslutningen i Gladsaxe har været en aktiv part i områdets udvikling, lige siden den blev etableret i 1947. Sammenslutningens formål var at varetage medlemmernes behov. Fælles planlagde man kloakering, forsyning af vand, gas og el, postbesørgelse, parkering og godstransport. I samarbejde med kommunen varetog sammenslutningen også fremskaffelse af boliger, børnepasning, trafiksituationen og beskæftigelsen i virksomhederne med en arbejdsanvisning. Sammenslutningen er stadig aktiv og arbejder kraftigt på at opretholde området i en brugbar stand, hvilket er gunstigt for områdets fremtid som industriområde. Der arbejdes f.eks. også sammen med kommunen om et tiltagende forslumnings- og forureningsproblem. Som nævnt er der også i Mørkhøj industriområde en industrisammenslutning, som man ifølge lejekontrakterne er forpligtiget til at indgå i.

Den kommunale regulering i industri kvarteret i Mørkhøj

Da kommunen anlagde industriområdet i Mørkhøj, havde den et ønske om at sikre et homogent udtryk. Grundene i Mørkhøj blev udlejet på langtidskontrakter bl.a. for, at kommunen kunne kontrollere udviklingen. Interesserede virksomheder måtte ansøge kommune om leje af en grund, og disse blev fordelt på baggrund af branchefordeling og virksomhedernes øvrige renommé. Desuden forsøgte kommunen at tvangsflytte nogle af de virksomheder, der stadig var beliggende u hensigtsmæssigt i kommunes boligkvarterer i Søborg. Dette forsøg var der dog ikke held med. Planlægningen af Mørkhøj blev desuden baseret på erfaringer fra kvarteret i Gladsaxe.

Bevaringsværdige elementer og strukturer i industri kvarteret:

- Industribygninger der afspejler det sammensatte udtryk, antallet af forskellige typer af virksomheder, samt bygningernes forskel i alder og tidsmæssige byggestil idet kvarteret har udviklet sig og bærer præg af udviklingen inden for industri- og erhvervssektoren fra 1930'erne til i dag. Et eksempel på en vellykket bevaring af en industribygning er Johannes Madsen & Søns maskinsnedkeri i på Gladsaxevej 315 fra 1946. Kommunen indrettede i 1971 en ungdoms- og teknisk skole, og silo, skorsten, det shedtagskonstruerede værksted, direktørkontor, frokoststue, portnerbolig, garager, trælader mv er bevaret.
- Elementer som skorstene, navneskilte, hejseværk, tilbygninger mm., da de fysiske elementer vidner om den industri, der tidligere har eksisteret på stedet. Et eksempel på en truet skorsten ligger Sydmarken nr. 44, hvor Skandia har opkøbt en stor shedtagskonstrueret bygning med en fritstående skorsten uden for. Denne bygning skal anvendes til kontorer og desværre rives skorstenen ned.
- Grønne bæltter, da de dels vidner om, at industri engang var larmende og beskidt, dels om en gennemført planlægning af industri kvarteret.
- Vejnettet i industri kvarteret, der var en grundlæggende infrastrukturel forudsætning for industri kvarterets opståen og placering. Beliggenheden langs Gladsaxe Ringvej og Hillerød Motorvej giver på få minutter adgang til det internationale motorvejsnet, og giver således gode distributionsmuligheder og god tilgang til råstoffer mm. Vejene er desuden en åbenlys afgrænsning af industri kvarteret og fungerer således som grundlæggende strukturer, der binder kvarteret sammen. Vejnettet indenfor industri kvarteret er af både nyere og ældre dato. Mørkhøj Bygade, Gladsaxe Møllevej, Gladsaxe Ringvej og Vandtårnsvej er alle gamle landeveje, der har forbundet landsbyerne Gladsaxe, Mørkhøj og Buddinge. Vejene udgør i dag det grundlæggende vejnet i industri kvarteret i Gladsaxe. Industri kvarteret har trods de mange planlægningstanker udviklet sig omkring et allerede eksisterende vejnet. I Mørkhøj er vejnettet planlagt og anlagt samtidig med industri kvarteret.

Fremtiden for industri kvarteret

Der planlægges store forandringer for Gladsaxe/Mørkhøj Industri kvarter. Dog ønsker kommunen at bevare det som et aktivt erhvervsområde. Sættelsen af gamle og nye samt store og små industribygninger side om side vil højst sandsynlig forsvinde, idet de ældste bygninger ikke lever op til nutidige behov, da de er nedslidte, forurene og dermed for dyre at genanvende. Desuden arbejder man fra kommunens side bevidst på et mere velordnet udtryk for området. Industrisættelsen arbejder tæt sammen med kommunen om at opnå dette mål. Industriområdet i Gladsaxe er truet af alvorlig forurening og forslumning. Forslumningen bliver betragtet som en stor fare for området, idet den har en tendens til at brede sig. Mange grunde

ligger øde hen, fordi der er for stor usikkerhed om oprydningens omfang. Kvarterets svagheder er, at det er gammelt, nedslidt og fremstår snavset og dårligt vedligeholdt. Den sammensatte og uensartede bebyggelse giver virksomhederne forskellige ønsker og holdninger, som gør det svært for Industrisammenslutningen at føre en klar politik og afklare hvilke interesser, den skal varetage. Industrikvarterets force er, at det ligger godt i forhold til et tæt befolkningsunderlag. Der er stor interesse for at placere forretninger og forlystelsesparker i kvarteret. Det sidste er dog i modstrid med kommunens ønsker om at bevare området som erhvervsområde. Området ved Gladsaxe trafikplads har fået status som "trafiknært", som står parallelt til begrebet "stationsnært". Med denne status får området nye anvendelsesbestemmelser, og området kan i fremtiden bruges til kontorbebyggelse. Således er det muligt at sikre områdets fremtid som erhvervsområde.

Eksempler på bygninger i industrikvarteret

Fabrikkens navn og adresse: Skandinavisk Tobakskompagni A/S, Tobaksvej 4
Opført: 1951 – 52. Fra 1913 – 1949 lå fabrikken i Sundholmegade på Amager
Produktion: Cigaretter og pibetobak.

Fabrikkens navn og adresse: Søborg Møbelfabrik, Gladsaxevej nr. 400
Opført: Etableret i 1890, men ikke i Gladsaxe.
Produktion: Træmøbler

Fabrikkens navn og adresse: Johannes Madsen & Søns Maskinsnedkeri. Gladsaxevej 315
Opført: 1946. Solgt til kommunen i 1971.
Produktion: Fremstillede bl.a. døre og vinduer til industribygninger. I dag produktionsskole og ungdomsskole.

Fabrikkens navn og adresse: Ferrosan, Sydmarken 1 – 15.
Opført: Flyttede til Gladsaxe i 1947
Produktion: Medicinalfabrik. I dag sammenlagt med Novo Nordisk.

Fabrikkens navn og adresse: Dyrups & Co.
Opført: 1935
Produktion: Maling

Fabrikkens navn og adresse: Mørkhøjgård, ved den gamle Mørkhøj landsby. Mørkhøj Bygade.
Opført: ?
Produktion: Gården er fredet og huser fødevarerdirektoratet.

Fabrikkens navn og adresse: ACAP A/S, Dynamovej nr. 5 i Mørkhøj.
Opført: Etablerede sig i Mørkhøj i 1965
Produktion: Forhandlere af Volkswagen.

Fabrikkens navn og adresse: Sydmarken 44 opkøbt af Skandia.
Opført: ?
Produktion: ? Skal laves til kontorbygninger.

Litteratur:

Andresen, Carl Erik 1991: Gladsaxes industri; Hansen, Edmund: Teknik og byplanforhold m.v., i: *Gladsaxe Bogen III*. Historisk topografisk selskab for Gladsaxe Kommune. Johnsen + Johnsen a/s, København. ISBN: 87-982908-3-5

Hyldtoft, Ole 1984: *Københavns industrialisering 1840 – 1914*, forlaget Systime. ISBN: 87-7351-255-9

Isaksen, Vagn, Hansen, Edmund og Bredsdorff, Ella 1988: *Industrikvarteret i Gladsaxe*, Dansk Byplanlaboratorium Byplanhistoriske noter 15. København. ISBN: 87-87487-632

Københavns Amt: *Undersøgelse af 9 erhvervsområder i Københavns Amt*. Udarbejdet af Kornbo Erhverv ApS for Københavns Amt, Teknisk Forvaltning.

Sestoft, Jørgen 1985: *Industribygninger og deres bevaring*, Miljøministeriet – fredningsstyrelsen. ISBN: 87-503-5687-9

Avedøre Holme industrikvarter

Avedøre Holme industrikvarter blev anlagt i 1964 og er med sine 450 ha. et af Danmarks største industriområder. De mest centrale strukturer i industrikvarteret er vejssystemerne med de brede boulevarder og udstykninger beregnet til store virksomheder samt de karakteristiske elementbyggerier fra 1970'erne. Infrastrukturen og fabrikernes indbyrdes relationer giver tilsammen en sammenhængende helhed. Avedøre Holme lå tidligere under Glostrup Kommune, men ved omlægning af kommunegrænserne i 1974 blev industrikvarteret lagt ind under Hvidovre Kommune.

Geografisk afgrænsning

Avedøre Holme industrikvarter grænser i nord op imod Køge Bugt Motorvejen. I øst, vest og syd afgrænses industrikvarteret naturligt af vand fra Kalveboderne og Brøndby Strand. Nord for motorvejen ligger et grønt bælte, der afskærmer mellem industri og boliger. Vestvolden er bl.a. en del af dette grønne bælte.

Grundlaget for industrikvarterets opståen

Avedøre Holme bestod oprindeligt af nogle småøer med strandenge, siv- og rørskov samt frodigt plante- og dyreliv. Bønderne satte her deres kreaturer ud om sommeren. I 1920'erne blev der opført en lav dæmning, der gav mulighed for bebyggelse af enkelte sommerhuse. Efter 2. Verdenskrig var der mangel på områder til industri. Avedøre Holme lå godt placeret i forhold til

infrastrukturen, da der var planer om motorvejsanlæg til hovedstaden og Amager samt en Øresundsbro til Sverige.

I 1956 ansøgte Landsforeningen "Dansk Arbejde" om at inddæmme området Avedøre Holme. I 1961 blev tilladelsen givet og med viden hentet fra Holland, hvis industri stort set var bygget på tidligere havbund, påbegyndte man i 1964 inddæmningen og anlæggelsen af Avedøre Holme. Et pumpeanlæg skulle sørge for, at området bag digerne blev holdt tørt. I 1966 kunne den første virksomhed, Odense Vin Kompagni, indvie sine nye haller.

I 1980'erne påbegyndtes en ny inddæmning i den sydligste del af Avedøre Holme, og her blev anlagt tre kommunale institutioner: Avedøreværket, AV-miljø/genbrugsplads og Avedøre kloak- og rensningsanlæg.

Centrale kulturhistoriske værdier i industrikvarteret

Industrikvarteret er gennemtænkt planlagt, hvilket afspejles i vejsystemer og udstykninger til store virksomheder. Kvarteret vidner i sin størrelse om den tiltro, der lå i slutningen af 1960'erne til dansk industris økonomiske vækst og fremtid. I samspil med Avedøre Stationsby, forstæderne langs Køge Bugt og de grønne områder vidner Avedøre Holme om den omsiggribende offentlige planlægning af industri og dagliglivet i Danmarks industrisamfund i 1970'erne.

Avedøre Holme – en totalplanlægning af et industrikvarter

Avedøre Holme er et udtryk for efterkrigstidens ideal om en totalplanlægning. Det blev placeret isoleret og i god afstand til boligområder. Området lå desuden godt i forhold til infrastrukturen, hvor der var let adgang til det motorvejsnettet og tæt på hovedstaden. De næsten retvinklede og brede boulevarder samt udstykninger med fabriks- og industribygninger vidner alt sammen om denne totalplanlægning. Her skal det være nemt for lastvogne at komme og aflevere samt hente varer, og her skal virksomhederne have mulighed for at udbygge med nye bygninger.

Placeringen af Avedøre Holme netop på holme, hvor området konstant bliver drænet og holdes tørlagt viser tidens tro på teknologiens ufejlbarlighed. Hvis pumpe-systemet en dag skulle svigte, er det kun Avedøreværket der vil være oven vande, fordi det blev bygget på nogle små øer.

1970ernes byggestil

Det karakteristiske ved byggestilen er elementbyggeriet. Det er umuligt udefra at aflæse på bygningerne, hvilken funktion og produktion der foregår indenfor. Bygningerne kan ligeså godt indeholde et lager som et kontor. Idéen bag bygningerne er, at de hurtigt skal kunne ændre form og indhold. Bygningerne skal være "omstillingsparate" uden de store omkostninger. Det har bl.a. resulteret i, at der ofte er blevet anvendt billige og dårlige byggematerialer. Fabriks- og industribygningerne beskrives i *Hvidovre Kommuneatlas, Byer og bygninger 2000* således: "*Det er typisk fabriksbyggeri, men med enkelte bygninger i et mere bevidst arkitektonisk udtryk.*"

Bygningerne ligner således hinanden, fremstår ensartet og måske ligefrem lidt kedelige i nogle arkitekters øjne. Men udfra et kulturhistorisk perspektiv fortæller bygningerne en interessant historie om 1970'ernes rationelle og effektive byggestil. Formålet med bygningerne har udelukkende været funktionelt, og ikke afspejlet status. Avedøre Holme står i kontrast til de tidligere industrikvarterer, som f.eks. Mølleådal og Valby, hvor de store produktionsfabrikker fremstår massive og monumentale samtidig med, at de symboliserer status og rigdom og hvor forskellige typer af produktioner i højere grad kan aflæses i fabriksbygningerne og øvrige fysiske elementer. I Avedøre Holme er det kun skiltene foran virksomheden, som kan afsløre funktionen og typen af virksomhed. De to mest karakteristiske bygninger i Avedøre Holme industrikvarter er Center Syd og Avedøreværket.

Fra produktion til lager og transport

Avedøre Holme industrikvarter var tiltænkt store fabrikker med placeringen af hovedsæderne i området. Det blev dog fortrinsvis transport- og lagervirksomheder, der flyttede ind i området og virksomhederne bibeholdt deres hovedsæde i København. En årsag til dette skyldtes anlæggelsen af de tre offentligt ejede institutioner AV-Miljø/genbrugspladsen, Avedøre rensnings- og kloakanlæg og Avedøreværket i 1980'erne. De tre kommunale institutioner blev betragtet som miljøtunge, og området signalerede ikke det rigtige image for virksomhederne.

Den offentlige planlægning

Anlæggelsen af Avedøre Holme industrikvarter og Avedøre Stationsby er et udtryk for en gennemgribende offentlig planlægning, hvor Køge Bugt-planen fra 1961 har spillet en central rolle. I hele planlægningen ligger der en funktionel tankegang. Et højbaneanlæg skulle oprindeligt have forbundet Avedøre Holme med Avedøre Stationsby og således forbundet arbejde og bolig. Idealet for forstadsbyen Avedøre Stationsby og forstæderne ned langs Køge Bugt var små selvstændige bysamfund. Arbejderne skulle bo i forstæderne, handle i nærbutikker, have en god kollektivforbindelse mellem bolig og arbejde samt i fritiden have adgang til grønne områder. De fysiske udtryk emmer således af 1960'ernes offentlige totalplanlægning, hvor der hersker en tro på, at dagliglivet kan planlægges og styres fra centralt hold. I Avedøre Holme industrikvarter er det ikke længere fabriksejeren, men det offentlige som træder ind og behersker dagliglivet i Danmarks industrisamfund.

De tre kommunale institutioner er også eksempler på, hvordan det offentlige varetager andre aspekter af det danske industrisamfund. Herfra modtages varme og elektricitet, her deponeres human- og hospitalsaffald samt andet industrielt affald.

Tiltro og krise i dansk industri

Det totalplanlagte industrikvarter med bl.a. Avedøreværket og det store kontorkompleks Center Syd ("Bøjes Minde") på 80.000 kvm samt forventningen om ca. 20- 25.000 nye arbejdspladser er tilsammen et udtryk for en tro på en fortsat højkonjunkturstigning og vækst i service- og administrationsbranchen.

Den økonomiske krise i 1970'erne satte imidlertid en stopper for udviklingen i Avedøre Holme. Der kom aldrig gang i byggeriet af store virksomheder. Kontorkomplekset Center Syd kom fra start af til at stå mere eller mindre tomt, og mængden af arbejdspladser blev aldrig opnået.

Avedøre Holme vidner således om troen på fremtiden, og om den krise dansk industri blev ramt af i starten 1970'erne. Industrien begyndte så småt at finde billigere og mere fordelagtige områder at placere deres virksomheder i. Først rykkede de ud i provinsen, og i løbet af de sidste 10 år er mange virksomheder begyndt at flytte dele af deres produktion til Østeuropa og Asien.

Bevaringsværdige elementer og strukturer i industrikvarteret

- Vejnet med de brede boulevarder, vejspor til langtidsparkering og øvrige vejsystemer. Vejsystemet der i store træk er retvinklet, giver området en indre grundstruktur og vidner om efterkrigstidens offentlige og totalplanlagte industrikvarter.
- Fabriks- og industribygninger, der er karakteristiske for 1960'ernes og 1970'ernes elementbyggeri. Bygningerne er et udtryk for en rationel og effektiv byggestil.
- Avedøreværk og "Bøjes Minde". Begge er karakteristiske bygningsanlæg, der hver for

sig står som to centrale symboler for hele Avedøre Holme industrivarter.

- De tre kommunale institutioner Avedøreværk, AV-miljø og Avedøre rensnings- og kloakværk. De er tilsammen et udtryk for en udvikling, hvor næsten alle sider af dagliglivet blev et offentligt anliggende. Institutionerne er dog ikke kun bundet til industrisamfundet, men er også nødvendige i det postindustrielle samfund.
- Digestrukturer, pumpeanlæg og dæmninger, de er tilsammen et udtryk for efterkrigstidens tiltro til teknologiens ufejlbarlighed.
- Øvrig infrastruktur. Her tænkes især på motorvejsnettet, som vidner om en kulturhistorie om efterkrigstidens nye former for transport- og fragtmuligheder til lokale og internationale markeder.
- Avedøre Stationsby fordi den er uadskillelig fra fortællingen om Avedøre Holme industrivarter. Den er en del af den offentlige totalplanlægning, der har ligget til grund for placering af arbejdsområde og boligområde. Stationsbyen kan sammen med de øvrige forstæder langs Køge Bugt vidne om arbejdslivet og arbejdskulturen.

Fremtiden for industrivarteret

I Avedøre Holme industrivarter ligger der i dag godt og vel 375 virksomheder. På kommunalt plan kæmper man for at få området revitaliseret og gøre det mere eftertragtet for virksomhederne. Det problematiske i den forbindelse er, at området er underlagt anvendelsesbestemmelsen "særlige beliggenhedskrav" som gør, at miljøtunge virksomheder skal kunne placeres i området. De miljøtunge virksomheder, som f.eks. Avedøreværk, AV-miljø og Avedøre rensnings- og kloakværk, er med til, at det øvrige erhvervsliv ikke ønsker at være placeret i området, fordi det giver negative konnotationer. I 1990'erne gennemgik det store kontorhus en ombygning, som har givet bygningen et mere tidssvarende og moderne udtryk.

I teknisk forvaltning i Hvidovre Kommune og hos private investorer arbejdes der på at udlægge dele af området til hotel og andre rekreative formål. Indtil videre har kommunen afvist forslagene, dels fordi der eksisterer de "særlige beliggenhedskrav", dels fordi det mentalt er svært at samtænke miljøtunge virksomheder med rekreation.

Eksempler på bygninger i industrivarteret

Fabrikkens navn og adresse: Center Syd, "Bøjens Minde"

Opført: Bag den store kontorbygning stod storentreprenøren Bøje Nielsen, påbegyndt i slutningen af 1970'erne og stod færdigt i 1982. Ombygget i 1990'erne.

Produktion: Kontorbygninger

Fabrikkens navn og adresse: Avedøreværket, Hammerholmen 50, 2650 Hvidovre

Opført: Avedøre 1; 1990, Avedøre 2; 2001

Produktion: Avedøreværket producerer elektricitet til det sjællandske elnet og varme til det storkøbenhavnske fjernvarmenet. I alt arbejder 135 mennesker på Avedøreværket.

Fabrikkens navn og adresse: AV Miljø/Genbrugsplads, Avedøre Holme 97, 2650 Hvidovre

Opført: Etableret 1989

Produktion: AV Miljø er et affaldsdepot og er ejet af I/S Vestforbrænding og I/S Amagerforbrænding. AV Miljø's samlede opland repræsenterer ca. 1,2 mill. Indbyggere og ca. 80.000 større og mindre virksomheder.

Fabrikkens navn og adresse: Avedøre Kloakværk, i dag Spildevandscenter Avedøre I/S, Kanalholmen 28, 2650 Hvidovre

Opført: Allerede påbegyndt 1966 i den vestlige ende af Avedøre Holme.

Produktion: Blandt andet drift af renselanlæg, pumpestationer og hovedkloakeringer samt styring af regnvandsbassiner i oplandet. Desuden varetages koordinerende funktioner for ejerkommunerne inden for afløbsteknik og industrispildevand.

Bygningens navn og adresse: Avedøre Stationsby.

Opført: Projekteret i 1968 og opført i 1973-1982. Planlagt som et mindre selvstændigt bysamfund.

Anvendelse: Boligområde.

Litteratur

Andersen, Tania Nørlem, 2003: *Store Hus fra Idé til i dag*, Hertz Bogtrykkergården A/S
Hvidovre Kommuneatlas, Byer og Bygninger 2000, Skov- og Naturstyrelsen, Miljø- og Energiministeriet.

Hyldtoft, Ole 1984: *Københavns Industrialisering 1840-1914*, Nørhaven Bogtrykkeri a/s Viborg, Denmark, ISBN 87-7351-255-9

Nielsen, Michael 1989: *Kalveboderne Natur – Retur*, Hvidovre Kommunes Trykkeri, ISBN 87-87936-14-3

Kjærdsdam, Finn 1995: *Byplanlægningens Historie*: Aalborg Stiftsbogtrykkeri a/s, ISBN 87-7307-475-6

Wiene, Inger 2002: *Frihed, Lighed og borgerskab, Industrialisering og demokrati, København 1840-1908*, Nordisk Bogproduktion A/S ISBN 87-87902-89-3

Omdannelse af ældre erhvervsområder i Hovedstadsområdet, 1998: Hovedstadsregionens Statistikkontor (HSK) Dybbro og Haastруп, Saloprint A/S, København, ISBN 87-601-7423-4

Undersøgelse af 9 erhvervsområder i Københavns Amt, rapport udarbejdet af Kornbo Erhverv Aps. for Københavns Amt, Teknisk Forvaltning

Links til Avedøre Holme lokalområde på hjemmeside

<http://www.hvidovre.dk>

<http://www.e2.dk>

<http://www.spildevandscenter.dk>

<http://www.av.dk/index.html>

Industrikvartererne i formidlings- og bevaringssammenhæng

Det følgende er en kort diskussion af formidlingspotentiale og bevaringsproblematikker i relation til industrikvartererne. Det skal i den forbindelse understreges, at mange af elementerne og pointerne er ikke eksklusive for *industrikvarterer* – de gælder også for enkeltlokaliteter.

Formidling og bevaring er gensidigt afhængige af hinanden. Hermed menes, at for overhovedet at kunne tale om bevaring af et industrikvarter er det nødvendigt at inkorporere formidlingsaspektet. Det er således vigtigt, at kulturhistorikeren, museerne og øvrige kulturelle institutioner ved en udpegnings af et industrikvarter gør sig klart, *hvad* det er man vil formidle. Det vil sige, hvad er det for en historie, idé, og ånd i industrikvarteret der er central, eller som vi ønsker at formidle i relation til industrisamfundets kulturarv?

Heri ligger der et bevidst valg og en eksplicitering af ens problemstilling. Først når kulturhistorikeren har defineret sin problemstilling og analyseret sig frem til hvad, der skal formidles med industrikvarteret, kan man stille spørgsmålet: hvordan kan vi på bedst mulig måde bevare elementer og strukturer for at sikre udtrykket, og det vi vil fortælle med industrikvarteret?

Det handler her om at udpege og bevare de både de fysiske og indholdsmæssige strukturer, som tilsammen kan fortælle og underbygge det udvalgte perspektiv.

I arbejdet med industrikvartererne og diskussionen om, hvordan disse bedst muligt kan bevares er vi blevet konfronteret med en række problematikker. Vi vil i denne sammenhæng fremhæve de tre mest centrale.

For det første, at der stadig er produktionsaktivitet i industrikvarteret. Bygningerne ombygges og deres funktion ændres, og vigtige fysiske elementer forsvinder. Denne forsvinden kompliceres i visse tilfælde af, at netop en virksomheds tilpasning til vekslende krav gennem knopskydning eller nedrivninger er en del af en lokalitets fortællende elementer og derfor ikke ubetinget negativt. Nogle steder vises historien bedst gennem en "fastfrysning" af et industrimiljø eller ligefrem fjernelse af nyere elementer, mens der andre steder er langt mere historie i alle om- og tilbygningerne.

Et andet problem er den kontinuerlige udvikling indenfor industrien. Det betyder bl.a. at der sker en såkaldt 'kontorificering' af produktionsbygninger i takt med at industrien udfases.

For det tredje er der mange parter, virksomhedsejere, kommunen, entreprenører og andre, der har forskellige interesser i industrikvarteret og dermed forskellige ønsker til stedets fremtid.

Anlægger vi en traditionel "fredningstilgang" til industrikvarteret kan ovenstående forhold være et problem. Det kan derfor være hensigtsmæssigt at anlægge en mere differentieret og dynamisk bevaringstilgang - en bevaringsstrategi, der kan rumme den fortsatte udvikling og forandring. For eksempel ved at se det som en fordel, at der fortsat er produktion i et industrikvarter, fordi dette skaber liv og aktivitet, så det ikke blot dør stille hen. Samtidig må man sikre en bevaringsstrategi for udtjente dele af produktionsapparatet og evt. tage hånd om udvalgte genstande fra dette efterhånden som de udfases.

Det handler desuden om at blive bedre til at forstå andre faggruppers perspektiver på industribygninger, så der kan samarbejdes om, at kulturhistoriens levn bedre kan komme til udtryk i arkitekturen. Vi mener dog, at feltet omkring dynamisk bevaringstilgang, og dette gælder såvel industrikvarterer som industrimiljøer, kræver en opfølgende debat. En mulig vej i den forbindelse kan være at lære af de erfaringer, man allerede har gjort sig i f.eks. Sverige og England samt i Danmark omkring bevaring af kulturmiljøer.

Den industrielle produktions forudsætninger og vilkår

Ud over den industrielle produktion, den offentlige støtteindustri og industrikvartererne, der er i fokus i denne indberetning af industrisamfundets kulturarv, vil vi i det følgende afsnit redegøre for bevaringsværdige strukturer, som var en forudsætning eller et vilkår for den industrielle produktion. Vi vil for hver af disse strukturer bringe enkeltstående og repræsentative eksempler. Disse kategorier er i høj grad idealtyper, der skal forsøge at operationalisere den brede term "Industrisamfundets kulturarv", som er det område der fra KUAS' side ønskes behandlet.

Vi har i denne rapport udeladt de strukturer og institutioner af industrisamfundet, som primært har at gøre med samfundets reproduktion.

Om en institution eller struktur kan karakteriseres som en forudsætning eller et vilkår, afhænger af perspektivet. Fokuserer man på de fysiske og økonomiske strukturer, som understøttede produktionen direkte, eller på arbejdsmarkedets organisering i et historisk perspektiv, må disse institutioner eller strukturer betragtes som en forudsætning for den specifikke industrielle udvikling som ses i Danmark. Den specifikke udvikling kan faktisk aflæses i de fysiske strukturer – bl.a. arbejdets organisering i industrivirksomhederne (B&W, FLS osv.) og er dokumenteret gennem flere undersøgelser. Set fra samtidens aktørers synsvinkel (eksempelvis arbejdsgiver og arbejdstagernes) er f.eks. organiseringen eller finansieringsmulighederne dog snarere at betragte som et vilkår for at arbejde i eller udvikle en given industriel produktion.

I relation til gennemgangen nedenfor af disse industrielle forudsætninger, skal det bemærkes, at den industrielle produktion, distributionen af varerne (og de større handelskompagniers aktiviteter i almindelighed) og den finansielle sektors vækst er gensidigt afhængige strukturer, hvor der bl.a. ses en høj grad af personsammenfald.

Infrastruktur

Udviklingen af de urbane områder i industrialismens samfund er et ganske distinkt fysisk karaktertræk fra industrialismens tidsalder. Og det er et karaktertræk der i høj grad er bevaret trods omdannelsen af industrialismens produktionsbygninger til andre formål. Den infrastrukturelle udvikling skulle sikre tre væsentlige forudsætninger for den industrielle produktion: arbejdskraft, råvarer og produkter. Infrastrukturen skulle forbinde industriarbejdernes reproduktions- og produktionsenheder, den skulle sikre en stabil tilgang af råvarer og afsætningen af de færdige produkter.

Skiftende transportmidler har haft primær fokus, men de tre vigtigste vandvejen, jernbanerne og vejnettet har med forskellig vægt fungeret side om side siden 1847. Transportvejenes placering har været rammen for industriens placering, men ofte har industriens behov været stærkt medvirkende til, at alle tre transportveje er blevet udviklet, og der er altså en dialektik i lokaliseringen af industrien mellem fabrik og infrastruktur. Mens der er foregået en stærk liberalisering af produktionserhvervene, er det gået omvendt med de infrastrukturelle strukturer, hvor stat, amter og kommuner har foretaget og foretager investeringer i enorme anlægsarbejder, og disse er blevet et vigtigt styreinstrument for udviklingen hvad angår lokalisering og herunder type/branche-adskillelse af den industrielle produktion.

Transport ad søvejen har fra den tidligste industrialisering været den vigtigste i den forstand, at det var den billigste og i relation til den enkelte transport den største volumenmæssigt. I et dansk perspektiv, er Mærskes og andre rederiers store succes et tegn på, at transportformen fortsat er i stor udvikling. Dette skyldes den globale økonomis fortsatte udvikling, og fordi omkostningerne forbundet hermed relativt set i høj grad stadigvæk er lave. De fysiske udtryk herfor, er Københavns mange havneanlæg med deres kajer, kraner, siloer og pakhuse, men også centrale strukturer i relation til institutionen Københavns Havn, der som selvejende institution stod for udbygningen og

vedligeholdet af havnen. Frihavnen og div. lossefaciliteter i havnen er vigtige strukturer der bør bevares.

I 1847 åbnedes den første banestrækning mellem København og Roskilde. I de efterfølgende årtier fik regionen et dækkende jernbanenet. Industrien tog hurtigt denne transportform til sig, og fra sidst i 1800-tallet anlagde man ofte store virksomheder i direkte forbindelse med jernbanerne. Adskillige af disse virksomheder fik egne sidespor direkte til virksomheden.

Men jernbanen sætter flere spor end selve sporene; omkring jernbaneknudepunkter findes hele industrimiljøer med remiser, værksteder, arbejder- og funktionærboliger m.m. Udviklingen betød, at industrien ikke længere var afhængig af vandvejen i forbindelse med transport af store mængder råvarer og produkter. Sporvognene og S-banerne betød at reproduktions- og produktionsenhederne i højere grad kunne adskilles. Denne infrastrukturelle udvikling kan genfindes overalt i den urbane struktur, men den er lettest at se i forbindelse med placeringen af industrikvarterer på den yderste kant af brokvarterer i begyndelsen af det 20. århundrede. Her var de lokaliseret tæt på det nye sporsystem som opbyggedes, og virksomhederne fik efterhånden tilsluttet sig enkeltvis med stikspor eller i små andelsfællesskaber, hvor man sågar kunne investere i et godslokomotiv til den private del af godsbanen. Jernbanen blev i øvrigt - bortset fra en kort strækning omkring Nyhavn – tilsluttet den indtil da vigtigste infrastruktur – havnen. Ligesom der blev anlagt baner, der enten udelukkende var godsbaner eller kombinerede gods- og personbaner på yderkanten af alle brokvarterer

Udviklingen af vejnettet i efterkrigstiden, der forbandt nye urbane områder, hvortil der ikke var anlagt baner, og især overgangen fra stykgods- til containertransport fra slutningen af 1960'erne har dog vendt udviklingen. Containerne betød at omladningen mellem forskellige transportformer blev lettere, lastbilerne har kunnet overtage dele af eller hele transporten. Det betyder, at både firmaer samt de store godsbanetransportfirmaer DSB (I dag "Railion") nedlægger driften af lokale godsbaner og samler de mange bane-"ender" i godsterminaler.

Vejnettet omkring Storkøbenhavn er blevet løbende udviklet til transport af varer i regionen. Varetransporten fra Mølleådalene foregik således allerede fra begyndelsen ad vejene. Mens vandvejen - der jo normalt ville være den letteste transportvej - blev brugt til at frembringe kraft til produktionsmaskinerne. Vejnettet er løbende blevet udbygget igennem hele industrialiseringsperioden, men to udviklinger har haft særlig stor betydning: Udplaceringen af industrien og tilhørende boligområder til omegnen og omlægningen af en stor del af godstransporten fra jernbane til vejnettet. Industriområder blev anlagt langs "fingrene" på efterkrigstidens første kollektive trafikplan fra slutningen af 1940'erne. I tilknytning hertil udbyggedes boligområder, der i princippet kunne forsyne industrien med lokal arbejdskraft. Privatbilismens stærke vækst betød dog, at mobiliteten mellem enhederne blev langt større end forudset da "Fingerplanen" blev vedtaget, og at sammenhængen mellem reproduktion- og produktionsenhederne snarere blev regional. Lastbilens øgede betydning for godstransporten har sideløbende udviklet sig kolossalt både internationalt, nationalt og regionalt, og vejnettet er nu blevet et væsentligt "salgsargument" i forbindelse udbuddet af industrigrunde. Ringvejssystemet omkring København har netop til formål, dels at sikre tunge trafikks transport af varer og lede den udenom den trafikale flaskehals som Københavns indre dele udgør.

Distribution

I tæt sammenhæng med industrialiseringen og den offentlige infrastruktur, udvikledes altså en række offentlige distributive-infrastrukturelle strukturer som eksempelvis godsbanecentraler, havnefaciliteter og containercentraler. I tilknytning til de offentlige infrastrukturer anlagdes en række private og offentlige distributive strukturer bl.a. pakhus, containerterminaler, varecentraler, kødkontrolstationer, transportcentre osv. De infrastrukturelle strukturer blev udnyttet af virksomhederne, der enten selv tog dem i anvendelse og skabte et eget distributionssystem ved

f.eks. at lave en godsbanetilslutning med egne pakhuse og lastefaciliteter, eller det skete i fællesskab med andre virksomheder.

Ud over disse distributive strukturer, der er svære at adskille fra de grundlæggende infrastrukturer, opstod der en række virksomheder, der havde det som primær virkeområde at distribuere råvarer til og mellem virksomhederne samt produkterne fra virksomhederne. Virksomhederne udnyttede og udviklede den offentlige infrastruktur. Et eksempel på virksomheder, der distribuerede råvarer, er de mange kulimportører, der var at finde i stort set hver eneste havneby – herunder ikke mindst København, hvor de primært havde lossefaciliteter ved Kalvebod Brygge og i Nordhavnen. I større skala var de mange kompagnier, der med skibe og pakhuse fragtede og handlede med råvarer og produkter mellem Danmark-Europa og eksempelvis Fjernøsten. De store handelskompagnier fik dermed en væsentlig position i forbindelse med udviklingen af markederne. Disse var ofte ledet af enkeltpersoner, der investerede kapitalen fra handlen videre over i egentlig produktion. F.eks. oprettedes Østasiatisk Kompagni i 1897 under ledelse af H.N. Andersen. Det sidste led i distributionen, er det egentlige detailsalg til forbrugerne. En del detailkæder – herunder brugsforeningerne, der i vid udstrækning også producerede egne varer oprettede egne distributionsstrukturer (eksempelvis FDB i Njalsgade og det nuværende anlæg i Albertslund).

Den finansielle sektors udvikling

Den industrielle udvikling forudsatte kapital, der enten kunne oparbejdes i virksomheden, skaffes til veje gennem aktionærer, eller som stilles til rådighed som investering/lån af investorer eller banker. Tre store banker blev stiftet i anden halvdel af 1800-tallet: Privatbanken, Den Danske Landmandsbank (Holmens Kanal) og Handelsbanken (fra 1891 hovedsæde i Erichsens Palæ på Kongens Nytorv). Privatbanken blev som den første stiftet 1857 og havde hovedsæde i Børsgade. Bygningen der i dag ejes af Ingeniørernes Pensionskasse huser i dag bl.a. Kulturarvsstyrelsen. Tietgen blev samme år direktør for banken. Og netop Tietgen blev en hovedkraft i opbygningen af dansk industri og handel i form af stiftelsen af en række aktieselskaber og ikke mindst i dannelsen af konglomerater. Han investerede i infrastruktur og stiftede bl.a. DFDS og Det store Nordiske Telegraf-Selskab og omdannede Burmeister og Wain til et aktieselskab, en organisationsform, der bedre kunne sikre ny kapital. Han stod bag aktieselskaberne De danske Sukkerfabrikker, De danske Spritfabrikker og Tuborg. Derudover beklædte han en række tillidsposter inden for handel og industri.

Arbejdsmarkedets organisering

Fagbevægelsen i Danmark har i et globalt perspektiv været en af de stærkeste, og har i høj grad påvirket industrialiseringen i Danmark, og i den forbindelse også påvirket den fysiske kulturarv. Dette kan ses på flere planer. På et overordnet og svært identificerbart plan har den stærke organisering uden tvivl påvirket de økonomiske vilkår for industrialiseringen, eksempelvis gennem accept eller modstand imod nye produktionsprocesser.

På det umiddelbare plan afspejles den stærke organisering blandt andet i den enkelte virksomheds organisering af produktionen, eksempelvis samarbejdet/adskillelsen af forskellige faggrupper (eksempelvis hånd- og maskinsnedkerne). Her kan selve produktionsbygningen fysisk afspejle denne organisering, og/eller man kan finde bygninger eller lokaler der har tilhørt faglige klubber, f.eks. på B&W. Organiseringen er også fysisk repræsenteret igennem fagbevægelsens egne institutioner hvor overenskomster, faglige spørgsmål og den fagbevidste kultur blev udviklet: Da Arbejdernes Forsamlingsbygning blev indviet i 1879, var det arbejderbevægelsens første forsamlingssted i Danmark. Huset er formentlig det første af sin slags i Nordeuropa og blev senere afløst af en række andre Folkets Huse rundt omkring i København. Da husets fysiske rammer blev for små, opførtes i stedet Folkets Hus 1895 på Enghavevej i København, her afholdtes bl.a. "det

store arbejderparlament" der stiftede De samvirkende fagforbund (senere LO). Folkets Hus blev erstattet af et større på samme sted i 1956, bygningen rummer i dag bl.a. spillestedet Vega. De samvirkende Fagforbund holdt indtil 1925 til i Nørre Farimagsgade 49 hvorefter de flyttede til en nyopført bygning på Rosenørns Allé.

Den særlige danske organisationsstruktur er desuden kendetegnet ved en formaliseret samarbejdsmodel mellem fagbevægelsen og "modpolen" "Arbejdsgiverforeningen af 1886" (senere Dansk Arbejdsgiverforening). Frem til 1907 ledede etatsråd Niels Andersen arbejdsgiverforeningen under mottoet "Aldrig vinder sovende sejr". Arbejdsgiverne flyttede d. 12 april 1911 ind på 2. sal i den nybyggede "Arbejdsgivernes fælles Bygning" i Vestervoldgade 113. Det blev placeret på hjørnet af Vestervoldgade og Ny Kongensgade hvor Haandværkerstiftelsen tidligere havde til huse. I tilknytning hertil kan nævnes Industriforeningerne, der grundlagdes så tidligt som 1838, og samarbejdet mellem arbejdsgiverne/entreprenørerne førte til dannelsen af en række aktieselskaber og generel udveksling af viden af eksempelvis teknisk art. Dette samarbejde havde således stor betydning for udviklingen af den industrielle sektor. I dag er de største arbejdsgiverforeninger indenfor industrien organiseret i Dansk Industri. DI holder i dag til i Industriens Hus på Rådhuspladsen

Den tredje "uafhængige" part i den danske arbejdsmarkedsmodel, der fik sin status fastslået ved septemberforliget 1899, var Den permanente Voldgiftsret, oprettet i 1900. Retten, der 1910 fik navnet Den faste Voldgiftsret og fra 1964 blot hed Arbejdsretten, havde i lang tid ikke sin "egen" bygning, men holdt til i Københavns Rådhus.

Afslutning

Den røde tråd

Der er i selve udmeldingen fra KUAS lagt meget vide rammer for, hvilke kriterier der skal være opfyldt for at udgøre et "vigtigt" industrimiljø.

Vi har som sagt i udvælgelsen lagt vægt på, at de udvalgte industrimiljøer skulle repræsentere vigtige økonomisk-strukturelle, produktionsmæssige og geografiske karakteristika i den industrielle udvikling i Københavnsområdet. Dette betyder, at de udvalgte industrimiljøer har meget forskellige karakteristika, der kræver en differentieret tilgang i vores undersøgelse og ikke mindst i det efterfølgende bevaringsarbejde.

Der er brug for en rød tråd igennem disse faser. En rød tråd, der dels holder fast i den oprindelige begrundelse for industrimiljøets udvælgelse og gør denne retningsgivende i undersøgelsen og i bevaringsarbejdet.

Det er centralt at få dokumenteret industrimiljøets fysiske udtryk. Kun på den måde kan man i henhold til den røde tråd foretage en kvalificeret udvælgelse af hvilke elementer, der skal bevares, for at industrimiljøet kan fortælle den vigtige historie fremover. Det nytter f.eks. ikke at fokusere på de ældste eller i æstetisk forstand smukke bygninger, hvis F. L. Smidths kulturhistoriske værdier skal bevares. Uden den store montagehal og de tilliggende småbygninger som hver for sig måske ikke syner af meget vil formidlingen af industrimiljøet forringes væsentligt.

Behov for yderligere undersøgelser

Det dokumenterende perspektiv som her har været anlagt, skal altså i de videre undersøgelser målrettes således, at den vigtigste grund til bevaring undersøges til bunds, og på baggrund heraf kan der laves en målrettet bevaringsindsats. Det betyder, at en række af industrimiljøerne i det videre arbejde skal undersøges grundigere i et helhedsperspektiv. En sådan undersøgelse må i høj grad have fokus på at indsamle og bruge kilder, eksempelvis erindringer, interviews, ældre fotomateriale m.v. til at dokumentere industrimiljøerne, som de produktionsmiljøer de er.

I den forbindelse skal det påpeges, at der findes en lang række industrimiljøer i københavnsområdet, som ikke har kunnet komme med blandt de endelige 28 udpegede industrimiljøer, men som rummer væsentlige kvaliteter. Der tænkes her specielt på industribygninger i f.eks. Nordvest-kvarteret, Vanløse, Amager, Valby, Brønshøj, Utterslev osv. Disse områder rummer en række industrimiljøer med bevaringsværdige elementer. Vi henviser derfor til bl.a. bruttolisten, som indeholder en række af disse, men naturligvis er der desuden en hel række industrimiljøer der hverken optræder i nærværende rapport eller i indgår i andre bevaringsforanstaltninger, som bør underkastes nærmere undersøgelser før de forsvinder.

Undersøgelserne af de fire industrikvarterer har haft et bredt fokus, dels på industrikvartererne som udtryk for historisk vigtige lokaliserings principper for industrien, og på de nutidige spor heraf i kvartererne. Der er i forlængelse heraf brug for en undersøgelse af industrikvarterernes dynamik - både i et historisk og nutidigt perspektiv.

Et andet aspekt som bør være et vigtigt perspektiv i fremtidige undersøgelser må være arbejdslivet og de mennesker, hvis virke vi i dag ofte kun kan se rammerne for. Her ville indsamling og registrering af de arbejdspladsbeskrivelser og medarbejdererindringer, der allerede findes være nyttig. Ligeledes kunne opsporing og interviews af ældre medarbejdere fra et udvalg af repræsentative industrielle virksomheder kaste lys over de dele af arbejdslivet som med tiden er blevet glemt.

Industrisamfundets kulturarv har, som nævnt tidligere i rapporten, et langt større genstandsfelt end den industrielle produktion, som er i fokus i denne indberetning. De strukturer eller forudsætninger for den industrielle produktion, som er medtaget i rapporten, opfylder heller ikke definitionen på industrisamfundets kulturarv, men er et forsøg på at inddrage strukturer og institutioner, som har en særlig betydning for den specifikt danske industrielle udvikling. Dette genstandsfelt er det naturligt at arbejde videre med i kommende undersøgelser af industrisamfundets kulturarv, ligesom det er centralt at undersøge andre – eksempelvis reproduktive - strukturer i det industrielle samfund.

Arbejdsgruppen opfordrer hermed KUAS til særskilt at medvirke til, at ovenstående skitserede opgaver bliver inddraget i det fremtidige arbejde.

Bevaring i et formidlingsperspektiv

Industrimiljøets umiddelbare formidling – dvs. de historiske spor på stedet i det fysiske miljø – vil ofte omhandle virksomhedens generelle vækst og forandring. Temaer kunne være:

- Virksomhedens historie
- Produkternes forandring (nye materialer, miljøkrav osv.)
- Produktionens forandring (i teknisk-kvalitativ og kvantitativ forstand)
- Udviklingen i den industrielle arkitektur

I relation til tidligere fokusering på industriens kulturarv, som en fysisk umiddelbar størrelse, hvor industrimiljøet primært betragtes som en facade eller skal, er det vigtigt at påpege, at hvis formidlingen skal omfatte mere end historien om selve rammerne eller produktionsrummet, er det afgørende at også industrimiljøernes "indre" historie bevares. Den industrielle kulturarv omfatter også produktionsmiljøets mennesker, maskiner, larm, lys, lugte osv. I et historisk perspektiv er det med andre ord:

- Produktionens og arbejdets forandring.

Fortællingen herom kan gengives "in-situ" ved hjælp af bevarede indre produktionsmiljøer eller ligefrem gennem at give besøgende mulighed for at se fortsat producerende industrier. Hvor produktionen er nedlagt og der ikke er mulighed for at bevare fuldstændige produktionsmiljøer, kan man genopstille – det vil ofte sige at nedskalere og fortolke – maskiner og genstande i udstillinger, enten i en industribygning på stedet, eller på et museum. Hvis produktionen ikke fortsat er "levende" er det nødvendigt at inddrage audiovisuelt materiale, som kan hjælpe besøgende til at få en fornemmelse af den tidligere arbejdsplads via billeder og lyd.

Det fysiske produktionsmiljø bør desuden tænkes og knyttes tæt sammen med den idéhistoriske formidling af det industrielle samfund som sådan. Her er ikke kun tale om direkte fysiske spor, men om en større fortælling, hvor også relationerne mellem de fysiske strukturer og de mennesker der agerer i dem, kræver en formidlingsindsats på flere niveauer. Museerne kan via deres formidling inddrage denne fortælling, men også Internettet ville være et oplagt medium i den forbindelse. Det kan fungere dels som forberedelse og guide til den fysiske kulturarv, og dels som formidler af en efterfølgende perspektiverede fortælling. Det idéhistoriske perspektiv rummer en række fortællinger:

- Tidsperspektivets forandring – disciplinering mv.
- Rumperspektivet ændres – arbejdslivets adskillelse fra familielivet mv.
- Teknikkens påvirkning – eksempelvis maskinernes påvirkning af håndværket og de traditionelle fag.

- Den materielle forandring – efterspørgsel, forbrug, affald og genbrug.
- Kultur og natur begrebet forandres – urbanitet og forurening.
- Arbejdslivets påvirkning af samfundets normer.

De fire udpegede industrikvarterer har potentialet til at samle disse tråde og formidle på mange niveauer. Vi har i rapporten allerede nævnt, at der i Mølleådalene allerede er gjort en del for at formidle de kulturhistoriske værdier. Brede Værk og en del af de øvrige møllesteder er under Nationalmuseets varetagelse, og går man tur i området, vil man ved møllerne finde fotostater med beskrivelser over livet ved åen. Det vil være hensigtsmæssigt, at man tænker både i lignende og i nye former for formidling af de øvrige tre industrikvarterer, Valby, Gladsaxe og Avedøre.

En bredspektret formidling kræver industriernes medvirken og vil, hvis den bliver lagt rigtigt an, kunne ride på den virksomhedshistoriske bølge som er i bevægelse, og i samarbejde med miljøernes industri mv. lave en formidling af kvarterer. Bevaringen vil dermed også blive forankret i miljøet, gennem bevidsthedsgørelsen i industrimiljøerne for de værdier de repræsenterer og gå hånd i hånd med en udadrettet bevidstgørelse, der kan gøre samfundet og omverdenen opmærksom på selv samme værdier. Denne reklameværdi forenet med skabelsen af en oprigtig interesse for historien kan sikre de involverede industriers og lokalsamfundets engagement.

Generel litteraturliste

Kildematerialet fra industriregistreringen, Byggeri og Bolig i København og Københavns omegns byggesagsarkiver kan findes som kopi på Københavns Bymuseum. Her kan man desuden finde det digitale fotomateriale, hvoraf enkelte fotos optræder i nærværende rapport.

Industribygninger i regionen

Københavns Vandforsynings bygninger og anlæg på hjemmesiden:
www.kuas.dk/publikationer/vandvaerker/index.htm

Tidsskriftet: Fabrik og bolig

Industribygninger – i Københavns Kommune. Planstyrelsen. Niels Erik Jensen og Poul Tuxen. 1991

Tidsskriftet: Industrialismens bygninger og boliger. Ole Hyldtoft (Red.). Nr. 1 1975-

Herunder bl.a.:

- Degn, Ole: Urbanisering og industrialisering. Akademisk Forlag 1978.
- Willerslev, Rich: Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880. Akademisk Forlag 1979.
- Hansen, Jens Erik Frits: Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne. Akademisk Forlag 1977.
- Boje, Per: Det industrielle miljø 1840-1940. Kilder og Litteratur. Akademisk Forlag 1976.

Metode

Skov- og Naturstyrelsen 1997a: Kulturhistorien i planlægningen. (KIP-metoden)

Skov- og Naturstyrelsen 1997b: SAVE. Vejledning. Kortlægning og registrering af byers og bygningers bevaringsværdi og udarbejdelse af kommuneatlas. Skov- og Naturstyrelsen, København.

Skov- og Naturstyrelsen, 1999: Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen, Miljø- og Energiministeriet, København

Tidsskriftet: Fabrik og bolig

Carlberg og Christensen 2003: Kulturhistoriske værdier i Københavns Havn. Arealudviklingsrådet ved Københavns Havn. København

Møller, Per Grau 2001: Kulturmiljøregistrering i Fortid og Nutid, marts 2001

Jørgensen, Caspar 2003: Industrisamfundets kulturarv – Kulturarvsstyrelsens første satsningsområde, Danske Museer, juni 2003

Industrial archaeology A policy statement by English Heritage (1995).

Norsk kulturråd: Bevaring av tekniske og industrielle kulturminner i Norge. Innstilling fra Utvalg for teknisk og industrielt kulturvern 1988.

Verneplan for tekniske og industrielle kulturminner. Riksantikaren 1994.

Museumstiltak på Industrisektoren. Museenes innsats innen industriminnevern. En utredning fra MIKA – Museumsgruppen for industri, Kommunikasjon og Anlegg. Oslo 1996.

Berättelser om vårt samhälles historia – svenska industriminnen. Riksantikvarieämbetets program för det industrihistoriska arvet. Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelingen, Rapport nr 2001:5. Stockholm 2002.

Industrisamhällets kulturarv (SOU 2002:67) Stockholm 2002.

Industri

Tidsskriftet: Fabrik og bolig

Industribygninger og deres bevaring. Fredningsstyrelsen 1985. Jørgen Sestoft.

Andersen-Høyer, U.S.: Den danske Vaabenindustri Udvikling, s. 132-163 i: Danmarks industrielle udvikling, red. Eugen Wolfson, København 1943.

Anthonsen, Kristian: Placeringen af Danmarks industri 1938 til 1960. København 1964.

Berthelsen, Ole: Fra det nordlige Sokkelund. Noget om geologi, teglværker, grusgravning og tørveskæring i Søllerød, Lyngby-Taarbæk, Gentofte og Gladsaxe kommuner. Udg. af Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelser. Miljø- og Energiministeriet. 1995.

Bindslev, Alfred: København: By og Erhverv gennem 500 Aar. Kbh., Novografia, 1948.

Bjerre, Jørgen: 50 år med ESLAU. En dansk keramikfabriks historie. Årsskrift for Byhistorisk Samling og Arkiv i Høje-Taastrup Kommune, 1994.

Bredsdorff, Peter: Industrikvarter I, Valby. København november 1945.

Bro, Henning: Svenske arbejdere på Frederiksberg omkring år 1900. Fabrik og Bolig 1, 2002

By ved vand. Københavns Kommune, 2002.

Bydelsatlas Amager. Udg. af Miljøministeriet og Planstyrelsen. 1992.

Bydelsatlas Bispebjerg. Udg. af Miljøministeriet og Planstyrelsen. 1991.

Bydelsatlas Brønshøj-Husum. Udg. af Miljø- og Energiministeriet samt Skov- og Naturstyrelsen. 1995.

Bydelsatlas Kongens Enghave. Udg. af Miljøministeriet og Skov- og Naturstyrelsen. 1993.

Bydelsatlas Nørrebro. Udg. af Miljø- og Energiministeriet samt Skov- og Naturstyrelsen. 1996.

Bydelsatlas Valby. Udg. af Miljøministeriet og Planstyrelsen. 1994.

Bydelsatlas Vanløse. Udg. af Miljø- og Energiministeriet samt Skov- og Naturstyrelsen. 1995.

Bydelsatlas Vesterbro. Udg. af Miljøministeriet og Planstyrelsen. 1991.

Bydelsatlas Østerbro. Udg. af Miljøministeriet og Planstyrelsen. 1992.

Bygninger og anlæg i Københavns Havn. Udg. af Miljøministeriet og Planstyrelsen, 1988.

Christiansen, Ulf: Storbyerhvervenes mobilitet 1961-76. Statens Byggeforskningsinstitut 1979.

Christensen, Jørgen Peter et al.: Dansk industri efter 1870. Odense Universitetsforlag, 1988-2002.

Dansk industris mobilitet efter 1960. Statens Byggeforskningsinstitut 1983.

Danmarks Hovedstad København 1-4. Danske Købstæders Historie og deres Erhvervsliv 1919-1923. Red. O. Hougaard og A. Weddekop Hedegaard. Register v. Bjørn Westerbeek Dahl (upubl. Københavns Rådhusbibliotek)

Danmarks industrielle udvikling. Red. Eugen Wolfson, København 1943.

De danske Statsbaner 1847-1947. Generaldirektoratet for Statsbanerne. København 1947.

De kulturhistoriske interesser i landskabet. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen, 1997.

Degel, Kirsten: Frank O. Gehry : arkitekturens værksteder, Humlebæk, Louisiana, 1998.

Den jyske Historiker 2003 nr. 102-103: Danmark under den 2. industrielle revolution

Den sjællandske øgruppes landmilitære domiciler, I-II. Østre Landsdelskommando, Ringsted 1980-82.

Erhvervsknudepunkt for Hovedstadens Vestegn: www.ekhv.dk

Erhvervsregistrering, forundersøgelsesrapport Vesterbro. Det københavnske byfornyelses- og saneringselskab. København 1982.

Eriksen, John M.: Lossepladser og opfyldning i København. Miljøkontrollen, Københavns Kommune 1996.

Eriksen, John M.: Arealanvendelse. Historisk kortlægning af arealanvendelsen i København. 2 bd. Miljøkontrollen, Københavns Kommune 1998.

Eriksen, John M.: Skjulhøj erhvervskvarter i Vanløse, et industrikvarter i København, Fabrik og Bolig 1, 1998.

Eriksen, John M: Blågård [kronik om Anker Heegaards Jernstøberi], Skalk 5, 2000

Eriksen, John M: Valbys garverier i miljøhistorisk sammenhæng, Historiske Meddelelser om København, 2001

Eriksen, John M.: Rosenåen: et kunstigt vandløb med mange funktioner, Fabrik og Bolig 1, 2002.

Erslev, Kristian: Valby, København, 1949.

Forchammer, Grethe: Københavns Industris Lokalisering. Geografisk Tidsskrift, 1946-47, s. 74-109.

Forchammer, Olaf: Industriens placering i København by og erhverv gennem 500 år. Red. Alfred Bindlev. København 1948.

Frederiksberg Stadsarkivs hjemmeside: www.frederiksberg.dk/stadsarkiv

Hassø, Arthur G.: Københavns Frihavn. Tilblivelse og virksomhed 1894-1944. København 1946.

Haugbøll, Charles: Blaagaardskvarteret gennem 300 år. København 1942

Hestesporvognen, nr. 10, 4. årg., oktober 1981. (Indeholder bygningstegninger til hestesporvogns remiser)
Udg. Leo Baunsgaard

Heuseler, Jacob: Historisk kortlægning af arealanvendelsen på Frederiksberg. Udg. af Frederiksberg Kommune, u.å. (ca. 2000)

Housted, Erik: Fra limfabrik til bankhus - nogle træk af Amagerbros historie. København 1978.

Hvidberg, Ena og Hannelene Toft Jensen: Vestegnen - fra gartneriland til forstad. Københavns Amtsmuseumsråd 1986.

Hvidberg, Ena og Hannelene Toft Jensen: Nordvestegnen - fra bondelandskab til bylandskab. Københavns Amtsmuseumsråd 1987.

Hvidberg, Ena og Hannelene Toft Jensen og Janne Laursen: Udsigt til Amager. Udviklingen i Tårnby og Dragør kommuner i dette århundrede. Københavns Amtsmuseumsråd 1993.

Hyldtoft, Ole: Den Københavnske industris vækst og lokalisering 1870-1900. Upubl. speciale i historie, Kbh. 1970.

Hyldtoft, Ole: Københavns Industrialisering 1840-1914. Herning 1984.

Hyldtoft, Ole: Industriminder og industribevaring i Danmark. i: Made ind Denmark? - Nye studier i dansk teknologihistorie. Red. Hans Buhl og Henry Nielsen. Århus 1994.

Hyldtoft, Ole: Teknologiske forandringer i dansk industri 1870-1896. i: Dansk industri efter 1870, bd. 4. Odense 1996.

Industrialismens bygninger og boliger: det industrielle miljø 1840-1940, København, Det Humanistiske Forskningsråd, 1975-1978.

Industribygninger – i Københavns Kommune. Bd. 1-4. Arbejdsnotat. Udg. Miljøministeriet og Planstyrelsen. 1991
Industriområder i Københavnseggen. Oversigt over lokale betingelser for industriel udvikling i 19 storkøbenhavnske kommuner. Udg. Dansk Arbejde's Københavns-Udvalg. 1954.

Isaksen, m.fl.: Industrikvarteret i Gladsaxe. Dansk Byplanlaboratorium. Byplanhistoriske noter 15. København 1988.

Johansen, Hans Chr.: Industriens vækst og vilkår 1870-1973 i: Dansk industri efter 1870, bd. 1. Odense 1988.

Johansen, Hans Chr.: Jernbanerne i bilismens skygge i: På sporet 1847-1997, bd. III. Odense 1997.

Kjølby, A. W. & Asger Fischer: Porcelainfabriken Norden A/S 1916-1966. Kbh, 1966.

Krak: Danmarks ældste forretninger. København 1910 og 1915. Omfatter eksisterende virksomheder anlagt før 1870.

Krak: Danmarks ældste forretninger. København 1940 og 1950. Omfatter eksisterende virksomheder anlagt før 1911.

København, Gyldendals Egnsbeskrivelse, bd. 12. Red. Bent Rying og Alice Kennebo. København 1973.

København forslag til kommuneplan 1985. Københavns Kommune 1985.

København fra bispetid til borgertid. Byplanmæssig udvikling til 1840. Stadsingeniørens Direktorat, København 1947.

København fra boplads til storby. Bd. II, Hirschsprungs Forlag 1948,

København som industriby. Stadsingeniørens Direktorat, Beretning og regnskab 1940-41.

København under borgerstyre og de indlemmede distrikter. Stadsingeniørens Direktorat, København 1975.

Københavns centrale områder. Udvikling og differentiering af området mellem søringen og havnen. Stadsingeniørens Direktorat, København 1950.

Københavns grønne områder. Plandirektoratet, Københavns Kommune 1993.

Københavnske industrikvarterer. Stadsingeniørens Direktorat, Beretning og regnskab 1957-58.

Københavns Vandforsyning. Bygninger og anlæg. Temagennemgang 1999. Udg. Skov- og Naturstyrelsen, Miljø- og Energiministeriet.

Larsen, Jørgen: Ingeniørkasernen 1896. Svanemøllens Kaserne 1956. København 1996.

Larsson, Bo og Anne Seidenfaden: Köpenhamn 1945-1977. Analys av en storstads utveckling och förändring. Statens råd för byggnadsforskning, Stockholm 1977.

Lind, H.D.: Kong Kristian den fjerde og hans mænd paa Bremerholm. København 1889. Reprod.genudg. 1974.

Lindgaard, K.: Ammunitionsarsenalets 300 års jubilæum. Teknisk Kontakt, særnummer, 1976.

Lokvig, Jette: De danske Bomuldsspinderiers fabrik i Valby, 1907. Fabrik og Bolig 1, 1996

Lorenz, G.: Københavns Havns Udvikling med særligt Henblik paa Femogtyve-aaret 1908-1933. København 1934.

Lorenzen, Vilh.: Søborg: Af en københavnsk Forstads Historie. Kbh., 1916.

Lyngby-Bogen. Årbog udg. af Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune.

Løkkegaard, Finn: Danmarks Industrialisering 1840-1990. Dansk Industri 1994

Mikkelsen, Flemming: Produktion & arbejdskraft i Danmark gennem 200 år. Kbh., Nyt fra Samfundsvidenskaberne, cop. 1990.

Müller, Anders: Baggårdserhverv i brokvartererne. Generalplandirektoratet, Københavns Kommune 1973.

Nielsen, Axel f. et al.: Industriens historie i Danmark. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1979.

Nielsen, Henry & Birgitte Wistoft: Industriens Mænd. Århus, Klim, 1996.

Nielsen, Niels J.: Virksomhed og arbejderliv: bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920. Museum Tusulanum, 2002.

Nilsson, Carl-Axel & Hans Kryger Larsen: Dansk industri efter 1870 bd. 2: Forbrug og produktion af industrivarer.

- Odense Universitetsforlag, 1989.
- Nystrøm, Eiler: Vanløse. Et historisk Rids. København 1920.
- Oestermann, Richard: En storindustri planlægges. Produktivitetsnyt, 3. årg., nr. 7. 1954.
- Olesen, Peter: Valby - bevar mig vel. København 1988.
- Omdannelse af ældre erhvervsområder i hovedstadsområdet. Juni 1998. 2 bd. Tekst + datablade.
Udarbejdet af Miljø- og Energiministeriets landsplanafdeling, Københavns Amt og Københavns Kommune.
- Port of Copenhagen. København, 1949.
- Rasmussen, Frank Allan: The Royal Danish-Norwegian Dockyard. Innovation, Espionage and Centre of Technology. i: European Historiography of Technology, ed. Dan Ch. Christensen. Odense 1993.
- Rasmussen, Steen Eiler: København. GAD 3. oplag 1974.
- Rawert, O. J.: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold. Forlaget Skippershoved 1992
- Rerup, Lorenz: Danmarks Historie bd. 6 "tiden 1864-1914
Gyldendal
- Rostock, Xenius: Den Kongelige Porcelænsfabrik og Fajancefabriken Alumina A/S før og nu. København, 1939.
- Røgind, Sven: Frederiksberg som erhvervsamfund. Historisk-Topografisk Selskab for Frederiksberg. 1968
- Schovelin, Jul & Holger R. Angelo: Aktieselskabet Det danske Kulkompagni 1897-1922. Kbh, 1921.
- Schultz, J.H.: Den danske Marine 1814-1848, II. bind. København 1932.
- Sestoft, Jørgen: Arbejdets bygninger i serien Danmarks arkitektur, København 1985.
- Sestoft, Jørgen & Kell Elgstrøm: Industribygninger og deres bevaring. Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen, 1985.
- Solgård, Finn: Lyngby Hovedgade: registrant over hovedgadens bygninger. 1996
- Sorenius, Peter et al.: Københavns Amt - kulturhistorisk oversigt: nyere tid 1536-1997. Københavns Amt, Søllerød Museum, 1999. Århus : Klim, 1996.
- Strømstad, Poul & Christian Tilemann-Petersen Københavnske fabrikker omkring 1890. En industrihistorisk skildring. Fr. G. Knudtzons Bogtrykkeri, 1973.
- Thau, Carsten et al.: Arne Jacobsen. Arkitektens Forlag, 2001.
- Tønsberg, Jeppe: Industrialiseringen af Lyngby: træk af byens udvikling 1840-1916.
- Wiene, Inger: Frihed, lighed og borgerskab : industrialisering og demokrati, København 1840-1908. Kbh., Københavns Bymuseum, 2002.
- Willerslev, Rich.: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880. København 1952, fot. genoptryk 1978.
- Wilmann, Erik: Opmålings- og kortlægningsarbejder i Københavns Kommune indtil 1929. Historiske Meddelelser om København 1979.
- Zinklar, Finn: Fra mølle til badmintonhal. Store Mølle på Amager. Fabrik og Bolig 1, 1996
- Zinglarsen, Bent: Københavnske gadenavnes historie. København 1979.

Bilag

Bruttoliste

Bruttolisten er baseret på de deltagende institutioners indberetning af i alt 145 lokaliteter i Fase 1, og det er herfra de 28 lokaliteter til Fase 2 er udvalgt.

Som det bemærkes, eksisterer kategorien "Infrastrukturer" ikke i Fase 2, men Kloakpumpestationen på Kløvermarken og Frederiksberg Forbrændingsanstalt er medtaget i de udpegede lokaliteter under kategorien "Forsyning". At "Infrastruktur" ikke eksisterer i Fase 2 skyldes, at der her fokuseres på selve den industrielle produktion. Infrastrukturer bliver derfor mere perifere, men dog en uadskillelig del af et industrisamfund, hvorfor de er omtalt under afsnittet "Forudsætningerne for den industrielle produktion".

Produktion på markedsvilkår:

1. Fabrikssamfund

- Kastrup Værk
- Kastrup Glasværk
- Jonstrup Mølle og Klædefabrik
- Brede Værk
- Fabrikkerne langs Mølleåen (er her placeret samlet i den mest karakteristiske kategori):
  - Dansk Gardin og Tekstil Fabrik, Lundtoftevej (Kunne også placeres i ældre klassisk)
  - Frederiksdal: Strømhuset og Møllehuset (Kunne også placeres i forsyningsindustri)
  - Mølle ved Fuglevad (Kunne også placeres i ældre klassisk)
  - Hyldehaverne (Boliger)
  - Nordre Mølle og Søndre Mølle (Kunne også placeres i ældre klassisk)
  - Nymølle (Kunne også placeres i ældre klassisk)
  - Ravnholm (Kunne også placeres i ældre klassisk)
  - Raadvad (Kunne også placeres i ældre klassisk)
  - Stampen (Kunne også placeres i ældre klassisk)
  - Strandmøllen (Kunne også placeres i ældre klassisk)
  - Ørholm (Kunne også placeres i ældre klassisk)

2. Klassisk industriproduktion

Den ældre

- B&W
- Carlsberg
- Den kongelige Porcelænsfabrik
- De danske Sukkerfabrikker (tidl. Phønix)
- F.L. Smidth & Co. (tidl. Valby Maskinfabrik og Jernstøberi)
- NKT
- Tuborg
- Nielsen & Winther
- Holger Petersens tekstilfabrik m. arbejderboliger (Kan også være under Fabrikssamfund)

- Kastrup Glasværk
- Lemvig Müller & Munck
- De Danske Spritfabrikker
- Uniscrap (tidl. Petersen og Albeck)
- Løvens Kemiske Fabrikker/ Leo-Pharma (kunne også placeres i "Yngre")
- L'Oreal Danmark A/S – (Det tidligere C&C og før det Hjalmar Hartmanns Frølager)
- Jens Villadsens Fabrikker ICOPAL(kunne placeres i "Yngre")
- Hakkemose Teglværk
- Kaffesurrogatfabrikken Danmark
- Konfektionsfabrikken Hugo Dorph
- Alexander Mitchells Strømpefabrik
- Pritzels Fabrik
- J.P. Jensens Fabrikker (evt. under Fabrikssamfund)
- Havnemøllen
- Den kgl. Silkefabrik

Den yngre

- Linnet & Laursen (nedrives sandsynligvis)
- Galvaniseringsanstalt
- AGA Industrigasser
- Nordisk Gummi & Guttapercha Co. A/S
- Dampvaskeriet Thor samt sæbefremstilling
- Tørsleff & Co.
- Nordisk Glødelampeindustri
- Oleomargarinefabrikken
- Elektrolux
- Kaffebrænderiet Merkur
- Nielsen & Jespersens Plasticfabrik
- Porcelænsfabrikken Norden
- Bomuldsspinderiet
- Novo Nordisk
- Lundbeck
- Toms Fabrikker
- Dehns Dampvaskeri
- General Motors
- Dansk Farveri & Merceriserings Anstalt
- Ruko A/S
- Eslau Keramik A/S
- Rockwool A/S
- Kafferisteri for Irma
- Skandinavisk Tobakskompagni
- Nordisk Metalvareindustri
- N. Børresens Metalvarefabrik

Industrivarterer

- Sydhavnen
  - Ålborg Portland (er under nedrivning)
  - Fords samlefabrik (nedrives sandsynligvis)

- Nordvest
  - Nordisk Metalvareindustri
  - Rentemestervej

- Valby (v. Carl Jacobsens Vej)
  - Københavns Sukkerraffinaderi
  - Sæbefabrikken Henkel & Co.

- Andre
  - Industriområde Prags Boulevard
  - Frihavnen
  - Inderholmen og Jydeholmen
  - Mørkhøj Industrikvarter
  - Hersted Industripark
  - Industrikvarteret i Gladsaxe/Mørkhøj
  - Industrikvarter Bernhard Bangs Allé
  - Ballerup-, Skovlunde-, og Herlev industrikvarter
  - Lautrupparken
  - Nordhavn
  - Industrikvarteret mellem Nyholms Allé og Korsdalsvej
  - Priorparken

3. Selvstændige erhvervsdrivende

Den ældre

- Classensgade 7
- Vesterbrogade 41, 69 C, 105-107,119,137, 139, 102, 112, 116 og 124
- Enghavevej 2-20 A
- Københavns Galvaniseringsanstalt
- Østerbros Smedie
- Rud. Rasmussens Snedkerier
- Nilfisk/Nimbus (Nu NKT)
- Sengeløse Maskinfabrik
- Bragesgade baggårdsmiljø
- Værkstedsbygning Heimdalsgade
- E. Messerschmidts garveri

Den yngre

- Ny Vestergård, (Værkstedsby), Værløse
- Måløv Værkstedsby, Måløv
- Værkstedsgården, Albertslund
- Værkstedsbyen i Valby (Kommunal struktur – privat produktion)
- Skjulhøj Allé i Vanløse
- Industrihuset, hjørnet Gothersgade/Borgergade
- Prags Boulevard 37 – 61
- Titangade kvarteret
- Lersø Parkallé
- H.P. Værktøjsfabrik
- Industrikvarter Frederikssundsvej

- Ny Vestergård (Værkstedsby), Værløse
- Værkstedsbyen, Ragnhildsgade 1 (rummer også kommunale arbejdspladser)

4. Kooperativer

- Forbrugere:
  - FDB, Njalsgade.
- Brugere:
  - Ballerup Andelsmejeri
- Arbejdere:
  - Mejeriet Enigheden
  - Mejeriet Hedelykke, Hedehusene, Høje-Taastrup

Offentlig produktion, forsynings- og støttevirksomhed

5. Offentlig produktion

Fabrikssamfund

- Holmen (særligt Dokøen og det nye maskinværksted)

Klassisk Industri

- Kgl. Mønt (til 1975 – nu Nationalbanken)

Offentlig, kooperativ og privat blandingsindustri

- Den Brune og Hvide Kødby (delvis kommunal produktion)

6. Forsyningsindustri

- H.C. Ørsted Værket
- Svanemølleværket
- Sankt Knuds Værket (Frederiksberg elværk)
- Hortensiværket
- Sundby gasværk
- Københavns Vandværk
- Bellahøj højdebeholder
- Brønshøj Vandtårn
- Valby Vandværk
- Københavns Vand
- Vandreservoir, Søborg
- Vestre Elværk
- Østre Elværk
- Islevbro Vandværk
- Søndersø Vandværk
- Sankt Knuds Værket
- Avedøre-værket
- Islevbro Vandværk
- Thorsbro Vandværk

7. Infrastruktur

- DSB-Kombiterminal, Høje-Taastrup
- DSB værksteder, boliger etc. på banearialet mellem Hovedbanen og Dybbølsbro
- Kloakpumpestation v. Kløvermarken
- Kloakudluftning (formet som minaret) v. Svanemøllen Station
- Frederiksberg Forbrændingsanstalt, Stæhr Johansensvej (før 1997 Fabrikvej)
- Prøvestenhavnen
- Afspærrings- og sluseanlægget i Sydhavnen
- Fragtcentralen, Høje-Taastrup Transportcenter
- Albertslund Forbrændingsanstalt
- Avedøre Kloakværk